

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ та ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

(інтегрований курс)

Частина 1

*Новий час • націєтворення
модернізація
громадянське суспільство • рівність*

ВІЙНИ ФРАНЦІЇ ЗА ЧАСІВ ІМПЕРІЇ

- Територія Франції в 1804 р.
- Коронування Наполеона Бонапарта імператором Франції (18 травня 1804 р.)
- Походи армій Наполеона в 1805–1809 рр.
- Місця та роки битв
- Поразка французького флоту біля мису Трафальгар (1805 р.)
- Війна в Іспанії 1808–1812 рр.
- Дії французьких військ
- Дії англійських військ
- Території, приєднані до Франції в 1805–1812 рр.; роки приєднання
- Території, приєднані до Росії: Білосток у 1807 р., Фінляндія й Тернопіль у 1809 р., Бессарабія в 1812 р.
- Кордони держав у 1812 р.

- Кордони Рейнського союзу
- Держави, де правили представники родини Наполеона Бонапарта
- Інші держави, залежні від Франції
- Союзники Франції на середину 1812 р.
- Похід армії Наполеона проти Росії та її відступ (червень – грудень 1812 р.)
- Відступ російських армій
- Оборонні лінії, що їх захищали українські козацькі полки та народне ополчення
- Наступ російських військ у жовтні – листопаді 1812 р.
- Країни шостої антифранцузької коаліції (1813–1814 рр.)
- Дії армій антифранцузької коаліції
- Повернення Наполеона до влади у Франції. «Сто днів» (22 березня – 22 червня 1815 рр.)
- Країни сьомої антифранцузької коаліції (1815 р.)
- Цифрами позначено:
 - 1 герц. Мекленбург-Шверін
 - 2 герц. Мекленбург-Стрелиці
 - 3 герц. Берг
 - 4 герц. Гессен
- 5 княз. Ліппе-Детмольд
- 6 княз. Вальдек
- 7 герц. Нассау
- 8 герц. Франкфурт
- 9 герц. Вюрцбург
- 10 Тюрингія
- 11 герц. Ангальт
- 12 герц. Шварцбург
- 13 кор. Саксонія
- 14 герц. Баден
- 15 кор. Вюртемберг
- 16 княз. Ліхтенштейн
- 17 княз. Андорра
- 18 княз. Лукка
- 19 княз. Піомбіно
- 20 респ. Сан-Марино
- 21 княз. Понтекорво
- 22 княз. Беневент

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ,
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
та ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА**

Підручник
інтегрованого курсу
для 9 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)

Частина 1

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

УДК 94(477)*9кл (075.3)
Щ96

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 27.01.2026 № 110)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

**Підручник розроблено за модельною навчальною програмою
«Історія і громадянська освіта». 7–9 класи (інтегрований курс)**

(авторський колектив програми: Д. О. Секиринський,
Н. С. Власова, О. В. Желіба, В. О. Кронгауз, І. Я. Щупак)

Авторський колектив підручника:

Ігор Щупак, Дмитро Секиринський, Наталія Власова,
Олександр Желіба, Владислав Кронгауз, Анастасія Посунько

Науковий редактор — Ігор Гирич, професор, завідувач

Відділу «Джерелознавства нової історії України» Інституту української
археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України,
лауреат премії НАН України імені М. С. Грушевського

**Інтерактивний електронний додаток до підручника розміщено
на освітній платформі FAINO**

Електронний
додаток: реєстрація
<https://faino.school/>

Електронний додаток:
пряме покликання
<https://qr.orioncentr.com.ua/NuYql>

**Щупак І. Я., Секиринський Д. О., Власова Н. С.,
Желіба О. В., Кронгауз В. О., Посунько А. М.**

Щ96

Історія України, всесвітня історія та громадянська
освіта : підручник інтегрованого курсу для 9 класу
закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах).
Частина 1 / Київ: УОВЦ «Оріон», 2026. 256 с. : іл.

ISBN 978-966-991-514-6
ISBN 978-966-991-512-2 (Ч.1).

УДК 94(477)*9кл (075.3)

ISBN 978-966-991-514-6
ISBN 978-966-991-512-2 (Ч.1)

© Щупак І. Я., Секиринський Д. О.,
Власова Н. С., Желіба О. В.,
Кронгауз В. О., Посунько А. М., 2026
© УОВЦ «Оріон», 2026

ДОРОГА НАША ПОВАЖНА І ПОТУЖНА, ДРУЖНЯ І ГІДНА, МАЙЖЕ ДОРОСЛА ГРОМАДО ДЕВ'ЯТИКЛАСНИЦЬ І ДЕВ'ЯТИКЛАСНИКІВ!

Щасливі нашої новій зустрічі на сторінках оновленого підручника інтегрованого курсу історії та громадянської освіти. Хоча змінилася назва, незмінною залишається головна ідея: все у світі взаємопов'язано, а кожна сторінка історії відгукується в нас сьогоднішніх. У тих, хто веде найправедніший бій за збереження здобутків цивілізації. В тих, хто своїм щоденним життям намагається зупинити людство на краю провалля. Так, не існує громадянськості без знання історії, та й сама історія не можлива без усвідомлення громадянської складової кожного процесу в історії людства.

Цьогоріч ми будемо вивчати, проживати, аналізувати, заглиблюватися та намагатися відчутти й зрозуміти історію XIX століття. Це століття не дарма називають «довгим», адже це — століття великих змін: переходу від аграрного до індустріального суспільства, від неписьменності до освіти, від традицій до модерності. Саме тоді формується громадянське суспільство — освічене, активне, рівноправне.

Тогочасний світогляд ми вже можемо назвати сучасним. Люди активніше долучалися до політичного життя, а держави перетворювалися із власності монархів на простір громадян, які самі обирають владу. Змінився і побут: потяги, автівки, телефон, електричне освітлення, ванна кімната, наручний годинник, газова плита, навіть джинси походять з XIX століття. Все це відображає процес модернізації.

Важливим явищем стало формування націй, які усвідомили свою єдність і почали виборювати право на власну державу. Для українця боротьба триває й досі. Українська нація, сформована у XIX столітті, продовжує відстоювати своє право на існування у боротьбі зі страшним ворогом — імперією, останньою, що існує поруч з Європою. Ця війна є великою мірою війною за історію, а її корені слід шукати в минулому. Бо наше сучасне громадянське суспільство бере початок у XIX столітті.

Тож, опановуючи історію XIX століття, ми стаємо більш озброєними у нашої з вами боротьбі за майбутнє. Адже саме вивчення минулого дає нам розуміння важливості й цінності кожної миті нашої спротиву, подаючи надію і вселяючи віру в невідворотність нашої, справді історичної і громадянської Перемоги.

Щиро вдячні кожному й кожній із вас за бажання зрозуміти історію і взяти на себе громадянську відповідальність за неї.

Переконані, що вивчати історію сьогодні, відкриваючи арсенал її громадянськості, означає щодня і щомиті діяти заради майбутнього.

*З дружньою повагою і захопленням кожною і кожним із вас
Авторський колектив*

ЗМІСТ

ВСТУП

§ 1. «Довге» XIX століття — формування модерного суспільства	7
--	---

ІСТОРІЯ ПЕРША.

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА НАРОДЖЕННЯ НОВОЇ ЄВРОПИ (1789–1849 рр.)

§ 2. Початок Французької революції: від абсолютизму до республіки	12
§ 3. Революція у вирі змін: диктатура, Директорія та Консульство	19
§ 4. Створення імперії та війни за новий порядок у Європі	25
§ 5. У горнилі воєн: крах імперії та народження національної свідомості	31
§ 6. Віденський конгрес та його рішення	36
§ 7. Україна на політичній карті Європи на початку XIX ст.: між Австрійською та Російською імперіями	42
§ 8. «Національне відродження» слов'янських народів	46
§ 9. Умови та початок формування української модерної нації	56
§ 10. Соціальні та національні рухи	66
§ 11. Практичне заняття № 1. «XIX століття: виклики і зміни для Європи та України»	74
§ 12. Узагальнення: «Французька революція та народження нovoї Європи (1789–1849 рр.)»	74

ІСТОРІЯ ДРУГА.

ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

§ 13. «Вікторіанська» Британія — «майстерня світу»	75
§ 14–15. США на шляху до світового лідерства	83
§ 16. Криза традиційного суспільства та початок індустріальної революції на українських землях	94
§ 17. Модернізація Російської імперії та Україна	100
§ 18. Австро-Угорщина та українські землі у другій половині XIX ст.	106
§ 19. Виклики модернізації промисловості українських земель на початку XX ст.	111
§ 20. Виклики модернізації сільського господарства українських земель на початку XX ст.	116
§ 21. Європа у вирі соціальних трансформацій	122
§ 22. Палітра модерних політичних ідей	127
§ 23. Соціальні зміни в українському суспільстві	133

§ 24. Модернізація й Україна	141
§ 25. Практичне заняття № 2. «Індустріальна революція і модернізаційні процеси: зіткнення традицій та нових ідей»	147
§ 26. Узагальнення: «Індустріальна революція та процес економічної модернізації»	147

ІСТОРІЯ ТРЕТЯ.

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ТА ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

§ 27. Франція — між монархією та республікою	148
§ 28. Британський парламентаризм	154
§ 29. Російська імперія: самодержавство і спроби реформ	159
§ 30. Російська імперія після реформ: здобутки і проблеми	168
§ 31. Революція 1905–1907 рр. у Російській імперії та її наслідки	176
§ 32. Австро-Угорщина — дуалістична імперія	181
§ 33. Політико-правове становище українських земель у складі Російської та Австрійської імперій	186
§ 34. Практичне заняття № 3. «Проблеми політичної модернізації в країнах Європи»	195
§ 35. Узагальнення: «Державно-політичний устрій та проблеми політичної модернізації»	195

ІСТОРІЯ ЧЕТВЕРТА.

УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ. МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

§ 36. Німеччина: від роздробленості до світової політики	196
§ 37. Об'єднання Італії	203
§ 38. Виникнення незалежних держав на Балканах	207
§ 39. Австро-Угорщина — «мозаїчна імперія»	218
§ 40. Український національний рух в Австро-Угорській імперії	229
§ 41. Український національний рух у Наддніпрянщині	238
§ 42. Політизація українського національного руху в Російській імперії	245

Повна версія підручника

qr.orioncentr.com.ua/QwLvX

«ДОВГЕ» ХІХ століття — ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОГО СУСПІЛЬСТВА

Пригадайте хронологічні межі Раннього Нового часу в історії Європи та світу. Чим відрізняється цей історичний період від попереднього?

1. СУТНІСТЬ НОВОГО ЧАСУ — ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. у Європі розпочався Новий час, який завершив ранньомодерний етап розвитку суспільства. Головними історичними процесами, які позначали специфіку Нового часу, були виникнення й поширення сучасної демократії, перетворення промисловості на провідну галузь виробництва, формування нових соціальних верств та поява нових форм ідеології, а також виникнення модерних націй. Епоха розпочалася з приходу до влади буржуазії й утвердження «третього стану» замість родової шляхти. Держави володарського типу поступилися національній державі, що утвердила рівність людей у громадянських правах незалежно від їх походження.

Історичні подробиці

Упродовж історії змінювалося розуміння поняття «**нація**». Розрізняють **домодерні** та **модерні нації**. У домодерний період нацією вважала себе лише суспільна еліта, що ототожнювала власні привілеї із загальнонародними інтересами; ідентичність визначалася передусім релігійною належністю. Натомість у Новий час утвердилися ідеї демократії, рівноправності та загальнонародного інтересу. Отже, націю почали формувати всі громадяни.

Варто запам'ятати!

Етнос — спільнота людей, об'єднана територією формування, спільною мовою, культурою та звичаями.

Модерна нація — спільнота людей, об'єднана етнокультурним походженням, що усвідомлює історичну, культурну й економічну єдність, має спільне бачення майбутнього в межах національної держави.

Національна держава — тип держави, яка є формою самовизначення, самоорганізації і самовираження певної нації на певній території.

Діємо: практичні завдання

Подумайте, що визначає сучасну Україну як національну державу. За допомогою мережі «Інтернет» або застосунків ШІ створіть зображення (колаж), яке б представило Україну як національну державу.

Повалення влади Британської монархії на північноамериканському континенті засвідчило утвердження демократичної держави з виборною владою — президентом і конгресом (парламентом). Держава почала сприйматися не як уособлення влади однієї людини, а як вияв сукупної влади всіх громадян, які цю державу населяють.

Арсенал громадянськості

Французька революція принесла розуміння рівності і свободи для всіх громадян держави незалежно від їхнього походження та майнового цензу. Як ви розумієте принцип, проголошений на початку XIX ст.: «Кожній нації — своя національна держава»?

У Новий час у Західній Європі та США відбулося становлення суспільства, що будувалося на засадах свободи особистості, політичної демократії, правової держави. Парламентаризм утвердився в нових державах — конституційних монархіях та республіках. У провідних країнах Європи перемогла суспільно-політична орієнтація на еволюційний, а не революційний шлях розвитку.

Ці процеси мали вирішальний вплив на всі держави і нації Європи, зокрема й Україну.

2. «ДОВГЕ» XIX століття

Новий час в історії Європи і світу історики умовно окреслюють двома подіями: Французькою революцією, що почалася у 1789 р., та Першою світовою війною у 1914 р., яка вважається завершенням доби Нового часу. Тому, коли історики згадують «довге» XIX століття, йдеться про те, що події кінця XVIII — початку XX ст. є ланцюгом одного історичного процесу.

Варто запам'ятати!

«Довге» XIX століття (за визначенням британського історика Е. Гобсбаума) — історична доба, що тривала із часів Французької революції 1789 р. та індустріальної революції в Британії до початку Першої світової війни в 1914 р. Цей період історії, що виходить за межі одного століття, характеризує домінування у світі імперій, а також певні особливості соціально-економічного, політичного, культурного життя.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

На думку канадсько-американського історика В. Мак-Ніла, під час «довгого» XIX століття історія Заходу злилася зі світовою історією. Бурхливий технічний прогрес, демократичні перетворення в Європі стали «мірилом розвитку» всього світу. Відтоді поняття «цивілізований» стало для багатьох означати «європейський».

? У чому, на вашу думку, полягає причина цивілізаційного лідерства Європи в XIX ст.?

Для України це був період перебування її земель у складі Російської й Австрійської імперій, тому інколи його ще називають *імперською добою*.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у світі розгорнулися історичні процеси, які врешті призвели до розпаду імперій. Це — *модернізація і творення націй*, які розпочалися в Західній Європі та поступово поширилися в Україні. Такі процеси тривали з кінця XVIII до початку XX ст.

3. ДОБА МОДЕРНІЗАЦІЇ Й НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В ЄВРОПІ ТА В УКРАЇНІ. УКРАЇНСЬКЕ «ДОВГЕ» XIX СТОЛІТТЯ

Модернізація змінила всі сторони життя суспільства: у сфері економіки вона полягала у впровадженні нової техніки і технологій, у соціальній сфері — у формуванні підприємливої, активної людини, у політичній сфері — у виникненні централізованих модерних держав і залученні широких верств суспільства у політичні процеси, у духовній сфері — в утвердженні світської системи цінностей.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у Західній Європі почалася ера машин. Ручна робота в сільському господарстві й ремеслі, яка багато століть була основою життя суспільства, поступилася місцем машинному (індустріальному) виробництву.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/PdV71

Розгляньте зображення, створені за допомогою штучного інтелекту. Подумайте, чому саме так ШІ побачив поняття «модернізація». Які промти (запити) надавали автори, щоб отримати подібні зображення? За допомогою QR-коду самостійно згенеруйте зображення до поняття «модернізація». Порівняйте й проаналізуйте отримані результати в класі. Які неточності вони мають?

Економічні відносини почали будуватися на приватній власності на засоби виробництва, вільнонайманій робочій силі, ринкових відносинах і конкуренції. Ринкова економіка запанувала у всіх розвинутих країнах Європи. Відбувалася **урбанізація** — зростання міст. З'явилися великі корпорації, які розпочали експорт капіталу в інші країни. Активно розвивалася сільськогосподарська кооперація.

Варто запам'ятати!

Модернізація — перехід від традиційного аграрно-ремісничого суспільства до індустріального через впровадження інновацій.

Історичний процес пришвидшився через технічний прогрес і зміни в суспільстві, політиці, культурі та світогляді людей. Водночас модернізація поєднувалася зі збереженням традицій: більшість населення залишалася сільською, держави були монархіями, а релігійний світогляд і традиційний уклад життя зберігали міцні позиції у суспільстві.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Творення модерних націй слід розглядати як частину загальнішого процесу — поступового перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з широкими політичними правами та економічною свободою для всіх його членів, а не лише для верхівки... Головними історичними процесами, які визначали специфіку новітніх часів, вважають виникнення і поширення модерної демократії, розвиток індустріалізації та появу двох нових великих суспільних сил — націоналізму та соціалізму».

? Які головні ознаки процесу модернізації визначає історик? Спробуйте порівняти основні ознаки традиційного та модерного суспільств.

Разом з іншими країнами Європи в епоху модернізації вступила й Україна. Масштабні війни та революції XIX ст. майже оминули її. Натомість злам XIX і XX ст. став періодом складних внутрішніх перетворень. Відбувся розпад традиційного суспільства, було ліквідовано кріпацтво, почалося впровадження машинного виробництва, зростання міст і формування нових соціальних груп. Розвивалися українська освіта, література, мистецтво і наука. Все це в комплексі становило **процес модернізації України**.

В умовах бездержавності й поділу території між Російською та Австрійською імперіями модернізація в Україні набула особливостей, відмінних від процесів у Західній Європі й Сполучених Штатах Америки. Кріпацтво в Австрії було ліквідовано тільки в 1848 р.,

у Російській імперії — аж у 1861 р. Індустріальна революція в Україні відбувалася із запізненням на пів століття й охопила переважно ті галузі промисловості, які постачали ресурси імперіям: вугільну та металургійну — в Російській, нафтовидобувну — в Австрійській.

Ще одна особливість полягала в тому, що розвиток капіталізму меншою мірою охопив українське населення. Українство становило меншість у тих верствах населення, що були рушіями модернізації, визначали прогрес суспільства, а саме — промислова буржуазія, робітничий клас та інтелігенція. В Україні провідну роль у підприємницькій діяльності відігравали представники інших націй — насамперед росіяни, поляки, німці, асимільовані євреї, греки та інші. Робітництво, особливо у важкій промисловості, так само переважно було російським і польським. Загалом українську націю, як і раніше, здебільшого становили селяни.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Особливість української історії полягає в тому, що абсолютна більшість українців продовжувала жити традиційним укладом життя, слабо реагуючи на економічні зміни. Українське суспільство до 1920-х років дуже слабо зачеплене модернізаційними процесами... Інакше кажучи, українцям багато в чому вдалося зберегти свою ідентичність не внаслідок модернізації, а всупереч їй».

? Чим, на вашу думку, пояснюється така особливість розвитку українського суспільства XIX ст.?

Позаяк соціальна структура суспільства залишалася традиційною, переважало сільське населення, а міста розвивалися повільно, то й український національний рух не мав тих стартових можливостей, які мали інші провідні національні рухи Центрально-Східної Європи.

Поміркуймо!

Прокоментуйте думку українсько-канадського історика Ореста Субтельного: «Все, що в Україні було модерним, не було українським, а все, що було українським — не було модерним».

? Чому, на думку автора, модерні явища в Україні не були пов'язані з українською культурою? Чи поділяєте ви цю думку?

Проте це не змінило суті та загальної спрямованості модернізації України. Її розвиток у XIX — на початку XX ст. відбувався відповідно до загальноєвропейських і загальносвітових тенденцій.

У тісному зв'язку з модернізаційними процесами і становленням індустріального суспільства відбувалося творення української нації.

Варто запам'ятати!

Національний рух — боротьба націй за здобуття власної державності на своїх етнічних землях.

Націєтворення — культурно-політичний процес, у ході якого етнос починає відчувати себе як нація, усвідомлюючи свою історичну, культурну та економічну єдність, прагне здобути політичну самостійність. Це прагнення перетворює його в націю.

Національний рух в Україні розгорнувся в першій половині XIX ст. Окремі групи освічених людей пропагували ідею об'єднання українців для створення власної держави. До кінця XIX — початку XX ст. українці почали усвідомлювати свою єдність і прагнути самостійно визначати власну долю.

Думки
істориків

qr.orioncentr.com.ua/GuRXx

Діємо: практичні завдання

Підготуйте історичне есе на тему: «Чому формування націй є ознакою модернізації суспільства?».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «модернізація», «етнос», «національна держава», «національний рух», «націєтворення».
2. Визначте основні риси модернізації і національного відродження в Європі та Україні. Які спільні / відмінні риси вони мали?
3. Чому XIX століття історики називають «довгим»?

II. Обговорюємо у групі

Обговоріть у групах поняття: «нація» та «етнос». Спільно складіть порівняльну таблицю значення цих термінів.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе істориком / історикинею. За матеріалами параграфа складіть історичну довідку (або напишіть коротку статтю до історичного видання) на тему: «Початок творення модерного суспільства».

ІСТОРІЯ ПЕРША.

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА НАРОДЖЕННЯ НОВОЇ ЄВРОПИ (1789–1849 рр.)

§ 2

ПОЧАТОК ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ВІД АБСОЛЮТИЗМУ ДО РЕСПУБЛІКИ

Пригадайте. Які політичні, соціальні та економічні зміни відбувалися у Франції в XV–XVIII ст.? Як у Франції постав абсолютизм? Як така форма правління впливала на суспільне життя та відносини Франції з іншими державами?

1. КРИЗА «СТАРОГО ПОРЯДКУ»

Наприкінці XVIII ст. Франція, хоч і була другою за рівнем економічного розвитку в Європі після Англії, переживала глибоку кризу. Ця криза, відома як криза «старого порядку», охопила всі сфери життя: економіку, політику та суспільство.

Більшість землі належала аристократії, а селяни, які її обробляли, були обтяжені численними податками та повинностями. Вони мушили платити за використання пасовищ, продаж товарів, риболовлю, помел зерна, користування колодязем, а також десятину церкві та податки державі. Це призводило до зубожіння селянства і обмежувало внутрішній ринок.

Попри зростання промисловості та активний розвиток зовнішньої торгівлі, внутрішня торгівля розвивалася повільно. Причиною цьому були погані дороги, внутрішні митниці та відсутність єдиної системи мір і ваги. Індустріальна революція у Франції ще не розпочалася, і головною формою виробництва залишалася домашня мануфактура.

Поміркуймо!

Пригадайте, на які три стани ділилося французьке суспільство Раннього Нового часу.

Франція залишалася абсолютною монархією зі становим устроєм. Аристократія й духовенство (4 % населення) мали привілеї, тоді як третій стан, що становив більшість населення, сплачував основні податки й утримував державу. Буржуазія — заможні міщани й селяни — набирала економічної ваги, але не мала політичних прав. Більшість представників третього стану вимагали більш справедливого розподілу податкового тягара.

«Ми повинні сподіватися, що ця гра скоро закінчиться»
(кольоровий офорт, 1789 р.)

Поміркуймо!

Розгляньте офорт, поданий на с. 12. Як автор зобразив три стани французького суспільства? За зображенням визначте погляди автора на соціальну нерівність. Обґрунтуйте свою позицію. Чому подане зображення є карикатурою?

Соціально-економічна ситуація погіршувалася: неурожай 1788 р. спричинив голод, державні витрати зросли через війни та розкіш королівського двору. Франція опинилась на межі фінансової катастрофи. У цей час на світогляд людей впливало Просвітництво — потужний ідейний рух, що охопив Європу та Америку. Його діячі виступали за поширення знань серед народу, політичні свободи та громадянську рівність, встановлення «царства розуму» та «природної рівності». Основою їхніх теорій була віра у всесилля розуму, а в центрі уваги була людина, а не Бог.

Поміркуймо!

Назвіть відомі вам імена просвітників. Які погляди вони сповідували? Яких реформ прагнули прихильники ідей просвітників? Розгляньте зображення, створені за допомогою ШІ. Проаналізуйте їх. Який промт (запит) надавали автори підручника, щоб отримати подібний результат?

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації визначте причини кризи «старого порядку» й заповніть таблицю у зошиті чи нотатнику.

Причини	Зміст
Політичні	
Соціальні	
Економічні	
Ідеологічні	

2. ПОЧАТОК ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Яка особливість Генеральних штатів як станово-представницького органу?

Хоча Францію і вважають «класичною абсолютною монархією», королівська влада тут мала низку обмежень. Зокрема, король не мав права запроваджувати нові податки без схвалення Генеральних штатів. Наприкінці XVIII ст. виснажену державну скарбницю необхідно було наповнити грошима. Щоб здійснити зміни податкового законодавства, король Луї XVI був змушений скликати Генеральні штати, які не збиралися з 1614 р. Їх засідання урочисто відкрили у Версалі 5 травня 1789 р.

Проте представники третього стану відмовилися затверджувати податки без змін у системі управління. 17 червня 1789 р. депутати третього стану проголосили себе **Національними зборами**. До них приєдналася частина аристократів і священників, які також були незадоволені королівською владою. Вони присягнулися не розходитися, доки не встановлять новий державний устрій. 9 липня 1789 р. Національні збори проголосили себе **Установчими зборами**, підкреслюючи своє право розробити нову конституцію країни.

Поміркуймо!

Що спонукало частину депутатів від аристократів і священників доєднатися до Національних зборів? Як депутати могли обґрунтувати своє право на розробку Конституції?

13 липня 1789 р. парижани створили Паризький комітет, який почав формувати Національну гвардію — збройні сили підтримки Установчих зборів. Наступного дня — 14 липня — містяни захопили зброю й рушили на **штурм Бастилії**, королівської фортеці-в'язниці. Фортеця капітулювала.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Зі статті українського історика Євгена Тарле «Взяття Бастилії»:

«І в народі, і серед істориків-науковців говорили... про взяття Бастилії штурмом. Проте це була облога, здача фортеці відбулася до штурму... Але навіть і штурм Бастилії не був би таким вагомим аргументом на користь перемоги революції, як те, що трапилося насправді: капітуляція грізної, неприступної фортеці підкреслила цілковитий маразм влади. Було очевидно, що революція розтрощила не тільки Бастилію, а й твердиню абсолютизму».

Чому взяття Бастилії стало символом краху абсолютної монархії? Чому день взяття Бастилії став національним святом Франції?

Установчі збори скасували станові привілеї, запровадивши рівність усіх перед законом.

26 серпня 1789 р. було ухвалено «Декларацію прав людини і громадянина». У ній проголошувалося: усі люди народжуються вільними і рівними в правах, а свобода, власність, безпека та опір гнобленню — це природні права кожного. Проголошувались також демократичні свободи — свобода слова, друку, віросповідання, недоторканність особи та приватної власності. Держава мала виконувати свої функції за волею громадян. **Документ став символом боротьби народів Європи за політичні, економічні та соціальні права.** Щоправда, проголошені у ньому принципи не стосувалися жінок — на визнання гендерної рівності автори не спромоглися.

Арсенал громадянськості

Права і свободи людини — це основні принципи, які захищають гідність і самоцінність кожної особистості. «Декларація прав людини і громадянина», ухвалена у Франції 1789 р., стала одним із перших документів, що проголосили такі природні права, як свобода, власність, безпека й опір гнобленню. Цей документ започаткував так зване «перше покоління» прав людини, які стосуються переважно громадянських і політичних свобод, таких як свобода слова, друку, совісті та вибору занять.

qr.orioncentr.com.ua/r1dUe

Діємо: практичні завдання

Перейдіть за QR-кодом та прочитайте у вікіпедії текст декларації. Які права людини в ній відображені? Опрацюйте текст декларації та на його основі створіть колаж, присвячений «першому поколінню» прав людини.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Британський історик Норман Дейвіс:

«У 1789 р. були всі підстави вважати, що відбулися зміни, які вплинуть на життя людей далеко за межами Франції. Париж був столицею могутньої, панівної держави і міжнародним культурним центром. Революціонери успадкували від Просвітництва віру в універсальну людину. Їм здавалося, ніби вони діють від імені людей усього світу, повстаючи проти всесвітньої тиранії. Найшляхетнішою пам'яттю про них стало не якесь обмежене утвердження прав французів, а гучна Декларація прав людини».

Поміркуймо!

Чому ухвалення «Декларації прав людини і громадянина» стало революційною подією? Чому Декларація прав людини є важливим документом для сучасного суспільства та розвитку демократичних цінностей?

3. РЕВОЛЮЦІЙНІ РЕФОРМИ ТА ПОВАЛЕННЯ МОНАРХІЇ

У жовтні 1789 р. під тиском парижан король та Установчі збори переїхали до Парижа.

Протягом 1789–1791 рр. Установчі збори ухвалили важливі закони.

Історичні подробиці

Нове звертання — «громадянин»

Після проголошення республіки у 1792 р. французи перестали використовувати звертання «пан» і «пані», яке вказувало на соціальну нерівність. Замість них усі громадяни, незалежно від походження, почали називати одне одного «громадянин» і «громадянка» — так революція не лише змінила державний устрій, а й мову повсякденного спілкування.

3 вересня 1791 р. Установчі збори ухвалили першу **Конституцію Франції**. Вона започатковувала конституційну монархію, а законодавча влада передавалася новому органу — **Законодавчим зборам**.

Варто запам'ятати!

Конституційна монархія (обмежена монархія) — форма правління, за якої влада монарха обмежена конституцією, законодавчі функції передані парламенту, а виконавчі — уряду.

Поміркуймо!

Обґрунтуйте потребу проведення революційних реформ. Чому вступом до Конституції стала «Декларація прав людини і громадянина»?

Законодавчі збори Франції обиралися за високим майновим цензом, тому виборчі права мали не більше 4,3 млн осіб з 25 млн населення

Франції. Більшість депутатів підтримували ідею конституційної монархії. Це були представники буржуазії та землевласники, які об'єдналися в **Клуб фельянів**. Вони вважали революцію завершеною. Радикальніші у поглядах були жирондисти, а ще більш рішучі — **якобінці** та **кордельєри** на чолі з **Ж.-П. Маратом**, **Ж. Дантоном** і **М. Робесп'єром**, які вимагали проголошення республіки та розширення виборчих прав. Найбідніші верстви населення (так звані «скажені») прагнули перерозподілу власності й контролю цін, загострюючи політичне протистояння.

Події у Франції стривожили європейських монархів. Спочатку вони підтримували та озброювали загони **роялістів** — прибічників відновлення абсолютної монархії, які втікали з країни та створювали свої табори на її кордонах. У лютому 1792 р. Австрія і Пруссія створили коаліцію, яка вимагала скасування французької конституції та відновлення повноважень Луї XVI. У відповідь Франція оголосила війну Австрії. Вторгнення пруських військ спонукало французів піднятися на захист революції. По всій країні формувалися загони добровольців. Бойовий дух піднімали патріотичні пісні, зокрема «Марсельєза», яка згодом стала національним гімном Франції.

Історичні подробиці

qr.orioncentr.com.ua/jEndE

Гімн, що народився під час революції

«Марсельєза», яка нині є державним гімном Франції, з'явилася у 1792 р. як бойова пісня. Її написав офіцер армії Клод Жозеф Руже де Ліль у місті Страсбург. Пісню швидко підхопили добровольці з Марселя, які пройшли з нею до Парижа, звідти й походить її назва. У часи революції вона стала символом патріотизму й боротьби за свободу.

«Марсельєза»
(аудіозапис)

Король, якого підтримували іноземні монархи, остаточно втратив популярність. 10 серпня 1792 р. у Парижі спалахнуло повстання проти монархії та її захисників у Законодавчих зборах. Короля з родиною взяли під варту. У вересні 1792 р. новообраний законодавчий орган — **Національний Конвент скасував монархію та проголосив країну республікою**. Більшість у Конвенті та новому уряді становили жирондисти, а радикальну опозицію — якобінці.

Арсенал громадянськості

Французька революція скасувала абсолютну монархію і запровадила рівність для всіх перед законом. З'явилися виборні органи влади та місцеве самоврядування, а основними демократичними цінностями стали свобода, рівність і братерство, що й досі формують фундамент багатьох демократій.

? Які з демократичних цінностей — свобода, рівність, братерство — ви вважаєте найважливішими сьогодні? Чому?

Поміркуймо!

Чому іноземне вторгнення породило опір французів? Поясніть суть девізу Французької республіки: «Свобода, рівність, братерство». Чи можливі одночасно «свобода» і «рівність»?

Свобода, рівність, братерство
(ілюстрація, згенерована ШІ)

Поміркуймо!

Чому французькі революціонери боялися залишати короля живим? Чому страта короля шокувала тогочасну Європу?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які основні причини кризи «старого порядку» у Франції?
2. Якою була роль Генеральних штатів у Франції і чому їх скликання стало важливим кроком до революції?
3. Які головні положення містила «Декларація прав людини і громадянина»?

II. Обговорюємо у групі

1. Чому третій стан відіграв вирішальну роль у початку революції?
2. Проаналізуйте, як ідеї Просвітництва вплинули на вимоги третього стану та формування «Декларації прав людини і громадянина».
3. Які зміни у повсякденному житті людей могли відбутися після скасування старих привілеїв і проголошення республіки?
4. Оцініть значення ухвалення першої Конституції Франції 1791 року. Чи можна було уникнути подальшого розвитку революції після її ухвалення?

III. Мислимо творчо

1. Уявіть, що ви живете у Франції в 1789 р. Напишіть листа до друга в Київ, у якому поясніть, чому народ штурмує Бастилію.
2. Створіть невелику інфографіку, що візуалізує основні реформи, ухвалені Установчими зборами у 1789–1791 рр., та поясніть їхній вплив на життя звичайних французів.

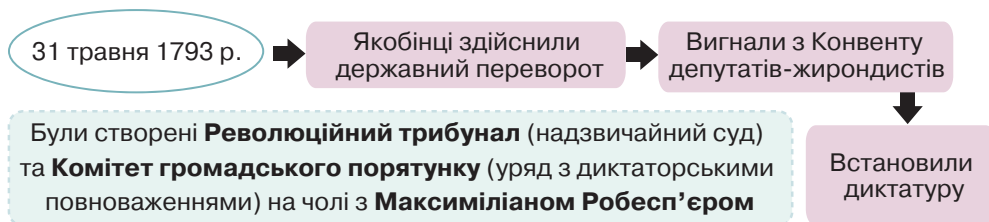
§ 3

РЕВОЛЮЦІЯ У ВИРІ ЗМІН: ДИКТАТУРА, ДИРЕКТОРІЯ ТА КОНСУЛЬСТВО

Пригадайте. Хто такий диктатор? З якою метою в Римській республіці призначали диктатора?

1. ЯКОБІНСЬКА ДИКТАТУРА

Навесні 1793 р. ситуація у республіканській Франції ускладнювалася: економіка слабла, зростали ціни й безробіття, армію залишали добровольці. У провінції Вандея спалахнуло роялістське (монархічне) повстання — селяни, підбурювані аристократами та священниками, виступили проти республіки. Республіка перебувала на межі краху.

Історичні подробиці

Назва «якобінці» походить від домініканського монастиря святого Якова в Парижі, де збиралися політики. Спершу цей політичний клуб об'єднував поміркованих реформаторів, але згодом став осередком радикалів.

Якобінці ухвалили нову республіканську конституцію, яка формально гарантувала широкі свободи та запроваджувала загальне виборче право для чоловіків віком від 21 року. Проте за кілька місяців її «тимчасово призупинили» до «перемоги над ворогами революції». Лідер якобінців **Робесп'єр** прагнув створити суспільство рівності, але використовував жорстокі методи. Було проведено низку реформ: продаж землі селянам, розподіл громадських земель, установлення граничних цін на товари, створення масової армії, дехристиянізація та впровадження нового календаря.

Поміркуймо!

Чому владу якобінців називають диктатурою? Подумайте, до яких наслідків могли привести реформи якобінців.

У червні 1793 р. були нарешті скасовані всі селянські повинності, однак селянські вимоги щодо безоплатного надання землі задоволені

не були. Невдоволення бідноти наростало, «скажені» вимагали конфіскації та перерозподілу власності на користь бідних.

Якобінці опинилися перед загрозою з двох боків — між роялістами, підтримуваними іноземними військами, та збіднілою гололотою. Наростаючий опір спричинив запровадження репресій та політики «революційного терору». З демократією було покінчено. Декрет **«Про підозрілих»** (17 вересня 1793 р.) дозволяв арештовувати всіх, хто викликав підозру, що призвело до ув'язнення близько 500 тисяч осіб та страти близько 40 тисяч. «Ворогами народу» були не лише прихильники монархії, а й звичайні люди. Якобінці вважали, що найкращий засіб зберегти революцію є **терор** (залякування або насильство).

Варто запам'ятати!

Ворог народу — узагальнене позначення осіб, яких революційна влада вважала небезпечними для нової республіки через їхні погляди, дії або походження.

Свідчать документи

Зі звіту Конвентові генерала Вестермана: *«Вандеї вже нема... Згідно з вашими наказами, я топтав їхніх дітей підковами наших коней, убивав їхніх жінок, щоб вони більше не плодили розбишак... Я винищив їх усіх. Дороги всіяні їхніми трупами... Жалощі — не революційне почуття».*

Поміркуймо!

Зробіть висновки, як революціонери придушили заколот. Чому такі заходи неприйнятні для сучасного суспільства? Чому навіть найвищі ідеали не виправдовують насильства?

Подолати занепад господарства та зубожіння населення не вдалося.

«Крайні якобінці»

наступники «скажених» на чолі з **Ебером** закликали до посилення терору, повного скасування вільної торгівлі та конфіскацій власності багатіїв

«Помірковані якобінці»

на чолі з **Дантоном** виступали за припинення терору та повернення до демократії

У березні 1794 р. Ебера та його прибічників звинуватили у зраді та стратили, а у квітні така сама спіткала Дантона та лідерів «поміркованих». Це показало, що **жертвою диктатури може стати будь-хто**. Водночас стало очевидним, що спроба Робесп'єра створити «республіку дрібних власників» провалилася.

Більшість у Конвенті вже становили представники **«нової буржуазії»**, яка збагатилася під час революції та прагнула стабільності і порядку. **27 липня 1794 р. саме ця група депутатів Конвенту**

здійснила переворот, заарештувавши і стративши Робесп'єра та інших лідерів радикальних яacobінів.

2. ТЕРМІДОРІАНСЬКА РЕАКЦІЯ ТА ДИРЕКТОРІЯ

За новим революційним календарем яacobінів було повалено **9 термідора**, тому нову владу назвали «**термідоріанським режимом**». «Термідоріанці» розпочали «білий терор» — колишні жертви мстилися катам. Прихильники яacobінів переслідувалися, їх клуб було закрито. Водночас роялісти отримали послаблення: амністували учасників повстання у Вандеї, дозволили повернення з еміграції, скасували закон «Про підозрілих» та «максимум цін». Останнє сприяло відновленню підприємництва, але спричинило знецінення грошей, зростання цін та подальше зубожіння населення.

Варто запам'ятати!

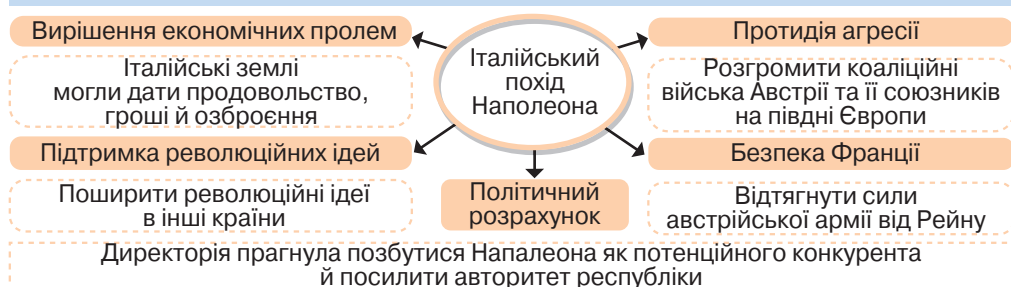
Еміграція — переселення людей за межі своєї країни. Під час Французької революції — втеча аристократів та противників революції за кордон.

22 серпня 1795 р. конвент ухвалив третю Конституцію. Було відновлено майновий ценз на виборах. Законодавчу владу передали Законодавчому корпусу, виконавчу — **Директорії** з п'яти осіб, яких призначали депутати. Директорія призначала міністрів. Конституція вперше зафіксувала не лише права, а й обов'язки громадян.

У жовтні 1795 р. вибухнув роялістський заколот у Парижі. Його, застосувавши гармати на вулицях міста, придушив молодий генерал революційної армії **Наполеон Бонапарт**. Він став начальником паризького гарнізону, а згодом — командувачем армії в Італії.

Попри поразку, яacobіням вдалося створити боездатну армію за загальним призовом. Вона була оснащена сучасною зброєю та керувалася талановитими генералами. До 1794 р. армія звільнила Францію від інтервентів. Після падіння яacobінів характер війн змінився — **революційні війни Франції стали загарбницькими**. «Термідоріанці» прагнули загарбати нові території та панувати на європейських ринках. Командувачем французької армії став популярний і талановитий Бонапарт.

ПРИЧИНИ ІТАЛІЙСЬКОГО ПОХОДУ НАПОЛЕОНА

У квітні 1796 р. Наполеон розпочав **Італійський похід**, розбив австрійські війська, змусив Сардинське королівство стати васалом Франції й уклав мир з Австрією. Перша антифранцузька коаліція розпалась.

Поміркуймо!

Як гравюра зображує ставлення до культурної спадщини та релігії під час походів Наполеона? Чи можна цю гравюру вважати джерелом для вивчення ставлення європейських країн до Наполеона? Відповідь аргументуйте.

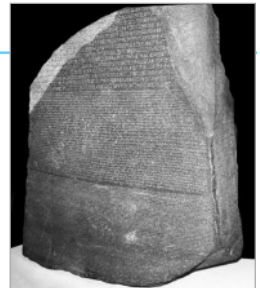
«Наполеон керує грабунком французької армії в Італії»
(Джеймс Гіллрей, гравюра, 1814 р.)

1798 р. Наполеон за наказом Директорії вирушив у похід проти Османської імперії — до Єгипту та Сирії. Він захопив Мальту й переміг у «битві біля пірамід». Але в морській битві біля Абукіра французи зазнали поразки від британського флоту, а наступ у Сирії був занадто повільним та виснажливим.

Історичні подробиці

1799 р. під час походу Наполеона біля міста Розетта в Єгипті французькі солдати випадково знайшли цікавий камінь. Він містив один і той самий текст трьома мовами: грецькою, демотичною та ієрогліфічною. Завдяки знахідці у 1822 р. французький вчений Жан-Франсуа Шампольйон зміг розшифрувати ієрогліфи й відкрити світу таємниці Стародавнього Єгипту.

Тим часом утворилася **друга антифранцузька коаліція**: Велика Британія, Австрія, Росія, Османська імперія та інші. Під натиском британців та росіян Франція втратила Італію і Мальту. Наполеон терміново повернувся до Франції.

Історичні подробиці

Які політичні, економічні та стратегічні мотиви могли спонукати Наполеона здійснити Єгипетський похід?

3. КОНСУЛЬСТВО

Наприкінці XVIII ст. Директорія втратила підтримку через воєнні поразки та загрозу відновлення монархії. Впливова буржуазія прагнула стабільної влади й підтримала Наполеона Бонапарта. 9 листопада 1799 р. (**18 брюмера**) під приводом боротьби з вигаданою змовою в Парижі запровадили військовий стан. Наполеон отримав командування військами столиці й захопив владу.

Свідчать документи

Централізовані поліцейські звіти: *«На обличчях людей, як і в розмовах, видно ознаки справжнього задоволення. [...] Зі стилю більшості редакторів [газет] легко помітити, що вони поділяють загальне задоволення. [...] Загалом, день 18 брюмера викликає стільки ж задоволення, скільки й надії на поліпшення республіканського режиму».*

Поміркуймо!

Чому буржуазія прагнула встановлення «твердої руки»? Як ви думаєте, чи могла подібна ситуація повторитися в інших країнах після революцій?

Влада у Франції перейшла до трьох консулів, але фактично зосередилася в руках Наполеона, який став першим консулом з усією повнотою влади. Його підтримували армія та державні урядовці. Роялістів і радикальних республіканців усунули від політики.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Французький історик Жак Р. Пауельс:

«Наполеон дозволив аристократам, що емігрували, повернутися до Франції, повернути собі власність і користуватися привілеями... Він також примирив Францію з Церквою, підписавши конкордат з Папою Римським...

...Бонапарт “ніколи не був нічим іншим, як уособленням одного з різних етапів революції”... Цим етапом була буржуазна, поміркована революція 1789 р., яку Наполеон мав не тільки закріпити у Франції, а й експортувати до решти Європи».

Німецький історик Малькольм Крук:

«Бонапарт заявив про свою відмову бути “людиною будь-якої партії”. На практиці це означало, що, коли він висунув свою кандидатуру на посаду першого консула в тричленному Консульстві, яке було утворено в грудні 1799 р., він проголосив себе диктатором. Коротка і незрозуміла Конституція VIII року задала тон режиму, в якому урядові декрети визначали, як саме слід тлумачити законодавство».

Чому Жак Пауельс вважає Наполеона «уособленням одного з етапів революції»? Який саме етап він має на увазі?

Встановлення консульства більшість істориків вважає **завершенням Французької революції**.

Діємо: практичні завдання

Проведіть дискусію щодо питання «Встановлення консульства: завершення Французької революції чи її новий етап?».

Свобода слова і свобода медіа

Під час Французької революції свобода слова була проголошена цінністю, але на практиці її обмежували. Якобінська диктатура запровадила сувору цензуру: закривали газети, арештовували або страчували редакторів, а критиків оголошували «ворогами народу». Політична пропаганда формувала образи ворогів і героїв. За Консульства Наполеона свобода преси остаточно обмежилася: дозволялися лише видання, що підтримували режим. Це приклад того, як демократія може бути знецінена, якщо відсутня повага до прав людини.

? Чи можна вважати державу демократичною, якщо вона контролює пресу та переслідує критиків? Обґрунтуйте.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть значення понять: «*ворог народу*», «*терор*», «*диктатура*».
2. Які причини встановлення та повалення якобінської диктатури у Франції 1793 р.?
3. Які причини піднесення Наполеона Бонапарта?

II. Обговорюємо у групі

1. Обговоріть, чи можна вважати дії Наполеона 9 листопада 1799 р. (18 брюмера) державним переворотом. Наведіть аргументи «за» і «проти».
2. Історики вважають, що Французька революція дала поштовх модернізації в соціальній і культурній сферах життя Європи. Які революційні реформи були символом модернізації?
3. Який характер нових цінностей, що сформувалися внаслідок Французької революції? Яке історичне значення Французької революції?

III. Мислимо творчо

1. Уявіть, що революційний французький календар продовжував би існувати. Як за цим календарем слід датувати час проголошення незалежності України, прийняття її Конституції та дні народження учнів і учениць класу?
2. Скориставшись QR-кодом або покликанням, створіть на основі таблиці узагальнення «Конституції Франції часів Республіки та Консульства (1791–1799)» та додаткових матеріалів ментальну карту або інфографіку до однієї з конституцій.

Таблиця
«Конституції
Франції часів
Республіки
та Консульства
(1791–1799)»

qr.orioncentr.com.ua/Q37cX

§ 4

СТВОРЕННЯ ІМПЕРІЇ ТА ВІЙНИ ЗА НОВИЙ ПОРЯДОК У ЄВРОПІ

Пригадайте. Що таке імперія? Які політичні, економічні та соціальні чинники сприяли утворенню імперій?

1. ПРОГОЛОШЕННЯ ІМПЕРІЇ

Заможні власники, які придбали майно, конфісковане в аристократів і церкви, та селяни, які за роки революції купили конфісковану землю емігрантів, бажали зупинити революційні зміни та зберегти власність. Нова Конституція 1799 р. гарантувала право власності нових господарів та встановила жорстку вертикаль влади першого консула. Місцеве самоврядування було знищено, мери міст і префекти провінцій призначалися Наполеоном. У 1802 р. був проведений **плебісцит** — опитування виборців, яке пожиттєво закріпило за Наполеоном посаду першого консула. Здобув він і підтримку католицької церкви.

У травні 1804 р. Сенат офіційно проголосив Наполеона «імператором французів». Церемонія коронації відбулася 2 грудня 1804 р. в Соборі Паризької Богоматері. Під час коронації Наполеон зробив символічний жест: вихопив корону з рук Папи і сам поклав її собі на голову, а потім коронував свою дружину.

Наполеон
на імператорському
троні
(Жан Огюст
Домінік Енгр,
1806 р.)

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте сцену коронації з художнього фільму «Наполеон» (2023 р.) режисера Рідлі Скотта. Які символи влади та легітимності можна побачити в сцені коронації Наполеона? Що говорить коронація Наполеона про його ставлення до церкви та громадянської влади?

qr.orioncentr.com.ua/XNfwQ

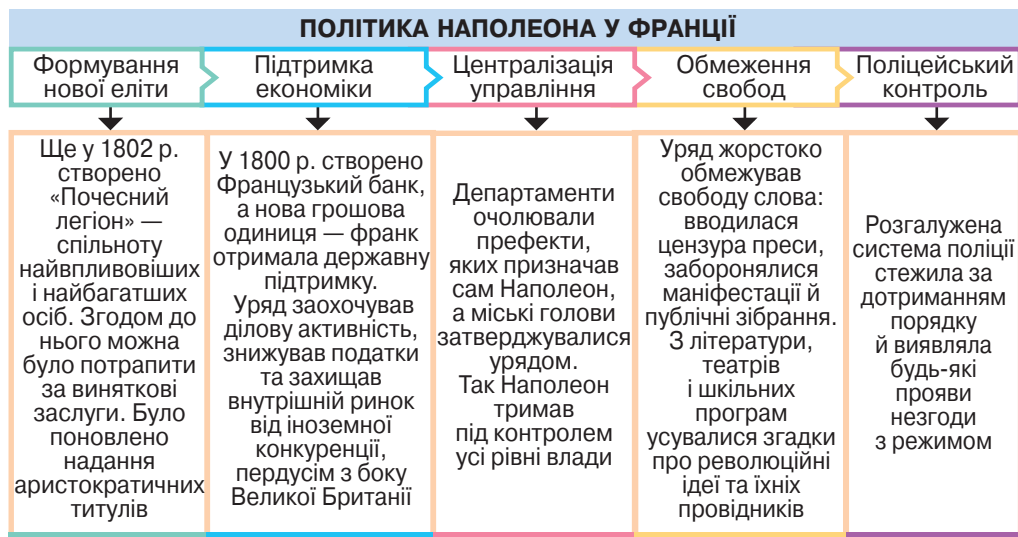
Поміркуймо!

Розгляньте репродукцію картини Жана Енгра. Які символи імператорської влади зображено на ній і що вони означають? Як художник передає велич і авторитет за допомогою композиції, кольору й пози? Чому слово «республіка» офіційно замінили на «імперія» лише 1808 р.?

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Чи можна стверджувати, що Наполеон, прийшовши до влади, прагнув створити стабільну та ефективну державу? Якими засобами він цього досягав? Як, на вашу думку, політика «формування нової еліти» була пов'язана з «централізацією управління»? Поясніть, чому Наполеону було важливо створити нову еліту саме в контексті посилення свого контролю над державою. Який зв'язок існував між «підтримкою економіки» та «обмеженням свобод» з «поліцейським контролем»? Чи можна стверджувати, що стабільність економіки досягали, зокрема, і за рахунок обмеження певних прав громадян? Обґрунтуйте свою відповідь. Які аспекти політики Наполеона, на вашу думку, були найбільш суперечливими?

Історичні подробиці

Щоб зміцнити свій престиж і зрівнятися з європейськими монархами, у 1810 р. Наполеон одружився з 18-річною австрійською принцесою Марією-Луїзою, племінницею колишнього ворога Франції — імператора Франца I. Цей союз мав закріпити мир між двома імперіями й дати Наполеону спадкоємця. Через рік у подружжя народився син — Наполеон II, якого в Європі називали «королем Римським». Проте сам шлюб був радше політичним, ніж романтичним.

Поміркуймо!

Як картина відображає цінності тогочасного суспільства? Яких політичних і династичних цілей досягав Наполеон, укладаючи шлюб? За допомогою додаткових джерел інформації дослідіть походження Марії-Луїзи та її родинні зв'язки з австрійською імператорською династією.

Марія-Луїза з сином (Франсуа Жерар, 1813 р.)

2. КОДЕКСИ НАПОЛЕОНА ЯК ФУНДАМЕНТ НОВОГО ПРАВОПОРЯДКУ

Пригадайте поняття «правовий кодекс». З якою метою приймаються кодекси?

Після того як Наполеон Бонапарт став першим консулом, а згодом — імператором Франції, він поставив перед собою мету навести в державі правовий порядок. Французьке законодавство на той час було заплутаним і суперечливим — в одній країні одночасно діяли старі феодалні норми, революційні декрети, місцеві традиції. Щоб змінити це, за ініціативою Наполеона створили **Цивільний кодекс**, який ухвалили в 1804 р. Його ще називають Кодексом Наполеона.

Принципи Кодексу Наполеона

● Рівність перед законом

Зрівнював усіх громадян у правах незалежно від походження чи статусу

● Недоторканність власності

Захищав приватну власність, щоб стимулювати економічний розвиток і підприємництво

● Свобода підприємництва

Сприяв вільному розвитку торгівлі та промисловості, усуваючи обмеження

● Свобода совісті

Гарантував свободу віросповідання

● Світський характер шлюбу

Запровадив цивільний шлюб і розлучення, відокремивши його від церкви

● Права на спадщину

Чітко врегулював питання успадкування майна, що запобігало конфліктам

Поміркуймо!

Які принципи рівності та громадянських прав проголошуються в наведених статтях Цивільного кодексу? Як вони відображають ідеї Французької революції? Які положення документа свідчать про збереження традиційного патріархального устрою суспільства, попри революційні зміни?

Окрім Цивільного кодексу, за часів Наполеона були розроблені та прийняті й інші, зокрема Комерційний (1807 р.) та Кримінальний кодекси (1810 р.). Усі вони були спрямовані на створення єдиної, стрункої та ефективної правової системи. Об'єднавши практики, що походять від «старого порядку», та модернізувавши їх відповідно до принципів Просвітництва, Цивільний кодекс заклав основи сучасного права і у Франції, і в багатьох інших країнах.

Свідчать документи

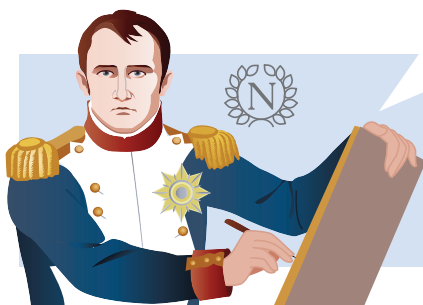

qr.orioncentr.com.ua/fUcmG

Арсенал громадянськості

Як наявність чітких законів допомагає громадянам захищати свої права? Які права людини закріплюються в сучасних правових кодексах? Чому Цивільний кодекс став основою сучасного права в багатьох країнах?

Моя справжня слава не в тому,
що я виграв у сорока битвах:
одне Ватерлоо закресило їх всі.
Те, що буде жити вічно, —
це мій Цивільний кодекс

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Французький історик Тьєррі Ленц:

«До сьогоднішнього дня сліди Цивільного кодексу Наполеона можна побачити в багатьох країнах — у багатьох європейських державах, Японії, Південній Кореї, Чилі тощо — його можна навіть назвати універсальним кодексом. Ще більше, ніж Цивільний кодекс, за життя Наполеона було експортовано всю французьку модель адміністративної держави. Це був інший спосіб уявлення про державу, але на той час в Європі, яка все ще функціонувала за феодалними принципами, не було ані адміністрації, ані урядовців».

Поміркуймо!

Чому сам Наполеон вважав Цивільний кодекс важливішим за свої військові перемоги? Як, за словами історика Тьєррі Ленца, Цивільний кодекс Наполеона вплинув на розвиток держав у різних частинах світу?

3. ПРИЧИНИ НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН ТА ПЛАНИ НАПОЛЕОНА

Які основні політичні, економічні та соціальні причини виникнення війн? Чи можна їх виправдати у певних випадках?

На початку XIX ст. Європа поринула у вир масштабних збройних конфліктів, відомих як **Наполеонівські війни**. Ці війни були не просто сутичками армій, вони стали кульмінацією ідеологічних та економічних суперечностей, що назрівали десятиліттями. Також вони стали відображенням грандіозних планів однієї людини — Наполеона Бонапарта.

Існувало кілька ключових причин, що підштовхнули Європу до цих затяжних конфліктів.

Ідеологічне протистояння

Французька революція ліквідувала монархію та проголосила свободу, рівність і суверенітет нації. Це налякало європейських монархів, які прагнули війною відновити старі порядки, тоді як для Франції війна стала способом захисту революційних здобутків і поширення нових ідей.

Економічна конкуренція

Велика Британія, як провідна промислова та морська держава, вбачала у Франції серйозну економічну суперницю. Наполеон прагнув підірвати британську торговельну та фінансову перевагу, яка була основою її могутності. Це призвело до запеклої боротьби за контроль над ринками та торговельними шляхами.

Амбіції Наполеона

Значну роль відіграла особистість Наполеона. Він був не лише геніальним полководцем, а й політиком, сповненим величезних амбіцій. Він прагнув не просто захистити Францію, а перетворити її на домінуючу на континенті силу.

Поміркуймо!

Проаналізуйте, яким чином взаємопов'язані «ідеологічне протистояння» та «економічна конкуренція», і як вони вплинули на виникнення наполеонівських війн. Наведіть конкретні приклади, що ілюструють цей взаємозв'язок.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте зв'язок між першою (забезпечення «природних кордонів» Франції) та третьою (формування «нового європейського порядку») стратегічними цілями Наполеона. Яким чином досягнення однієї цілі могло сприяти реалізації іншої? Чому для Наполеона було важливо поширити саме свій кодекс на підкорені території, і які переваги (або недоліки) це могло мати для населення цих територій?

СТРАТЕГІЧНІ ЦІЛІ НАПОЛЕОНА

Забезпечення «природних кордонів» Франції

Природні кордони (річка Рейн, Альпи та Піреней) мали сприяти безпеці й процвітання Франції

Формування «нового європейського порядку»

Зміна політичної карти Європи, ліквідація старих монархій. На їхньому місці мали постати нові держави, керовані родичами та маршалами Наполеона

Створення «Великої імперії»

Система держав, де панував би новий правовий порядок, заснований на принципах Кодексів Наполеона

Підкорення або нейтралізація Великої Британії

Зламати економічну міць Британії за допомогою континентальної блокади, заборонивши всім залежним від Франції країнам торгувати з нею

Свідчать документи

Зі щоденника Наполеона: «[Хотів] створити європейську асоціацію, засновану за одноманітними принципами і таку, що діє повсюдно згідно з одноманітними засадами — єдиний європейський кодекс, єдина касаційна палата, [...] єдина грошова система у різних куточках, єдині ваги, міри, закони тощо... [Європу]

немов населеною одним народом, щоб кожен подорожній, пересікаючи її, повсюди б опинявся неначе у спільній вітчизні».

Поміркуймо!

Як плани Наполеона контрастують із сучасним розумінням європейської інтеграції? Наведіть аргументи, чому такий підхід Наполеона у довгостроковій перспективі був приречений на провал.

Арсенал громадянськості

Пропаганда та мова ворожнечі під час Наполеонівських війн

Під час Наполеонівських війн поряд із бойовими діями точилася інформаційна війна. Франція та її супротивники використовували пропаганду для виправдання війни й формування образу ворога серед населення. У французькій пресі Наполеона зображали героєм і визволителем, тоді як у британських та австрійських карикатурах — тираном і узурпатором. Через мистецтво, пресу й освіту створювався ідеалізований образ імператора, а будь-яка критика придушувалася. Така пропаганда формувала мову ворожнечі й некритичне ставлення до влади, що підкреслює важливість уміння критично аналізувати інформацію.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Коли і як Наполеон Бонапарт був проголошений імператором французів, які події цьому передували?
2. Назвіть основні принципи, закладені в Кодексі Наполеона (Цивільному кодексі 1804 р.), і поясніть їхнє значення для формування нового правопорядку.
3. Назвіть причини та цілі наполеонівських війн.

II. Обговорюємо у групі

1. Як політика Наполеона щодо формування нової еліти поєднувалася з централізацією влади? У чому полягали наслідки такої політики для суспільства?
2. Що спільного між Цивільним кодексом Наполеона та Конституцією України?
3. Чи можна вважати плани Наполеона щодо об'єднання Європи провісниками сучасної європейської інтеграції? У чому полягає головна відмінність?

III. Мислимо творчо

1. Уявіть, що ви висвітлюєте в пресі події 1804 р. у Франції. Напишіть короткий репортаж про церемонію коронації Наполеона, звертаючи особливу увагу на його символічний жест, коли він сам поклав корону собі на голову. Яке значення цей жест мав для тогочасного суспільства та для самого Наполеона?
2. Уявіть, що ви політичний радник / політична радниця Наполеона. Розробіть для нього коротку презентацію (інфографіку, карту або памфлет), якою він міг би переконувати народи Європи підтримати його «новий європейський порядок».

У ГОРНИЛІ ВОЄН:

§ 5

КРАХ ІМПЕРІЇ ТА НАРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Пригадайте. Які чинники сприяють перемогам у війнах? Як війни впливають на долю населення?

1. ДОЛЯ ІМПЕРІЇ: ВІД ПЕРЕМОГ ДО ПОРАЗОК

У війнах проти Наполеона брали участь коаліції європейських держав. Спочатку Франція здобувала численні перемоги, а Наполеон контролював більшість Європи, створював нові держави, ставив на їхні трони своїх родичів. Проте його амбіції стали причиною поразок. Походи до Іспанії та вторгнення в Росію у 1812 р. виснажили французьке військо.

qr.orioncentr.com.ua/6pl1s

Таблиця
«Війни
коаліцій
проти
Наполеона»

Історичні подробиці

Однією з найвидатніших перемог Наполеона стала битва під Аустерліцом (2 грудня 1805 р.), яку іноді називають «*битвою трьох імператорів*». Перед боєм французький імператор навмисно послабив свої позиції, щоб спровокувати союзників (Росію та Австрію) на атаку. Коли війська противника рушили вперед, вони потрапили в пастку — Наполеон скористався туманом, щоб приховати резерви, а потім ударив у центр, розсікши ворожі сили навпіл. Ця геніальна тактика дозволила йому перемогти армію, яка кількісно перевищувала французьку, і пізніше стала взірцем військового мистецтва.

Діємо: практичні завдання

Порівняйте склад коаліцій. Складіть стовпчикову діаграму участі країн у коаліціях. Яку роль у Наполеонівських війнах відігравала Велика Британія, зважаючи на те, що вона є учасницею майже всіх коаліцій? Поясніть її стратегію.

Робота з картою

На карті «*Європа періоду Наполеонівських війн*», що розміщена на першому форзаці цієї частини підручника, знайдіть місця основних битв, згаданих у таблиці. Позначте їх на контурній карті. Визначте, які території Франція приєднала або над якими встановила контроль після перемог у Третій та Четвертій коаліціях.

Свідчать документи

Динаміка заголовків паризьких газет тих днів: «Корсиканське чудовисько висадилося в бухті Жуан», «Людожер іде до Грассу», «Узурпатор увійшов у Гренобль», «Бонапарт зайняв Ліон», «Наполеон наближається до Фонтенбло», «Його імператорська величність очікується сьогодні у своєму вірному Парижі».

Арсенал громадянськості

Правила ведення війни за часів Наполеонівських воєн

Наполеонівські війни стали важливим етапом у розвитку воєнного права, коли вперше почали формуватися письмові норми ведення бойових дій. Хоча жорстокість війн залишалася значною, з'явилися спроби обмежити страждання цивільного населення та полонених. Наполеон впроваджував власні «декрети війни», які регулювали поведінку армій, наприклад заборонив розстріли без суду. Ці кроки, попри їхню частковість, стали основою для майбутніх міжнародних конвенцій, таких як Женевські угоди, і започаткували ідею гуманізації війни.

2. НАЦІОНАЛЬНЕ ПРОБУДЖЕННЯ: ПОБІЧНИЙ ЕФЕКТ ІМПЕРІЇ

Дайте власне визначення поняттю «*нація*».

Поміркуймо!

[qr.orioncentr.
com.ua/ckPWR](http://qr.orioncentr.com.ua/ckPWR)

Імперські завоювання Наполеона парадоксально сприяли зростанню національної свідомості в Європі. Разом із завойовницькими походами *він поширював ідеї свободи, рівності та братерства, скасовував феодалні повинності й запроваджував нові закони та освіту*. Це показувало народам можливість змін та кращого життя, хоч і викликало спротив іноземному пануванню. Народи, які століттями жили під імперською владою, раптом усвідомили себе як окремі спільноти.

Поміркуймо!

Яким чином зміни, принесені Наполеоном, одночасно викликали й підтримку, й опір серед європейських народів?

Приклади національного пробудження в Європі

Німецька єдність

Протидія французам об'єднала людей навколо ідей спільної культури та мови. Мислителі підкреслювали унікальність німецького народу, закликаючи до єдності

Іспанський опір

Запеклий опір французам та партизанський рух (герилья) стали яскравим символом національного єднання та боротьби за власну ідентичність

Польське відродження

Наполеон, хоча і тимчасово, дав надію на відновлення державності, створивши Велике герцогство Варшавське. Це зміцнило прагнення поляків до національного відродження

Арсенал громадянськості

Ідентичність: коли «Ми» стає частиною «Я»

Наполеонівські війни каталізували формування національної свідомості як частини особистої ідентичності. До цього люди часто ототожнювали себе з провінцією, а не з «нацією». Проте французька окупація та спільна боротьба проти загарбника об'єднали їх. Усвідомлення себе частиною єдиного народу — німецького, іспанського, італійського — глибоко змінило самосприйняття. Національна ідентичність стала особистим почуттям, що впливало на вибір та цінності.

Людська Гідність: Пробудження через Опір

Національне пробудження, спричинене Наполеонівськими війнами, було пов'язане з боротьбою за людську гідність. Опір французькій окупації сприяв прагненню не лише до політичної незалежності, а й до збереження культури, мови та права на самовизначення. Саме в боротьбі за звільнення народи Європи відновили свою гідність.

Історичні подробиці

Після поділів Речі Посполитої багато поляків покладали надії на Наполеона як визволителя. У 1807 р. за його ініціативою було створено Герцогство Варшавське — напівнезалежну польську державу під французьким протекторатом. Поляки бачили в цьому шанс відновити незалежність й активно вступали до лав французької армії, утворюючи власні легіони.

Після падіння імперії Бонапарта національні рухи не зникли — вони зміцніли й стали однією з рушійних сил подальшої європейської історії. *Ідеї свободи, принесені ззовні, трансформувалися у прагнення до національної незалежності*, що стало однією із визначальних тенденцій XIX століття.

Поміркуймо!

Чому, на вашу думку, після падіння імперії Наполеона національні рухи не зникли, а, навпаки, зміцніли? Які наслідки це мало для подальшої європейської історії?

3. НАПОЛЕОН І УКРАЇНА

Згадайте, коли і за яких умов було ліквідовано державні утворення українців та кримських татар у XVIII столітті.

У червні 1812 р. 600-тисячна армія Наполеона Бонапарта вторгла на територію Росії. Україна опинилася в епіцентрі війни імперій.

Поміркуймо!

Розгляньте варіанти планів Наполеона щодо України, подані на наступній сторінці. Знайдіть суперечності. Чи відповідали ці плани інтересам народів України? Свою думку обґрунтуйте.

НАПОЛЕОНІВСЬКІ ПЛАНИ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

				
Галичина і Буковина	Волинь, Поділля і Київщина	Бессарабія, Забужжя	Лівобережна та Південна Україна	Крим
Зберегти у складі союзної Австрії	Об'єднати у складі залежного Волинського королівства	Повернути Османській імперії	Плани відсутні, польські союзники радили створити тут залежну державу «Наполеоніду»	Плани відсутні, польські союзники радили відродити Кримське ханство

Історичні подробиці

qr.orioncentr.com.ua/RYDft

Перед походом 1812 р. Наполеон обговорював можливість відторгнення частини російських територій, зокрема України, для створення буферних держав або передачі їх союзникам.

Погляди української еліти щодо Наполеона були неоднозначними. Частина сподівалася на скасування кріпацтва та автономію України під французьким протекторатом. Проте більшість залишалася лояльною до Росії через страх відновлення Речі Посполитої і втрати станових привілеїв. Через чисельну перевагу французької армії Росія сформувала ополчення з добровольців, пообіцявши скасувати в Україні рекрутчину та відновити козацтво. Це дало змогу створити 15 козацьких полків, а українці становили близько 35 % усього імперського ополчення.

Свідчать документи

Розпорядження про створення Українського козацького війська (1812 р.): «Військо це передбачається утворити на Україні з людей до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї... Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні, — про що буде ухвалена тоді окрема постанова [...]».

? Яку роль відігравало козацьке військо в умовах війни 1812 р.? Які умови служби та обов'язки передбачало «Розпорядження про створення Українського козацького війська» 1812 р.? Чому російський імператор вдався до формування ополчення з добровольців? Що спонукало українців вважати, що він планує відродити козацький устрій?

Проте після війни та закордонних походів 1813–1814 рр. ці полки були розформовані.

- 1) Вершник Кримськотатарського кінного полку
- 2) Оберофіцер кінних полків Полтавського ополчення
- 3) Козак 2-го українського полку

Поміркуймо!

Розгляньте листівки із зображеннями вояків XIX ст. Чим їхній одяг відрізнявся від традиційного? Про що це свідчить?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть, чому Наполеон у підсумку зазнав поразки.
2. Опишіть, як наполеонівські війни сприяли зростанню національної свідомості європейських народів.
3. Чому у французько-російській війні українці підтримали Росію?

II. Обговорюємо у групі

1. Що приносила французька армія в країни Європи: поневолення чи свободу?
2. Чому Наполеон не поспішав відновлювати Річ Посполиту?

III. Мислимо творчо

1. Використовуючи додаткові джерела, дізнайтеся більше про одну з битв, вказаних у таблиці за покликанням на с. 31. Підготуйте короткий опис її перебігу та значення.
2. Уявіть, що у вас є можливість консультувати Наполеона з українських питань. Підготуйте поради, які б мали сприяти його перемозі над Росією.

§ 6

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС ТА ЙОГО РІШЕННЯ

Пригадайте зміст Вестфальського миру. Назвіть його основні положення. Яких територіальних змін зазнала Європа протягом другої половини XVII–XVIII століть?

1. ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС

Після поразки Наполеона європейські монархії постали перед завданням відновити «старий порядок» та забезпечити довготривалий мир. У вересні 1814 р. у Відні зібралися представники майже всіх держав Європи. Цей дипломатичний з'їзд, що увійшов в історію як **Віденський конгрес**, тривав до червня 1815 р.

Ключову роль на конгресі відігравали чотири держави-переможниці: Австрія, Пруссія, Російська імперія та Велика Британія. Пізніше до них приєдналася і королівська Франція. Найвпливовішим учасником був австрійський канцлер Клеменс фон Меттерніх, який активно просував ідеї відновлення монархій та збереження рівноваги сил у Європі.

Принципи Віденського конгресу

Рівновага сил

Запобігання домінуванню однієї держави, що мало зберегти мир

Територіальні компенсації

Держави, які постраждали від Наполеона, отримували як відшкодування нові землі

Легітимізм

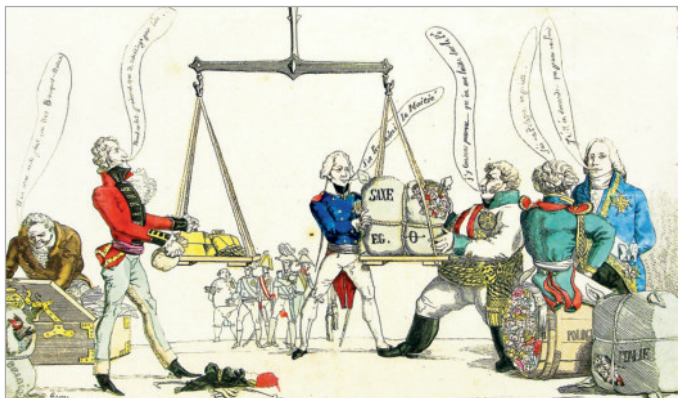

Відновлення донаполеонівських династій

Діємо: практичні завдання

Опишіть, що ви бачите на карикатурі (персонажі, об'єкти, їхні дії). Кого, на вашу думку, символізують зображені фігури? Які предмети зображені біля фігур? Що вони можуть символізувати? Придумайте власний заголовок до цієї карикатури, який відображав би її зміст.

Політичний баланс
(французька
каркатура, 1815 р.)

Діємо: практичні завдання

За допомогою таблиці нанесіть на контурну карту Європи основні територіальні зміни.

Країна / територія	Територіальні зміни згідно із «Заключним генеральним актом»
Франція	Зобов'язувалася відновити свої кордони, що існували до 1792 р.
Нідерландське королівство	Утворене шляхом об'єднання колишніх Австрійських Нідерландів і Голландії
Італійські держави	Були відновлені скасовані Наполеоном держави, зокрема Сардинське королівство (П'ємонт)
Австрія	Відновила свою владу в Північній Італії. Обміняла Австрійські Нідерланди на Далмацію, Тироль і Тернопільщину
Пруссія	Одержала майже половину території Саксонії, більшу частину Вестфалії, Рейнську область, Померанію та польську Познань
Велика Британія	Закріпила за собою острів Мальта, Маврикій, Тринідад, Тобаго, Капську область, острів Цейлон. Установила протекторат над Іонічними островами
Росія	Приєднала Королівство Польське (більшість земель колишнього герцогства Варшавського). Визнано приєднання Фінляндії та Бессарабії
Німецький союз	Створений після остаточної ліквідації Священної Римської імперії німецької нації у складі 34 незалежних німецьких держав та 4 вільних міст
Швейцарська конфедерація	Утворена з 19 швейцарських кантонів. Одержала гарантію «вічного нейтралітету»
Норвегія	Відокремлена від Данії (союзниці Наполеона) та передана королю Швеції

Поміркуймо!

Яка країна зазнала найбільших територіальних втрат за підсумками Віденського конгресу? Які нові державні утворення отримали міжнародне визнання в результаті конгресу?

Після «100 днів» Наполеона союзники підписали другий Паризький мирний договір (листопад 1815 р.). За цим договором Франція зобов'язувалася: сплатити 700 мільйонів франків репарацій; п'ять років утримувати за свій кошт 150-тисячну окупаційну армію союзників; повернути викрадені твори мистецтва; визнати всі рішення Віденського конгресу. Так сформувалася **Віденська міжнародна система**.

Варто запам'ятати!

Віденська міжнародна система — система міжнародних відносин, що склалася після Наполеонівських воєн.

Поміркуймо!

Що спонукало союзників поставити перед Францією нові вимоги? Чи справедливі вони, на вашу думку?

Арсенал громадянськості**Роль громадянина в демократизації суспільства**

Віденський конгрес 1815 р. відновив владу монархій і династій, ігноруючи прагнення народів до національного самовизначення та громадянських прав. Проте, незважаючи на консервативну реакцію, ідеї громадянської участі, прав людини та демократії продовжували поширюватися. Це ще раз доводить: участь громадян у суспільному житті — ключова умова поступової демократизації, навіть під час авторитарного тиску.

2. ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС І УКРАЇНА

Як змінився статус заселених українцями земель у кінці XVIII століття?

Для українських земель наслідки конгресу були непрямими, але важливими.

- Конгрес закріпив поділи Речі Посполитої XVIII ст.: Правобережна Україна залишилася за Росією, Галичина — за Австрією. Відбувся обмін територіями: Тернопільський край повернули Австрії, а Росія отримала Польське королівство з українськими землями Холмщини й Підляшшя.
- Віденський конгрес підтвердив та юридично закріпив входження Бессарабії до складу Російської імперії, яке відбулося ще 1812 р.
- Відсутність українського питання у Відні свідчила про невизнання українського народу як політичного суб'єкта. Представники великих держав не розглядали права поневолених народів, зосередившись на власних інтересах.

Свідчать документи**Заключний генеральний акт (9 червня 1815 р.):**

«СТАТТЯ I. Герцогство Варшавське, за винятком провінцій і округів, які іншим чином розподіляються відповідно до наступних статей, об'єднується з Російською імперією... Він [імператор Росії] прийме разом з іншими титулами титул царя, короля Польщі, відповідно до форми, встановленої для титулів, пов'язаних з іншими його володіннями.

СТАТТЯ V. Його Величність Імператор всієї Росії передає Його Імператорській та Королівській Апостольській Величності округи, які були відокремлені від Східної Галичини внаслідок Віденського договору 1809 року, з округів Золочіва, Бережан, Тернополя та Заліщиків, а кордони з цього боку будуть відновлені такими, якими вони були до дати укладення зазначеного договору».

Поміркуймо!

При третьому поділі Речі Посполитої країни домовилися не використовувати титул короля Польщі. Поміркуйте, що змусило авторів акта ухвалити таке рішення.

Так Віденський конгрес закріпив розділеність українських земель між імперіями і політичну ситуацію, в якій українці перебували під владою чужих держав, без права на самовизначення. Це стало серйозним викликом для подальшої національної боротьби. Установлений Віденським конгресом російсько-австрійський кордон лишався незмінним аж до Першої світової війни.

Поміркуймо!

Як ви вважаєте, чому великі держави на Віденському конгресі ігнорували права поневолених народів, зокрема українців? Чим схожа ситуація на українських землях після Віденського конгресу на ситуацію із землями Польщі? До яких наслідків могли привести рішення ігнорувати прагнення частини народів Європи до створення власних держав?

Історичні подробиці

Андрій Розумовський: український слід Віденського конгресу

Граф Андрій Розумовський, син гетьмана Кирила Розумовського, був однією із найвпливовіших постатей Віденського конгресу як посол Російської імперії та наближений імператора Олександра I. Він навіть отримав прізвисько «ерцгерцог Андреас». Його віденський палац став центром дипломатичного й культурного життя, але пожежа знищила значну частину колекції та підірвала його статки. Попри князівський титул, Розумовський завершив життя в скруті, залишивши помітний слід у європейській дипломатії та культурі; його палац і нині є пам'яткою Відня.

Палац Розумовського
(літографія Г. Карера,
бл. 1860 р.)

Діємо: практичні завдання

У чому полягає трагізм долі Андрія Розумовського? За допомогою додаткових джерел інформації складіть його історичний портрет.

3. СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ ЯК ГАРАНТ ВІДЕНСЬКОЇ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ

З якою метою утворюються міждержавні союзи? Наведіть приклади міждержавних союзів в історії та сьогоденні.

Після завершення наполеонівських війн європейські монархи по-стали перед завданням запобігати новим революційним потрясінням. Саме тоді, 26 вересня 1815 р., за ініціативи російського імператора, було підписано акт про створення **Священного союзу**. До нього увійшли три ключові монархії: Російська імперія, Австрійська імперія та Пруссія. Згодом до Союзу приєдналися й інші європейські держави, окрім Великої Британії, Османської імперії та Папської області.

Свідчать документи

Договір Священного союзу: «СТАТТЯ І. Відповідно до слів Святого Письма, яке наказує всім людям вважати одне одного братами, три монархи, що уклали договір, залишатимуться об'єднаними узами справжнього і нерозривного братерства і, вважаючи один одного співвітчизниками, будуть у всіх випадках і в усіх місцях надавати один одному допомогу і підтримку; а ставлячись до своїх підданих і військ як батьки сімей, вони будуть керувати ними в тому ж дусі братерства, яким вони натхненні, захищатимуть релігію, мир і справедливість».

Головною метою Священного союзу було підтримання стабільності та порядку в Європі, заснованого на християнських цінностях та принципах легітимізму. Це означало, що монархи вважали себе зобов'язаними захищати династії та кордони, встановлені Віденським конгресом 1815 р.

Веронський конгрес
Священного союзу
(карикатура, 1822 р.)

Веронський конгрес — останній конгрес Священного союзу за часів, так званої, епохи конгресів 1815–1822 років, що розпочався 20 жовтня 1822 у Вероні.

Священний союз діяв через конгреси, на яких монархи узгоджували рішення щодо придушення повстань і революцій. У 1820-х роках Священний союз підтримав придушення революцій в Неаполітанському королівстві, Іспанії та П'ємонті, прагнучи зберегти панівний лад і не допустити поширення ліберальних ідей.

Поміркуймо!

Чому Священний союз, який декларував християнські цінності, став противником народних рухів за свободу й незалежність?

Попри початкові успіхи, Священний союз швидко занепадав через суперечності між державами та несприйняття політики втручання, зокрема з боку Великої Британії. Національні рухи й революції 1830–1831 та 1848–1849 рр. остаточно показали слабкість і застарілість його консервативних принципів.

Арсенал громадянськості

Міжнародні відносини. Міжнародне право

Створення Священного союзу мало на меті запобігати революціям і збройним конфліктам. Вперше в історії великі держави спробували узгоджено регулювати політичний порядок на міжнародному рівні, що стало прототипом сучасних міжнародних безпекових структур.

Хоча Союз існував недовго, він забезпечив відносну стабільність у Європі після наполеонівських війн, уникаючи великих конфліктів. Він став символом спроб зберегти старий порядок і закріпив роль Росії як однієї з провідних держав Європи.

Поміркуймо!

Чи можна стверджувати, що Священний союз був приречений на занепад? Свою думку обґрунтуйте. Розгляньте карикатуру на попередній сторінці. Визначте ставлення автора до учасників події.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть головні рішення Віденського конгресу.
2. Дайте визначення поняттю «*принцип легітимізму*». Яка його роль у Віденській міжнародній системі?
3. Яке значення Священного союзу?

II. Обговорюємо у групі

1. Чи можна вважати Віденський конгрес справедливим?
2. Уявіть, що українські землі були представлені окремою делегацією на Віденському конгресі. Які питання, на вашу думку, могли бути порушені?
3. Поясніть явище плинності систем міжнародних відносин в історії людства.

III. Мислимо творчо

1. Уявіть, що ви берете інтерв'ю в учасника Віденського конгресу з однієї з країн. Складіть 3–5 запитань до нього щодо змін, які торкнулися його держави, і запишіть можливі відповіді, використовуючи інформацію з таблиці на с. 37.
2. Розробіть колективний мініпроект: створіть «Альтернативну карту Європи після 1815 р.», у якій би було враховано права на самовизначення народів. Поясніть особливості змін та їхні можливі наслідки.

УКРАЇНА НА ПОЛІТИЧНІЙ КАРТІ ЄВРОПИ на початку XIX ст.: МІЖ АВСТРІЙСЬКОЮ ТА РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЯМИ

§ 7

Пригадайте. Коли і за яких обставин українські землі опинилися у складі Російської та Австрійської імперій?

1. УКРАЇНА У СКЛАДІ ДВОХ ІМПЕРІЙ

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у Центрально-Східній Європі відбулися масштабні зміни: зникли Річ Посполита й Кримське ханство, Російська імперія ліквідувала державницькі надбання українців — Гетьманщину та Запорозьку Січ. Наддніпрянська Україна, Крим і Північне Причорномор'я увійшли до складу Росії, а Західна Україна — до Австрійської імперії. Близько 80 % українців жили під владою Росії, 20 % — Австрії; кордон по Збручу розмежовував дві різні суспільно-політичні та культурні системи.

На всі території України, які опинилися у складі Росії, поширювався загальноімперський адміністративний устрій.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ

Імператор призначав губернаторів

Варто запам'ятати!

Губернія — вища одиниця адміністративного поділу і місцевого устрою в Російській імперії, яка з'явилася у XVIII ст. за Петра I у процесі формування абсолютистської держави.

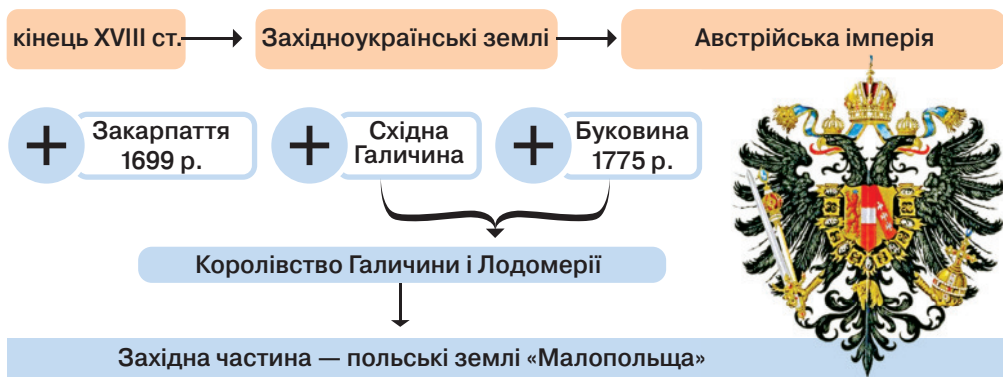
Варто зазначити, що частина суцільно заселених українством земель опинилася за межами дев'яти українських губерній. Це великі райони Кубані, Війська Донського, Воронежської, Курської, Гродненської, Мінської, Могилівської, Люблінської губерній і частина Бессарабії. Тобто адміністративно-територіальний поділ у Російській імперії не враховував географію етнічного розселення.

Австрійська імперія складалася із земель та етносів, які мали різні історичні, культурні й релігійні традиції. Із трьох західноукраїнських регіонів — Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття — найперше (після 1526 р.) до складу імперії Габсбургів разом з Угорським королівством потрапило Закарпаття.

Східна Галичина, разом із іншими землями, які перейшли до Австрії після знищення Речі Посполитої, була виділена в окремий край з центром у Львові — **Королівство Галичини і Лодомерії** (Володимирії — колишнього Володимирського князівства). До 1849 р. до його складу входила і Буковина, яка потім стала окремою провінцією з центром у Чернівцях.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Як відбувалося входження українських земель до складу Австрійської імперії? Яким був їх адміністративний устрій наприкінці XIX ст.?

2. ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У XIX ст. Україна поділялася на історико-етнографічні регіони. Вони мали свої відмінні історичні та етнічні риси.

Таблиця
«Історико-етнографічні регіони»

qr.orioncentr.com.ua/01XeW

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/fY8rM

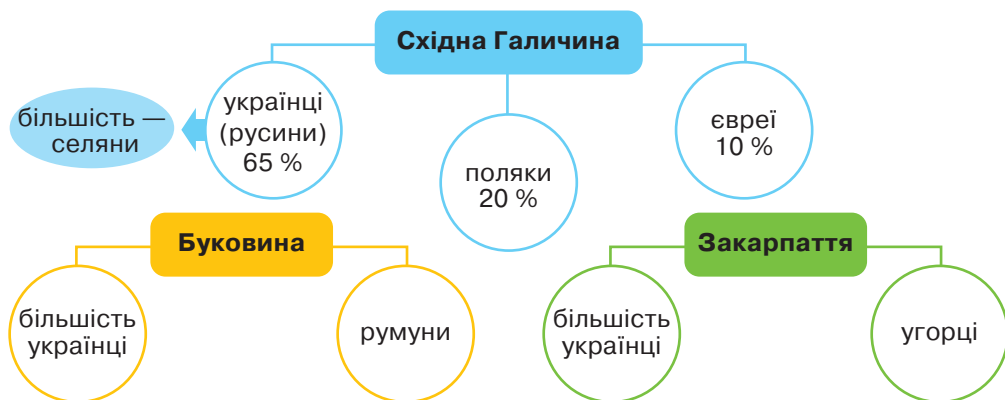
Перейдіть за QR-кодом або покликанням і, скориставшись історичною картою **«Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі імперій»** з інтегрованого атласу «Історія України. Всесвітня історія» для 9 класу, охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської та Австрійської імперій у першій половині XIX ст.

3. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ:

ЧИСЕЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД

Наприкінці XVIII ст. на українських землях проживало понад 10 млн осіб: 7,8 млн під владою Росії і 2,2 млн під Австрією. Протягом XIX ст. населення на українських землях зросло до 20 млн, а на початку XX ст. — до 36 млн. Однак зростання кількості населення супроводжувалося зміною його етнічного складу. Частка українців на підконтрольних Росії землях зменшилася з 89 % до 72,6 % через міграційну політику імперії, але українці залишалися безумовною більшістю.

Поміркуймо!

Чому, попри зростання кількості українського населення, його частка на підросійських територіях зменшувалася? Яка політика російського уряду могла сприяти цьому процесу?

Щоб зміцнити свою владу, уряд Австрійської імперії теж сприяв переселенню в Західну Україну іноземних колоністів: у Східну Галичину — німців, у Північну Буковину — німців і румунів, у Закарпаття — угорців.

Попри модернізацію і бурхливі процеси промислового розвитку, Україна в XIX — на початку XX ст. все ще залишалася переважно селянською країною. Основними категоріями населення були селяни і великі землевласники — поміщики. Міське населення України наприкінці XIX ст. становило меншість — до 14 %. Найбільшими містами України були Київ, Одеса, Катеринослав, Харків, Миколаїв, Львів, Чернівці, Тернопіль.

Численними етнічними групами населення були польська, єврейська та російська національні меншини. Якщо польське населення мешкало переважно на Правобережжі та Галичині, то росіяни й інші етнічні меншини розселилися по всіх регіонах Наддніпрянської України.

У Правобережній Україні в містах і містечках переважало єврейське населення. У містах, таких як Бердичів, воно сягало більше

половини кількості мешканців. У Луцьку, Кам'янці, Житомирі було багато поляків. Роздрібна торгівля міст і містечок зосереджувалася в руках євреїв. Поляки панували серед землевласників *«Південно-Західного краю»*, як його тепер назвала імперська влада.

У містах України домінувало неукраїнське населення. Українці становили лише від 15 до 20 % населення міст.

Серед мешканців Києва більшість становили росіяни і поляки. Українське населення зосередилось переважно на Подолі. Натомість землевласники та інтелігенція здебільшого були поляками, а цивільні і військові посадовці — росіянами

Більшість мешканців Львова і провінційних галицьких міст становили поляки. Австрійсько-німецького населення в Галичині налічувалося дуже мало. Здебільшого це були австрійські чиновники. Кількісно в людності міст вони не перевищували 2 %

В Одесі серед підприємців переважали греки, французи, вірмени, німці, італійці, поляки, євреї. Натомість у Харкові та Катеринославі переважали російські мова й традиції. Тільки Єлисаветград і Полтава зберігали свій український характер

Поміркуймо!

Які чинники, на вашу думку, визначали особливості національного складу різних міст? Чому деякі міста «зросійщувалися», а частина — зберігала український характер?

Найбільші українські міста ставали центрами національно-культурних рухів панівних націй. Львів із приєднанням до Австрії став столицею краю Галичина і Лодомерія та політико-культурним центром польського національного руху за відновлення польської держави. Чернівці стали містом румунського національно-культурного руху. Мукачево й Ужгород культурно тяжіли до Будапешта. Київ як «мать городов русских» вважався третьою столицею Росії, де постала російська державність за київських князів.

Ця ситуація створювала велику і нерівноправну конкуренцію для українських інтелектуалів, які пропагували ідею про Україну як окремішню від Росії, Польщі, Угорщини, Румунії етнографічно-політичну територію. Села залишалися більше ніж на 90 % етнічно українськими, проте саме міста були центрами модернізаційних суспільних рухів, а сільське населення, потрапляючи у міста, зросійщувалося, ополячувалося, мадяризувалося, румунізувалося.

Свідчать документи

З перепису 1897 р. (Російська імперія): «Майже три чверті всього населення становили українці, значно переважаючи інші групи у восьми з дев'яти губерній»

Наддніпрянської України». «Національний склад міського населення Наддніпрянщини на 1897 р.: росіяни — 34 %, українці — 30,3 %, євреї — 27 %, інші — 8,6 %».

? Які висновки про склад населення Наддніпрянської України можна зробити, спираючись на уривки документа?

4. ЗАПРОВАДЖЕННЯ «СМУГИ ОСІЛОСТІ» ДЛЯ ЄВРЕЇВ

До 70-х років XVIII ст. євреїв у межах Московської держави було небагато. Але після поділу Польщі до Російської імперії відійшли польські землі, на яких жили сотні тисяч євреїв.

У 1795 р. відбувся третій поділ Польщі, і до Російської імперії відійшла територія Східної Європи, на якій мешкало до 800 тис. євреїв — *третина єврейського населення у світі*. Тепер євреї становили близько 2 % населення Росії. У жодній країні не було такої кількості євреїв, і Російська імперія мала регламентувати та упорядковувати їхнє життя.

Масове переселення торговців-євреїв до міст спричинило незадоволення російських купців; у 1790 р. вони звернулися до імператриці зі скаргою, звинувачуючи євреїв у «підриві торгівлі»

У 1791 р. Катерина II видала Указ, згідно з яким євреям заборонялося «записуватися в купецтво у внутрішніх російських містах та портах»; натомість євреям дозволялося користуватися правами громадянства й міщанства у Білорусі та Катеринославському намісництві Таврійської області

Так поступово почала оформлюватися «смуга єврейської осілості». До неї увійшли Катеринославська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська, Мінська, Віленська, Бессарабська губернії

Варто запам'ятати!

Смуга єврейської осілості (1791–1917 рр.) — територія на білоруських та українських землях, визначена царським урядом Росії для проживання євреїв. Основною метою її запровадження був «захист» російських підприємців від конкуренції з боку євреїв; це означало порушення прав людини для євреїв у вільному виборі місця проживання.

Російський уряд намагався перешкодити розселенню євреїв у великоросійських губерніях та зосередити їх на заході імперії — місцях їхнього традиційного оселення, а також у південних регіонах, зокрема в Україні.

Територіальні та соціально-економічні межі, в яких існували євреї України, визначали характер їхньої господарської діяльності.

Чимало євреїв займалися *торгівлею* та *ремісництвом*. Типовою фігурою в українському селі був *єврей-орендар*. Традиційним заняттям певної групи євреїв було *лихварство*. Це сприяло формуванню серед українського населення образу єврея-конкурента чи експлуататора. Зазвичай єврейське населення орієнтувалося на панівні нації. Тому на Заході України воно полонізувалося, а на Сході — русифікувалося. З іншого боку, відбувалася й українізація єврейства, що проживало на українських територіях. На міжнаціональні відносини впливали економічні зв'язки між єврейським та українським населенням. Ці чинники й визначали їхню складність та неоднозначність.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/X8pYy

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення поняттю «губернія».
2. Визначте основні особливості регіонів: Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщина, Крим, Галичина, Буковина і Закарпаття.
3. Як виникла смуга єврейської осілості? Яким був етнічний склад населення українських міст?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Визначте особливості розвитку українських земель за одним із показників: **1)** кількість населення; **2)** соціальний склад населення; **3)** етнічний склад населення. Результати роботи кожної групи представте у вигляді інфографіки або мапи думок.

III. Мислимо творчо

1. Поміркуйте, які етнічні групи проживають у вашому місті / селі. Проведіть мінідослідження «Культурний вплив інших народів на розвиток сучасної України».
2. Розгляньте гравюру. Складіть короткий діалог між селянином і євреєм із гравюри. Про що вони могли б говорити? Цей діалог буде дружнім, напруженим чи нейтральним? Створіть сучасну версію цієї сцени: де вона могла б відбуватися сьогодні?

Селяни та євреї Галичини
(Жан-Жак Елізе Реклю, гравюра, 1886 р.)

«НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ» СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Пригадайте. Що вам відомо про зв'язки України з Європою у Ранній Новий час? Підготуйте есе на цю тему.

Таблиця
«Два шляхи
творення
націй»

qr.orioncenter.com.ua/qXA2V

1. ШЛЯХИ ТВОРЕННЯ МОДЕРНИХ НАЦІЙ

На початок XIX ст. в Європі етносів було більше, ніж існувало держав. Основні типи політичних спільнот на європейському континенті в цей час: «історичні держави» — Англія, Франція, Іспанія, Польща, Швеція, Данія, Росія та недержавні нації — слов'янські етноси, фіно-угорські, балтійські, германські, кельтські, скандинавські та романські народи.

Справжньою «тюрмою народів» була Російська імперія, в якій панівний російський етнос становив менше половини населення. На її території перебували українці, білоруси, поляки, латиші, литовці, естонці, вірмени, грузини, азербайджанці, кримські татари, башкири, калмики, народи Сибіру, Уралу, фіно-угорські народи (мордва, марійці, чуваші, карели, комі тощо).

Австрійська імперія складалася з мішанини земель, етносів, релігій і мов, тому іноді її називали «мозаїчною імперією». Жодна тогочасна європейська держава не складалася з таких різних і віддалених одна від одної європейських територій — від італійської Ломбардії до української Галичини — та такої кількості різних етносів.

Отже, *народи відрізнялися за наявністю або відсутністю державності та розвитком культури*. Україна займала межеве положення: у середні віки існувала Київська держава, але після приєднання до сусідніх держав, особливо Російської імперії, історична пам'ять про державність Русі-України поступово стиралася. Московія привласнила державницьку славу Києва й поширила думку про бездержавність української нації.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Не існує і не може існувати будь-якого набору відчутних характеристик, що є суттєвими для існування нації. Єдиним таким “відчутним” фактором, за словами ...французького історика Ернеста Ренана, є “згода і бажання жити спільним життям”. Визначальним для нації є не набір певних ознак, а суб'єктивне відчуття членів нації своєї приналежності до єдиної спільноти. Тому “національне існування є щоденним плебісцитом”. Сутністю нації є відчуття самоусвідомлення...».

? Як історик, на вашу думку, ставиться до визначення нації? У який спосіб він намагається аргументувати свою позицію? Чи згодні ви з його точкою зору?

2. НАЦІЄТВОРЕННЯ В ЄВРОПІ

XIX ст. було століттям постання модерних націй і національних держав. Через послаблення Османської імперії постали Румунія, Болгарія, Сербія. Через відділення від Нідерландів Фламандії і Валлонії у 1830 р. постала Бельгія. У 1912 р. зі складу Данії вийшла Норвегія. 1859 р. об'єдналися Італійські держави, а у 1871 р. постала Німецька імперія в результаті об'єднання німецьких князівств та вільних міст королівською Пруссією. Угорці досягли відновлення своєї державності у дуалістичній монархії — Австро-Угорщині (1867 р.). Водночас слов'янські народи залишалися під владою Російської та Австро-Угорської імперій. Не змогла здобути державної незалежності Польща в ході Січневого і Листопадового повстань 1830 і 1863 рр. Чехія залишалася австрійською частиною Австро-Угорської монархії.

Поштовх до свого розвитку національні рухи одержали із Заходу

Французька модель нації

Французька революція поширила поняття нації на всі верстви, зробивши її ядром держави замість династії. Французька модель стала прикладом для нових національних рухів, а просвітництво в Центральній-Східній Європі набуло національного забарвлення, хоч спершу обмежувалося культурними гаслами

Романтизм

Романтизм виник як реакція на раціоналізм Просвітництва, ставлячи в центр культ почуттів замість розуму. Він прославляв народ, його культуру, фольклор і історію, породив нові жанри — балади, лірику, історичні романи. Особливу увагу привертало слов'янські народи, а українські сюжети про козацтво цікавили європейських митців

Діємо: практичні завдання

1. Розгляньте картину Давіда Фрідріха Каспара «Мандрівник над морем туману» (1), подану на попередній сторінці. Самотній мандрівник підкорив вершину. Які асоціації з «довгим» XIX століттям у вас викликає картина? Яким був шлях мандрівника на гору? Як пейзаж на картині передає внутрішній стан героя?

2. Унікальним явищем французького і європейського романтизму став барельєф «Марсельєза» на Триумфальній арці в Парижі скульптора Франсуа Рюда (2) (див. с. 49). Який символ у барельєфі уособлює свободу та революційний дух?

Романтизм створив основу для появи **націоналізму**. «Приспані» нації треба було «будити» і «відроджувати». Назву **будителі** ватажки національних рухів отримали за заклики до співплемінників «прокинутися від багаторічного сну» і згадати про своє давнє коріння. При цьому насправді йшлося не про «відродження» старих, а про творення нових націй.

Варто запам'ятати!

Націоналізм — система ідей і поглядів, що виходить із пріоритету національних цінностей перед особистісними, груповими чи загальнолюдськими цінностями. У вузькому розумінні — політичний рух, що проголошує своїми цілями боротьбу за державну незалежність, збереження й розвиток власної етнічної та культурної ідентичності.

У перших десятиліттях XIX ст. розпочався процес націєтворення у народів Центрально-Східної Європи. Більш успішним він був у межах Австро-Угорщини через її конституційний устрій та ставку влади на утворення багатонаціональної держави під скіпетром Габсбургів. У Російській імперії успішніше розвивалися ті етноси, які перебували під культурним впливом Швеції та балтійських німців чи поляків: фіни, естонці, латиші, литовці. Російська влада сподівалася ці національні рухи протиставити іншим державним націям у боротьбі за російські імперські інтереси.

Прикладом для національних «будителів» Центральної і Східної Європи став національний рух поляків. Саме він навертав на думку про існування власної «душі» у кожного народу, яка шукає своє «тіло» — національну державу, а отже, спонукав ставити не лише мовно-культурні, а й політичні цілі.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українсько-американський історик Роман Шпорлюк:

«Якщо на початку XIX ст. поляки були нацією без держави, то росіяни були державою без нації».

? Залучивши додаткові джерела інформації, знайдіть аргументи на підтвердження чи спростування думки історика.

Російська історіографія впровадила через царську адміністрацію, засоби масової інформації та школу ідею про «**триєдиний російський** (**«русский»**) **народ**», що складається з великоросіян, малоросіян і білорусинів. Серед них єдиним державним народом є великоросіяни, а малоросіяни і білоруси мають розчинитися в єдиній російській нації. Це стало основою для російської державної політики щодо України. Українці під назвою «*малоросіяни*» (русини, рутенці — під Австрією) оголошувалися частиною російської нації. Інші народи, крім білорусів, проголошувалися іноземцями.

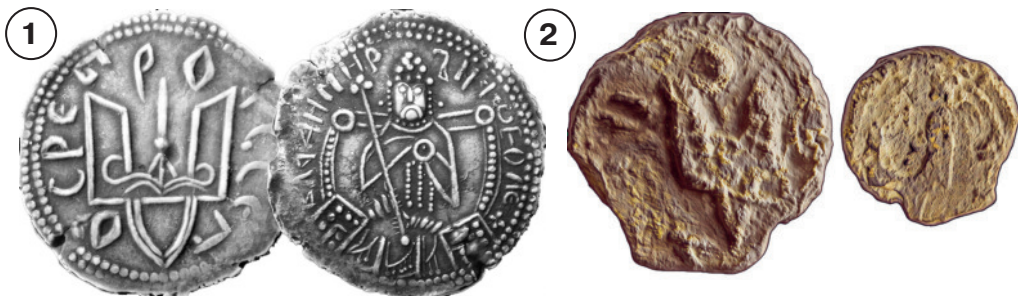
Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації розв'ячайте російський міф про існування «триєдиного російського народу». Як цей міф використовує російська пропаганда для інформаційної війни з Україною? Звідки походить ідея про «братські» народи та особливе місце росіян в середовищі слов'янських народів?

Натомість усі моменти історії, коли українці намагалися утвердити свою національну державу в минулому, або приховувалися, або оголошувалися помилковими. В результаті постала сфальсифікована історія України, в якій «зрадниками віковичної дружби братніх народів» проголошувалися гетьмани Іван Мазепа, Петро Дорошенко, Іван Виговський та ін. Переяславська Рада 1654 р. трактувалася як «возз'єднання» українців з російським народом, а не тимчасовий військовий союз. Замовчувалися і затушовувалися усі самостійницькі прагнення гетьмана Богдана Хмельницького. Українцям було заборонено мати відмінну від росіян історичну національну пам'ять.

Діємо: практичні завдання

У 2016 р. російський кінематограф випустив художній фільм про князя Володимира Великого — «Вікінг». Показовим моментом у фільмі є те, що знак князівської влади Володимира, який ми чудово знаємо, — тризуб — замінено на двозуб (герб Святослава Хороброго), а Київ представлений дрібним і занедбаним поселенням. З якою метою у фільмі використано подібні історичні фальсифікації? Як це пов'язано з національною пам'яттю та історичними міфами?

1) Тризуб князя Володимира (срібник князя Володимира, що карбувався у Києві в X–XI ст.); **2)** Двозуб князя Святослава (печатка князя Святослава, 970–971 рр.)

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації виконайте творчий проект: «Фальсифікація історії України у російській історичній літературі».

Російська імперія намагалася використати на свою користь популярну у XIX ст. ідею «панславізму».

Варто запам'ятати!

Панславізм — культурна й політична течія, поширена в державах, населених слов'янськими народами, в основі якої лежать ідеї про потребу їх політичного об'єднання на основі етнічної, культурної та мовної спільності.

Спільне походження та спорідненість мов, попри різні релігії та культури, розглядались національно-свідомою інтелігенцією як достатнє підґрунтя для конфедерації чи навіть єдиної слов'янської держави. Але в XIX ст. власну державу мав лише один слов'янський народ — росіяни. Тому цілком зрозуміло, що більшість слов'ян як приклад для наслідування та центр єднання мали лише Росію, не розуміючи, що Росія завжди вороже ставилась до будь-яких національно-визвольних рухів, а «панславізм» у російському виконанні насправді означав «панросійство».

Проте ідея проникла і в українські інтелігентські кола. Таємне Кирило-Мефодіївське братство (1845–1846 рр.) виступало за створення слов'янської федеративної держави, в якій Росія була б одним із рівноправних учасників, і не більше. Царська влада досить швидко ліквідувала братство. У поляків ідеї панславізму геть не прижились. Поляки, які були позбавлені власної держави в 1775 р., в чому зіграли роль і росіяни, завжди прагнули лише одного — повернути незалежну Польщу. Вони не бажали будь-яких федерацій, тим паче із Росією.

Проте деякі слов'яни захоплювалися російською культурою та тривалий час мали ілюзії щодо ролі Росії. Через це вони довго сприймали Росію як об'єднавчу силу, що підтримувалося москвофільськими рухами серед сербів, болгар, словаків, чорногорців і галицьких українців.

3. НАЦІОНАЛЬНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

На авансцену європейської історії у 1830–1840-х роках виходить *інтелігенція* — в будь-якій країні саме вона є рушійною силою творення нації. В межах Австро-Угорщини її дала створити імперська адміністрація, яка дотримувалася багатонаціональної концепції розвитку імперії. Австрійська влада прагнула протиставити русинів (українців) полякам і послабити їхні симпатії до Росії. Тому вона дозволяла відкривати українські початкові школи, державні гімназії та запроваджувала двомовність у польських школах. Греко-католицька церква дала початок національній інтелігенції Галичини: адвокати, вчителі, нотаріуси походили з родин греко-католицьких священників.

З другої половини XIX ст. вони усвідомлювали себе окремим українським народом і підтримували зв'язок із підросійською Україною.

В Наддніпрянській Україні таких можливостей царат не давав майже зовсім. Існували заборони на українське слово, поліцейні переслідування національної інтелігенції, яку зазвичай виселяли на далеку відстань від українських територій. Не дозволялися українцям національна школа, вища освіта, наука, публіцистика і наукова література. Російська освіта виконувала функцію тотального русифікатора Наддніпрянщини.

НОВА УКРАЇНЬСКА ЕЛІТА

Завдання формування національної історичної пам'яті, продукування нових національних гасел, які б будили національну енергію для протидії впливовим російським і польським національним міфам

- ▶ необхідно розвинути національну мову;
- ▶ визначити межі проживання українського народу;
- ▶ вивчати етнографію і фольклор українців;
- ▶ вивчити історичне минуле українців, щоб витягти з небуття їхню історію;
- ▶ створити сучасну художню літературу, яка була б суголосною добі

Подальше будівництво політичних основ майбутньої української держави

Варто запам'ятати!

Національна еліта — провідники національного руху: політичні, культурні, суспільні діячі. Національною елітою називають гурт людей, які очолюють інтелектуальний «штаб» національно-визвольного руху. Їх усіх об'єднує головна мета — досягнення політичного визволення поневоленої нації.

Національна ідея (міф) — сукупність уявлень про історичне минуле нації, спільні переживання його, на основі яких вибудовується бачення майбутнього.

Історична пам'ять — сукупність образів та уявлень, що відтворюють спільний історичний досвід спільноти та існують в її уяві.

Творення «нових» націй завжди є процесом перетворення чи руйнування «старих» спільнот. Створення Чехії, Словаччини чи України спричиняло перетворення Росії, Польщі, Угорщини та Австрії. Тільки шляхом заперечення політичних і культурних впливів панівних спільнот відбувалося становлення модерних націй, зокрема української.

4. ПЕРІОДИЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ РУХІВ ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX ст.

Періодизація не лише українського, але й усіх національних рухів поділяється на три періоди: **академічний** (літературно-культурний); **культурницький** (суспільний); **політичний** (партійний).

Історичні подробиці

qr.orioncentr.
com.ua/SyeAt

На першому етапі в добу романтизму еліта починає підносити значення рідного народу, вбачаючи в ньому колективного творця історії на певній території. Література звертається до народного загалу із закликом до боротьби з поневолювачами. Починають збиратися ще живий у народі фольклор, артефакти народної культури, що свідчать про окремішність народу від сусідів.

На другому етапі історики збирають і видають актові матеріали та інші джерела з історії народу. З'являються суспільні організації, які займаються пропагандою знань про націю серед широкого загалу населення. Відкриваються школи з викладанням національної мови, створюються співочі товариства, кооперативи на національній основі. Цей період називають ще періодом «патріотичної агітації».

На третьому етапі виникають перші національні партії, які намагаються в практичному сенсі впровадити гасло *«кожній нації — свою національну державу»*. Свої вимоги вони висувують центральній владі, яка прагне будь-що зберегти імперську політичну цілісність.

Нації, що відроджувалися, проходили цей шлях у різних хронологічних межах. Першість вели чехи, балтійські народи і фіни. Вони випереджали українців на 30–50 років. Польська нація утворилася вже на час втрати своєї незалежності, тому йшлося не про націєтворення, а про боротьбу за відновлення власної держави.

Український рух характеризується такими явищами і хронологічними межами:

Початком модерного національного руху в Україні був вихід у світ «Енеїди» Івана Котляревського народною українською мовою у 1798 р. Перший період тривав протягом 1830–1840 рр. — до кінця 1850 р. і завершився діяльністю першої української суспільно-політичної організації Кирило-Мефодіївського братства в Києві у 1846–1847 рр.	Другий період розпочався в кінці 1850-х рр. з постанови Петербурзької української громади та Київської громади. Кінцем періоду треба вважати початок 1890-х рр.: повстання Братства тарасівців у 1891 р. та поява брошури «Україна ірредента» Ю. Бачинського 1895 р., що свідчило про політичні перспективи розвитку України. Ці події фактично стали початком третього етапу визвольного руху	Політичний час українського національно-визвольного руху розпочався із заснування політичних партій Галичини (1890 р.) та Революційної української партії (РУП) у Наддніпрянщині (1900 р.). Знаковою подією була поява брошури «Самостійна Україна» Миколи Міхновського. Закінченням етапу став початок Української революції в березні 1917 р.
--	---	--

АКАДЕМІЧНИЙ

КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ

ПОЛІТИЧНИЙ

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українсько-канадський історик Іван Лисяк-Рудницький:

«Для цих трьох періодів пропонуємо наступні назви: шляхетська, народницька та модерністична епохи. Першу з них характеризує перевага дворянства козацького походження на Лівобережжі, а польсько-українського шляхетства на Правобережжі. ...На другому етапі на провідне місце суспільного життя вибивається демократична інтелігенція, опанована ідеєю “служіння народові”... Врешті на третьому етапі український рух від інтелігенції починає проникати в маси. ...Галичина теж проходила засадничо ці самі ступені розвитку, але вони не були відмежовані чіткими гранями, вони зливалися в одну тяглу лінію».

- ? За якими головними ознаками історик виділяє періоди історії України XIX ст.? Які ще ознаки, на вашу думку, можна покласти в основу періодизації «українського XIX століття»?

Деякі дослідники кінцем періоду вважають початок Першої світової війни, коли західні українці зробили ставку на побудову самостійної України та соборність українських земель.

Варто запам'ятати!

Соборна держава — держава, яка об'єднує в своєму складі всі етнічні (у нашому випадку українські) землі.

Діємо: практичні завдання

Підготуйте історичне есе на тему: «Чому формування націй є ознакою модернізації суспільства?».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «націоналізм», «панславізм», «соборна держава», «національна ідея», «національна еліта», «історична пам'ять».
2. Назвіть основні типи політичних спільнот на європейському континенті на початку XIX ст.
3. Як відбувалося націєтворення в Європі? Що таке панславізм?
4. Назвіть основні періоди національно-визвольного руху в історії України. Коротко схарактеризуйте кожен з них.
5. Чому створення політичних партій стало важливим етапом у боротьбі за державність?
6. Чому націєтворення є тривалим і поетапним процесом?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Візуалізуйте кожен етап національного українського руху: **1)** академічний; **2)** культурницький; **3)** політичний. У своїй роботі визначте ключові дати та події для кожного етапу. Об'єднайте роботу груп в єдину візуалізацію.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе діячем / діячкою перших політичних українських партій. Які гасла ви б могли висунути для реалізації принципу «кожній нації — свою національну державу»? Запропонуйте варіанти передвиборчих політичних гасел для народів, які не мали власної національної держави на початку XX ст.

§ 9

УМОВИ ТА ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕРНОЇ НАЦІЇ

Пригадайте. Яку роль відігравали козацькі старшини в управлінні Гетьманщиною? У чому полягали заходи російського уряду зі скасування української автономії?

1. ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Ліквідація російським урядом автономії України була по-різному сприйнята козацькою елітою, яка отримала всі привілеї російського дворянства. Значна частина цих людей задовольнялася збереженням свого статусу та влади. Вони просто жили у своїх маєтках, часто цікавилися українською культурою та історією — і цього їм було достатньо. Імперія давала шанс зробити кар'єру для освіченої та амбітної людини.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Для більшості нового українського дворянства між “малоросійським” і “великоросійським” патріотизмом не існувало суперечності. Вони мали всі підстави називати імперію своєю, адже протягом XVIII ст. вихідці із малоросійських родин своєю діяльністю мостили шлях до її тріумфу. Якщо у XVII ст. українці стояли перед вибором — Україна чи Росія, то у XVIII ст. цей вибір формулювався вже інакше — провінція чи імперія?.. Тип “малороса”, який поєднував симпатію до України, до її природи, пісень тощо з лояльністю до Російської імперії, був однією з характерних фігур в українській політичній і культурній історії XIX ст. Найяскравішим уособленням цього типу став всесвітньо відомий письменник Микола Гоголь».

? Чим можна, на вашу думку, пояснити явище «малоросійства»? Чи існує воно в сучасній Україні?

Проте частина української еліти пішла іншим шляхом, на відміну від «малоросів» їх називають **«автономістами»**. Пам'ять про козацьку автономію поєднувалася для неї з намаганням довести свої права на дворянський статус через належність предків до старшини Гетьманщини. Вони відшукували і збирали правові акти, історичні документи, сумували за часами автономії й водночас цікавились народною українською культурою та традиціями. Дослідження ними історії, етнографії, писання літературних творів закладали фундамент для створення української національної самосвідомості. Інтелектуальною модою став романтизм, який свідчив про важливість різних народів і народної культури.

Поміркуймо!

Розгляньте інфографіку. Чому інтерес до національного відродження виникав саме у національної еліти? Які верстви українського населення були високоосвіченими та могли очолити національне відродження?

Приходила нова епоха, в якій поняття «народ» починали осмислювати як єдність усіх людей однієї культури, мови та традицій. Поширення національної самосвідомості в Україні, як і всюди в Європі, розпочалося з досліджень минулого, етнографії, загалом народної культури, які проводили освічені люди. Поступово такі знання, а разом з ними й усвідомлення спільності українців, наявності інтересів, які нас об'єднують, поширювалися. Провідною у цьому процесі, особливо наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., була колишня козацька старшина, а в Західній Україні — греко-католицькі священники.

Історичні подробиці

Зі щоденника німецького мандрівника Йоганна Георга Коля (1830-ті рр.): «Огида, яку народ Малоросії відчуває до народу Великоросії, така сильна, що її можна справедливо схарактеризувати як національну ненависть. Малоросіяни твердять, що до часу їхнього підкорення всі вони були вільні люди та що кріпацтво між ними не відоме. Як вони самі кажуть, росіяни повернули половину народу в рабів... Якщо колись настане день, коли колосальна імперія

Росія розпадеться на шматки, годі сумніватися в тому, що малоросіяни утворюють відрубну державу. Вони мають свою власну мову, власні історичні спогади, вони рідко змішуються зі своїми московськими господарями та нараховують уже понад десять мільйонів душ».

? Які причини негативного ставлення українців до росіян називає автор? Чому автор вважає можливим утворення окремої української держави? Чи можна вважати цей уривок свідченням формування української національної свідомості? Чому? Уявіть себе сучасником подій: як би ви відповіли на спостереження мандрівника?

2. НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ АВТОНОМІСТСЬКИЙ ГУРТОК

Ключовим центром українського «автономізму» стали землі колишньої Гетьманщини. У місті Новгород-Сіверському, на Чернігівщині, сформувався гурток освічених дворян, інтелектуальним лідером якого став **Василь Капніст** — представник потужного старшинського роду. Про його погляди свідчить твір «Ода на рабство», написаний ще на початку 1780-х рр. Автор говорив про втрату свободи своєю Вітчизною, маючи на увазі поступове скасування автономних інституцій Гетьманщини.

В. Капніст і члени гуртка намагалися відновити козацтво як питомо українську військову силу. В 1787 р., користуючись початком чергової російсько-турецької війни, ними було підготовлено такий проєкт, який В. Капніст повіз до Петербурга. Російський уряд відповів відмовою, і проєкт залишився на папері.

У квітні 1791 р. В. Капніст прибув до Пруссії і зустрівся з канцлером Герцбергом

Від імені своїх земляків, поневолених Росією, він пропонував підняти повстання в Україні в разі пруссько-російської війни, вірогідність якої була тоді висока

Пруський уряд не наважився прийняти пропозицію, хоч залишив двері до співпраці відкритими

Опозиційні настрої нащадків козацької старшини поступово згасали: вони відчували себе представниками «померлої» спільноти, яка мала зійти з історичної арени. Проте до 1840-х років ці люди зали-

шалися провідниками національних інтересів України через інтелектуальну діяльність, створюючи численні історичні, літературні та публіцистичні твори.

Найвизначнішим історичним трактатом початку XIX ст. була анонімна «Історія Русів». Головна ідея твору — ствердження права кожного народу на самостійний державний розвиток. Книга мала виразне антипольське й антиросійське спрямування, а її завдання — заклик до відновлення автономних прав України, що визнавалися за договором 1654 р. «Історія Русів» мала великий вплив на формування автономістських настроїв. При цьому її автор зберігав лояльність до держави, він вимагав не відокремлення України від Російської імперії, а тільки виправлення історичних кривд, заподіяних козацтву.

Історичні подробиці

qr.orioncentr.com.ua/jiGJs

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Сергій Плохій:

«Автор не приховував наміру написати національну історію, яка звеличить народ-націю та її подвиги. Героєм свого твору він зробив руську, тобто малоруську чи то пак козацьку націю. Множинність назв допомогла перетворити історію козаків ...на історію окремої нації. ...Новизна “Історії Русів” полягала не просто в наголошуванні національного елементу..., а й в ототожненні народу-нації з етнічною групою у протиставленні до численних “інших”... У соціальному плані руська нація “Історії Русів” — це нація козацької старшини та їхніх нащадків-дворян, народні маси це поняття охоплювало вряди-годи».

? У чому, на вашу думку, значення «Історії Русів» для формування української національної свідомості? Чи є така свідомість модерною?

Свідчать документи

«Історія Русів» про репресії російських властей в Україні після переходу Івана Мазепи на бік шведів: «...Премногих урядників та значних козаків, запідозрених у прихильності їх до Мазепи... забирано з домів їхніх і віддано на різні кари в містечку Лібедині... Карання теє було звичайним для Меншикова ремеслом: колесувати, четвертувати і на палю вбивати, а найменше, що його вважалося за іграшку, вішати і голову стинати... То яке доправлення належить за кров народу руського, пролитого від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй».

? Якою була офіційна оцінка в Російській імперії особи І. Мазепи і яке ставлення до нього автора «Історії Русів»? Про що, на вашу думку, це свідчить?

Діємо: практичні завдання

Прочитайте уривки з «Історії Русів». У чому виражені основні ідеї твору? Як ці ідеї могли впливати на ідеї національного відродження? Самостійно знайдіть уривки твору в мережі «Інтернет» та прочитайте їх у класі. Які ідеї найбільше відгукуються вам особисто? Відповідь аргументуйте.

► «Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили й боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність...»;

► «Що то за життя таке, коли воно переповнене журбою, страхами і повсякчасним відчаєм?»;

► «Московські люди є всі в рогожах, тож неминуче і народ, живучи з ними, доведений буде до такої вбогості...»;

► «Приневолювати народ руський у підлеглисть полякам є диво, несумісне з жодними правилами політичними й моральними...»;

► «Всіляке творіння має право буття своє боронити, власність і свою свободу, і для того воно споряджене самою природою або Творцем своїм достатнім знаряддям чи способом».

На формування історичної свідомості також справили вплив «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського та «Історія Малоросії» М. Маркевича.

Найвизначнішим літературним твором цього періоду була поема Івана Котляревського «Енеїда», перша частина якої вийшла у 1798 р. *З «Енеїди» починається нова українська література, заснована на розмовній українській мові.* Нагадаємо, що до І. Котляревського мовою художньої літератури була церковнослов'янська, малозрозуміла народу.

Отже, Котляревський почав створювати надзвичайно важливу умову для формування нації — літературну мову.

Поміркуймо!

Подумайте, чому література чинить такий вагомий вплив на формування самосвідомості народу.

Формування стандартів української літературної мови та національної літератури пов'язане із творчістю **Тараса Шевченка**. У 1840 р. видано поетичну збірку «**Кобзар**». Перші твори Шевченка були написані у стилі романтизму. Йому належить виняткова роль у формуванні українського націоналізму — саме Шевченко першим чітко *відокремив українську і російську ідентичності, відкрив модель «малороства» та поєднав ідеї соціального й національного визволення.*

Діємо: практичні завдання

Розгляньте сучасні інтерпретації образу Тараса Шевченка із соціальних мереж, подані на наступній сторінці. Визначте, які риси особистості митця в них

підкреслені. Вкажіть, як художники та дизайнери поєднують образ Кобзаря із сучасними політичними, культурними чи соціальними реаліями та гаслами. Створіть власний постер або колаж із Шевченком, де поєднайте його класичний образ із актуальними сьогодні для України ідеями та проблемами.

? Які ідеї свободи та гідності людини відображені у творах Т. Шевченка? Які думки Шевченка залишаються актуальними для сучасної України?

3. ХАРКІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО РУХУ

Перехід українського націєтворення на новий рівень пов'язаний із поширенням ідей романтизму. Для романтиків був важливим «дух народу», зрозуміти який можна було через вивчення етнографії — пісень, традицій тощо. Прикладом пильної уваги до етнографії стала публікація у 1819 р. Миколою Цертелєвим збірки українських пісень. Три пісенні фольклорних збірки уклав і видав у 1827–1849 рр. Михайло Максимович. Найбільшим центром романтизму в Україні став Харків.

У 1805 р. з ініціативи відомого громадського діяча і вченого Василя Каразіна відкрився **Харківський університет** — *перший у Наддніпрянській Україні та третій у Російській імперії*. Частина викладачів і студентів стала виявляти зацікавлення до історії та фольклору України. З Харкова розпочався процес формування *національної інтелігенції*, яка поступово в українському русі заступала колишню козацьку еліту.

Саме в університеті виникла течія «**харківських романтиків**». Душею цього гуртка був **Ізмаїл Срезневський**, професор Харківського університету. Він активно збирав українські пісні, опублікував збірку «Український альманах», кілька випусків альманаху «**Запорозька старовина**».

Нащадок старшинського роду, харків'янин **Григорій Квітка-Основ'яненко** став засновником сучасної української прози. **Петро Гулак-Артемівський**, що тривалий час був викладачем та ректором Харківського університету, у своїх байках звертався до народної мудрості. До харківських романтиків належав **Микола Костомаров**,

вплив романтичних ідей простежується у його творі «Книга буття українського народу». Саме у Харкові вперше для означення мешканців краю було вжито назву «**українець**» замість «*русин*» чи «*малорос*».

Поміркуймо!

Подумайте, які ідеї об'єднують зображених історичних діячів. Яким був вплив діяльності романтиків на українську культуру і суспільство?

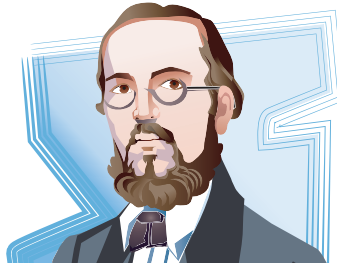
Г. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

Засновник сучасної української прози

П. ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ

Байкар, ректор і викладач Харківського університету

М. КОСТОМАРОВ

Автор «Книги буття українського народу»

Навколо «харківських романтиків» згуртувалися молоді вчені, вчителі. Статті про побут, звичаї, усну народну творчість та історію України регулярно друкувалися в харківських журналах «Украинский вестник», редактором якого був Григорій Квітка-Основ'яненко, а також «Харьковский демократ», «Украинский журнал».

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Романтичні погляди на народну творчість відкривали нові перспективи для національного розвитку. “Приспані” і “замертвілі” нації треба було “пробуджувати” і “відроджувати”, хоча насправді перші національні будителі-романтики не так відроджували “старі”, як будували цілком “нові” нації».

? Яке поняття ви вважаєте більш науковим — «національне відродження» чи «націєтворення»? Відповідь аргументуйте.

Варто запам'ятати!

Автономія — самоврядування, право населення певної території самостійно вирішувати справи внутрішнього управління.

Подібно розвивався національний рух в Галичині. Тільки тут його провідниками за відсутності нащадків козацької старшини стала єдина освічена верства серед русинів — греко-католицькі священники.

Центром був Перемишль, де місцевий єпископ Михайло Левицький зібрав гурт патріотично налаштованих священників і почав просувати створення мережі початкових шкіл з «руською» мовою навчання.

Товариство греко-католицьких священників

Удосконалити українську мову

Друкуючи українською мовою літературу

Видавати підручники української мови

Відкриття шкіл (майже 400)

Завдання товариства

У 1816 р. було створено **Товариство греко-католицьких священників**, якому до 1832 р. вдалося відкрити близько 400 шкіл та видати кілька підручників. Автором більшості з них був **Іван Могильницький**. Ідеї Просвітництва сповідували й «будителі» Закарпаття. Найвідомішим з них став **Олександр Духнович**.

ОЛЕКСАНДР ДУХНОВИЧ

Обстоював ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом

Його поетичні твори «Я русин, був, єсьм і буду» та «Подкарпатські русини» у ХХ ст. між світовими війнами виконували як гімн закарпатських українців

Така діяльність становила сутність **«академічного етапу»** українського національного руху, плодами якого скористалися пізніші покоління українців.

4. КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО. «РУСЬКА ТРИЙЦЯ»

Київський університет став ще одним центром українського руху. У грудні 1845 р. тут утворилася таємна організація українських інтелектуалів — **Кирило-Мефодіївське братство**. Серед братчиків були такі постаті як **Микола Гулак**, **Пантелеймон Куліш**, **Микола Костомаров**, **Василь Білозерський**. Історики сперечаються, чи належав до братства **Тарас Шевченко**. Він був залучений до діяльності товариства, знав його таємні документи, тож братчики заперечували його участь, прагнучи захистити поета від переслідувань.

ІДЕОЛОГІЯ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

1

Виступали проти кріпосної залежності, за звільнення селян

2

Прагнули встановлення демократичної республіки та ліквідації самодержавства

3

Вважали, що український народ демократичний у своїй сутності і тому саме українці очолять боротьбу слов'ян за свободу, а столиця майбутньої федерації буде в Києві

4

Хотіли утворення рівноправної федерації слов'янських народів

5

Вважали за необхідне поступове поширення християнського ладу на весь світ

Арсенал громадянськості

Пригадайте, що таке «національна ідея». Сформулюйте ваше розуміння української національної ідеї.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/Kd2aw

Члени товариства створили програмні документи. Ключовим була «Книга буття українського народу» авторства історика **Миколи Костомарова**. Вона була написана у формі релігійного трактату, щоб полегшити її сприйняття простими людьми. Через постійне звернення до християнства твір різко засуджує визиск та несправедливість, що їх дозволяє собі влада.

Поміркуймо!

Прокоментуйте наведений уривок із «Книги буття українського народу». Про який «голос» говорить автор? Які політичні ідеї братчиків висвітлено в поданому уривку?

«Лежить в могилі Україна,
та не мертва,
бо уже приходить голос
і пробудить...
І встане Україна,
і буде невіддільною нікому
в союзі слов'янським».

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

Кирило-Мефодіївське товариство було викрито через донос студента Петрова, його основних учасників заарештовано навесні 1847 р. Частина членів товариства було заслано у різні регіони Російської імперії, М. Костомаров отримав рік, а М. Гулак — три роки ув'язнення. Найважче було покарано Т. Шевченка — його віддали у солдати на 10 років із заборону писати і малювати.

Проте саме виникнення і діяльність товариства свідчили про поступальний розвиток українського руху. Кирило-мефодіївці поєднали погляди козацьких старшин-автономістів, романтиків, що прагнули розвитку народної культури, з модерними ідеями загальної рівності і демократичного правління. Члени товариства запропонували альтернативу до російського варіанту панславізму: ідеї слов'янської імперії з центром у Петербурзі вони протиставили ідею демократичної федеративної республіки вільних народів з центром у Києві.

В Західній Україні новий період національного руху почався у 1832 р., коли три студенти львівської семінарії — **Маркіян Шашкевич**, **Яків Головацький** та **Іван Вагилевич** утворили гурток «Руська трійця», до якого долучилося близько 20 їх однодумців. У 1837 р. їм вдалося видати збірку (альманах) під назвою «Русалка Дністровая». В альманасі було вміщено народні пісні, думи, перекази, історичні документи, що розкривали героїчне минуле, заняття і побут, культуру українського народу. По суті, альманах став своєрідним маніфестом українського національного руху.

Отже, протягом першої половини XIX ст. в обох частинах України зародилося **нове розуміння української ідентичності — національне**. Мова, народна творчість та історична традиція відмежовували українців від сусідів — поляків та росіян. На порядок денний ставало питання реалізації власної окремішності у суспільному житті.

Думки
істориків

qr.orioncentr.com.ua/jCSeh

Свідчать
документи

qr.orioncentr.com.ua/lm9IG

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття «будителі», «автономія».
2. Які чинники сприяли формуванню сучасної української національної свідомості?
3. Які ідеї сповідували члени Новгород-Сіверського автономістського гуртка?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Уявіть себе представником / представницею:

а) Новгород-Сіверського гуртка; **б)** Кирило-Мефодіївського братства; **в)** «Руської трійці». Складіть чекліст своїх ідей та цілей як учасник / учасниця відповідного гуртка. Результати обговоріть у класі. Які ідеї виявилися спільними / відмінними?

III. Мислимо творчо

Уявіть себе інтелігентною українською людиною першої половини XIX ст. Які політичні ідеї ви могли підтримувати? Від чого могло залежати ваше ставлення до тогочасних гуртків та організацій інтелектуалів? Наскільки безпечною була участь у таких гуртках в умовах нагляду з боку російської влади?

§ 10

СОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ

Пригадайте. Як наполеонівські війни сприяли національному та соціальному руху народів Європи? Чому Священний союз намагався зупинити ці процеси?

Таблиця
«Революції
1816–1847 рр.
в Європі»

1. ВИКЛИКИ ВІДЕНСЬКОЇ СИСТЕМИ: РЕВОЛЮЦІЇ І РЕФОРМИ

Попри зусилля Священного союзу, прагнення до свободи та змін було надто сильним, щоб його можна було повністю придушити. Європу раз у раз стрясали революційні виступи.

qr.orioncentr.com.ua/ZHb6C

Діємо: практичні завдання

Визначте спільні причини для більшості революцій першої половини XIX ст. Знайдіть у таблиці приклади революцій, що досягли успіху, та тих, що зазнали поразки. Спробуйте пояснити, чим відрізнялися їхні наслідки. На основі даних таблиці сформулюйте, як революції 1816–1847 рр. кидали виклик Віденській системі. Які принципи Віденського конгресу вони порушували?

Не всі зміни в цей період були результатом революцій. Щоб запобігти повстанням, уряди поступово почали впроваджувати реформи. У Британії 1832 р. був ухвалений Парламентський акт, який розширив виборчі права для частини середнього класу. В інших державах створювалися або оновлювалися конституції (наприклад, у Швейцарії, Пруссії, деяких італійських державах). І хоча ці реформи не завжди відповідали очікуванням народу, вони свідчили про те, що європейські монархії були змушені зважати на суспільні зміни.

Поміркуймо!

Якими мотивами керувалися реформатори? Які загальні тенденції розвитку Європи відображають революції 1820–1830-х років? Чому цей період можна вважати етапом боротьби між старими монархічними порядками та новими ідеями?

2. «ВЕСНА НАРОДІВ»

У середині XIX ст. майже вся Європа була охоплена революційною хвилею. Люди прагнули більше свободи, рівності, справедливості, а також самоврядування для своїх народів.

Варто запам'ятати!

Весна народів — низка революцій 1848–1849 рр. у країнах Західної та Центральної Європи, спричинених прагненням народів до демократизації, соціальної справедливості та національного самовизначення.

Поміркуймо!

Чому період революцій 1848–1849 рр. отримав назву «Весна народів»? Які асоціації викликає у вас ця назва?

Причини «Весни народів» були схожими. Суспільства вимагали:

Політичних свобод — конституцій, парламентів, свободи слова й друку

Національного визволення — народи багатонаціональних держав прагнули створити власні держави або здобути автономію

Соціальної справедливості — селяни вимагали скасування феодальних повинностей, робітники боролися за покращення умов праці

«Весна народів» почалася у Франції у лютому 1848 р. Повстання в Парижі призвело до повалення короля Луї-Філіппа I і проголошення Другої республіки. Ця подія стала іскрою, що запалила полум'я революцій по всій Європі

У березні повстання охопили **Німеччину**. Люди вимагали об'єднання роздроблених німецьких держав у єдину, а також демократичних реформ.

Було скликано Франкфуртський парламент, який мав розробити конституцію для об'єднаної Німеччини

Одна з наймасштабніших хвиль протестів прокотилася по багатонаціональній **Австрійській імперії**. У Відні повстання призвело до відставки всемогутнього канцлера Меттерніха. Поляки, чехи, угорці, італійці та інші народи імперії підняли повстання, вимагаючи національної автономії або незалежності. Угорщина навіть проголосила свою незалежність

На Апеннінському півострові, що був роздроблений на кілька держав, спалахнули повстання проти австрійського панування та за об'єднання **Італії**

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Кирило Галушко:

«Він [Луї-Філіпп I] прийшов до влади внаслідок революції, яка була у Франції 1830 р. Він показував себе як “рубаха-парень”, демократ, любив прогулятися по місту без охорони. Але наступні роки показали, що він створив олігархічну кліку, де через інсайдерську інформацію на біржі, через передачу таємної інформації про державну політику створювали величезні статки... Середній і великий бізнес були незадоволені найбільшим олігархічним бізнесом. У результаті, це призвело до спонтанних конфліктів з владою, виступів, зведення барикад».

? Чому політика правителя викликала невдоволення різних соціальних груп? У чому полягає суперечність між образом «демократа» і реальною політикою правителя? Як описані події ілюструють кризу монархічної влади у Франції?

Свідчать документи

3 Прокламації І Слов'янського конгресу до народів Європи 12 червня 1848 р.: «Піднімає голову давно пригноблений слов'янин, скидає з себе ярмо і вимагає гучним і рішучим голосом свою давню спадщину — свободу. Сильний кількістю, а ще більше своєю волею і знову надбаною братською єдністю своїх племен, він, проте, залишається вірним своїй природі і принципам своїх предків: він не хоче володарювати, панувати; він хоче свободи як для себе, так і для кожного; він вимагає її, безумовно, як найсвятіше право людини. Так, свобода, рівність і братерство всіх підданих держави — наше гасло, так само як воно було у нас тисячу років назад. Ми запропонували імператорові Австрії... перетворити імперію на союз рівноправних народів, який однаково задовольнить як своєрідні потреби народів, так і єдність монархії».

? Які ідеї проголошував Слов'янський конгрес? Чому вони вважаються революційними?

Поміркуймо!

Визначте країни, прапори яких зображено на літографії, що подана на наступній сторінці. Чому саме ці прапори зображені на передньому плані?

Які ідеї європейських революцій 1848 р. передає це зображення? Як художник протиставляє «старий порядок» і «нову епоху»? Наведіть приклади із зображення. Чому серед символів революції показано релігійні постаті та образ Христа з хрестом і словом FRATERNITE (братерство)?

Алегорія на «Весну народів» 1848 року
(Фредерік Сорр'ю, літографія, 1848 р.)

Попри початкові успіхи, більшість революцій 1848–1849 рр. була придушена. Монархи та імперії змогли відновити свою владу. Хоча революції не досягли всіх своїх цілей, вони змусили уряди піти на деякі поступки. У багатьох країнах було скасовано кріпосне право, запроваджено конституції, що розширювали права громадян.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Американська історикиня Прісцилла Робертсон:

«Більшість з того, за що боролися люди 1848 року, було здійснено за чверть століття, і люди, які цього досягли, в більшості своїй були ворогами руху 1848 року. Тьєр проголосив третю Французьку Республіку, Бісмарк об'єднав Німеччину, а Кавур — Італію. Деяк домогся автономії Угорщини в рамках дуалістичної монархії, російський цар звільнив кріпаків, а британські виробничі класи рухалися до свобод Народної хартії».

Поміркуймо!

Хоча більшість революцій були придушені, чи можна стверджувати, що «Весна народів» була марною? Які довгострокові наслідки, на вашу думку, вона мала для Європи?

Арсенал громадянськості

Вибори і демократичні зміни: голос народу

Під час революційної хвилі 1848 р. народи Європи активно домагалися участі в управлінні державою. Головними вимогами були: запровадження загального виборчого права для чоловіків, створення парламентів, відповідальних перед громадянами, а не монархами. Ці вимоги стали важливим кроком на шляху до демократичного суспільства.

Права і свободи людини: право на повстання

Революції 1848–1849 рр. стали проявом усвідомлення людьми свого права на опір несправедливості. Мільйони європейців виступили проти абсолютизму, цензури, нерівності та соціального гноблення. Учасники революцій вимагали свободи слова, друку, віросповідання, рівності перед законом і скасування кріпацтва. У цих умовах право на повстання — як крайній засіб боротьби з тиранією та несправедливістю — розглядалося як легітимна відповідь на відмову урядів визнавати їхні законні вимоги.

? Чи є право на повстання необхідним елементом демократії? Напишіть 3–5 речень, у яких аргументуйте відповідь на запитання: чому «голос народу» є основою демократії?

3. «ВЕСНА НАРОДІВ» І УКРАЇНА

Які вимоги «Весни народів» могли поділяти українці?

«Весна народів» мала значний вплив у Російській імперії. Імператор Микола I розцінив ситуацію як небезпечну, тому запровадив режим надзвичайного стану в Царстві Польському, Литві, Білорусі та Україні.

Поміркуймо!

Назвіть причини відсутності революційного руху в Наддніпрянській Україні.

На відміну від Росії, Австрії не вдалося уникнути революційних подій. Одним із найважливіших досягнень революції в Галичині стало скасування панщини. Це сталося **17 квітня 1848 р.**, на чотири місяці раніше, ніж у більшості інших провінцій імперії. Однією з причин було селянське повстання 1846 р.

Поміркуймо!

Висловіть припущення, якими були наслідки аграрної реформи 1848 р. для селянства.

Галицькі поляки перші скористалися демократичними свободами, проголошеними революцією.

Галицькі поляки

організували свій осередок у м. Львів —
Центральну раду народову

МЕТА:

- створення Литовсько-Русько-Польської Речі Посполитої
- рівність культурних прав поляків і українців

Однак більшість поляків продовжувала обстоювати ідею, що галицькі українці не мають нічого спільного з українцями Наддніпрянщини, що це — гілка польського народу, а українська мова — діалект польської

У відповідь на дії поляків українськими діячами 2 травня 1848 р. у Львові була створена **Головна Руська Рада**

Головна Руська Рада — перша українська політична організація, яка відкрито заявила про свої національні права. Її програма вимагала: визнання українців окремим народом; розподілу Галичини на східну (українську) і західну (польську) частини; об'єднання в одну провінцію українські землі імперії; запровадження української мови в школах та адміністрації.

Відео
«Головна
Руська Рада»

qr.orioncentr.com.ua/MlqJe

Історичні подробиці

Національний прапор. У 1848 р. перед українцями постає питання національної символіки. Перші прапори містили знак королів русі — золотого (жовтого) «руського лева» на синьому полі. Проте масовий попит та складність вишивання лева спонукав зробити прапор з двох кольорів герба: синього та жовтого. Так було створено український національний прапор.

Головна Руська Рада активно працювала над національним відродженням, видавала першу українську газету **«Зоря Галицька»**, підтримувала розвиток освіти та культури. У жовтні 1848 р. у Львові відбувся **Собор руських вчених** — перший з'їзд українських діячів науки та культури. Він ухвалив низку важливих рішень щодо розвитку української мови, літератури та освіти, зокрема обрав фонетичний правопис для української мови.

У питанні щодо майбутнього Галичини у членів Головної Руської Ради єдності не було. Невелика її частина прагнула до створення слов'янської федерації, деякі мріяли про незалежну Українську державу із центром у Києві. Але основна маса орієнтувалася на мінімальне — поділ Галичини на Західну (населену переважно поляками) і Східну (де більшість населення була українцями, або, як вони себе продовжували називати — русинами).

Відео «Зоря
Галицька»

qr.orioncentr.com.ua/VCWW9

Свідчать документи

З першої відозви Головної Руської Ради від 10 травня 1848 р.: «Ми, галицькі українці, належимо до великого українського народу, що одною мовою говорить... Наш народ був колись самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами в Європі, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних володарів, одним словом: був у добробуті і силі. Через непривітні умови й політичні нещастя розпався наш великий народ, стратив свою самостійність і прийшов під чужу владу... Але тепер, коли для всіх блиснуло сонце волі, пробудився і наш український лев, і гарне нам ворожить майбутнє. Встаньте, браття, але не до звади й негоди! Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо — Народом! ...Ми зібралися й працюватимемо у такий спосіб:

1. Першим нашим завданням буде зберегти віру й поставити наш обряд і права наших священників і церкви нарівні з правами інших обрядів.

2. Розвивати нашу національність у всіх напрямках: досконаленням нашої мови, заведенням її у школах вищих і нищих, видаванням часописів... поширенням добрих і корисних книжок в українській мові та прагненням завести нашу мову в усіх публічних установах...».

Поміркуймо!

Як Головна Руська Рада обґрунтовувала права українців? Яке завдання Головна Руська Рада визначала як найголовніше у своїй діяльності? В чому полягає значення Собору руських учених для Галичини? Чому про виступи учасників Собору писали, що вони «дихали свободою і патріотизмом».

Українці Галичини та Буковини взяли участь у виборах до австрійського рейхстагу (парламенту), де здобули 44 місця. Це дозволило українським депутатам уперше на офіційному рівні відстоювати інтереси свого народу.

Поряд з Головною Руською Радою продовжувала діяти *Центральна рада народова*. Вона спиралася не лише на поляків Галичини, а й на ту ополячену українську шляхту, яка не бажала відокремлюватися від вищої верстви польського суспільства. **23 квітня 1848 р.** Центральна рада народова утворила власну організацію «**Руський собор**», що була покликана обстоювати ідею незалежності Польщі під зверхністю Габсбургів. У цій організації було й декілька демократично настроєних українців, зокрема один із членів «Руської трійці» — Іван Вагилевич.

Поміркуймо!

За оцінкою історика Я. Грицака, «польський та український націоналізми змагалися між собою за Галичину як за територію власного П'ємонту — територію, з якої у майбутньому постане їх національна держава. А один П'ємонт на два не ділиться». Залучивши додаткову інформацію, аргументовано підтвердіть або заперечте таку оцінку.

Наприкінці весни 1848 р., коли протистояння поляків і українців у Галичині загострилося, чеський «будитель» Павел Шафарик ініціював з'їзд слов'ян Австрійської імперії для мирного вирішення конфлікту через перемовини.

На початку червня 1848 р. у Празі, за ініціативою П. Шафарика та зусиллями чеських науковців Йосифа Єлачіча, Франтішка Палацького та інших, відбувся Слов'янський з'їзд. У ньому брали участь делегати Головної Руської Ради, Центральної ради народової та «Руського собору». Завдяки посередництву чехів вдалося об'єднати делегатів у Галицько-руську секцію і досягти компромісу щодо суперечок: ухвалили рівноправність української та польської мов у школах і держустановах, рівність усіх національностей і віросповідань, створення спільної гвардії та керівних органів, а питання поділу Галичини передали на розгляд рейхстагу.

На Буковину революція теж прийшла в березні 1848 р.

У 1848 р. в Австрійській імперії спалахнуло угорське повстання: угорці вимагали автономії та намагалися підпорядкувати собі всі народи, зокрема закарпатських українців. Частина русинів, виявляючи спротив, підтримала імперську владу, щоб захиститися від мадяризації. Водночас польське населення Львова підняло повстання за відновлення Польської держави, що ігнорувало інтереси українців. Тому більшість Головної Руської Ради схвалила придушення повстання, розуміючи, що без підтримки Австрійської імперії українців поглинуть поляки. Австрійці, зі свого боку, використовували український рух проти польського.

Придушення повстань народів імперії призвело до посилення реакції та обмеження демократичних свобод. У березні 1849 р. австрійський уряд розпустив парламент, скасував конституцію й відновив централізовану адміністрацію. Намісник Галичини розкрикував ідеї поділу краю, звинувативши русинів у симпатіях до Росії. 1851 року влада заборонила діяльність Головної Руської Ради.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/quIFu

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Кирило Галушко:

«Спільний добуток усіх, хто хотів більше свободи, — русинська мова стала однією з десяти офіційних мов Австрійської монархії, що потім дало змогу запровадити, спираючись на юридичний прецедент, початкову освіту у школах русинською мовою у Галичині. Те, чого українці не мали до 1917 р. у Російській імперії».

? Чи можна вважати мовну політику важливим чинником формування нації? Обґрунтуйте. Чому історик підкреслює різницю між становищем українців у двох імперіях?

Робота з картоюqr.orioncentr.com.ua/pGx8q

Скориставшись QR-кодом або покликанням, розгляньте карту «**Європа у 1830–1849 рр. Весна народів**» і з її допомогою схарактеризуйте події 1848–1849 рр. у Європі.

Поміркуймо!

Які виклики могли постати перед українцями для ефективної роботи в рейхстазі? Як і що дала революція українцям Австрійської імперії?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. У яких країнах Європи в 1848–1849 рр. відбулися революції?
2. Назвіть спільні передумови революцій у Франції, Німеччині, Італії, Австрійській імперії. Які передумови революцій були характерні для окремих держав?
3. Назвіть основні прояви «Весни народів» на українських землях.

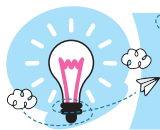
II. Обговорюємо у групі

1. Чому, на вашу думку, соціальні та національні рухи виявилися сильнішими за спроби їх придушення?
2. Який існує зв'язок між економічними проблемами, відсутністю політичних свобод та національними питаннями?

III. Мислимо творчо

1. Створіть макет однієї сторінки уявної української газети революційного періоду (наприклад, «Зоря свободи»). Напишіть новини, статтю від редакції, звернення до народу чи листи читачів.
2. Зробіть доповіді з презентаціями про українських діячів часів «Весни народів».

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1:**§ 11****«XIX ст.: ВИКЛИКИ І ЗМІНИ
ДЛЯ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ»**qr.orioncentr.com.ua/mBklR**УЗАГАЛЬНЕННЯ:****§ 12****«ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ
ТА НАРОДЖЕННЯ НОВОЇ ЄВРОПИ
(1789–1849 рр.)»**qr.orioncentr.com.ua/mrz4K

ІСТОРІЯ ДРУГА.

ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

§ 13

«ВІКТОРІАНСЬКА» БРИТАНІЯ — «МАЙСТЕРНЯ СВІТУ»

Пригадайте. Що таке індустріальна революція? Якими були передумови її початку? Якими були її результати та наслідки?

1. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ У ХІХ ст.

ХІХ століття, особливо його друга половина, було часом бурхливого розвитку модернізації у провідних країнах світу. Промислове виробництво у них збільшилось майже втричі. Найбільші успіхи було досягнуто у важкій промисловості — металургії, машинобудуванні, енергетиці. З'явилися нові галузі промисловості — хімічна, електротехнічна, важливі перетворення відбулись у транспорті.

Варто запам'ятати!

Індустріалізація — процес створення великої механізованої промисловості, що виробляє машини та обладнання.

Індустріалізація вимагала нових технологій, організації виробництва та великих капіталовкладень, тому підприємці об'єднували капітали в **акціонерні товариства** — **корпорації**. Поступове зближення промислового і фінансового капіталу призвело до появи **фінансової олігархії**. Великі корпорації концентрували капітали, збільшували виробництво і витискали менших конкурентів. Так з'явилися **монополії**.

Варто запам'ятати!

Монополія — встановлення певною промислово-фінансовою групою контролю над однією або кількома галузями виробництва для збільшення прибутку та запобігання конкуренції.

Монополії поступово послаблювали вільну конкуренцію — одну з провідних засад ринкової економіки. Це обмежувало стимули до розвитку, запровадження нової техніки й технологій та у підсумку стало гальмувати економічне зростання. Водночас економіка ставала **глобальною** (світовою), а конкуренція переносилась на світові ринки.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карикатури, присвячені монополіям (див. с. 76). Що ви на них бачите? Хто зображений і в якій ролі? Які елементи карикатур символізують

економічну владу, працю, монополію? Який вплив монополій хотіли показати художники? Зобразіть власне бачення монополії в сучасному або історичному контексті.

Погляд трастового гіганта
(Горатій Тейлор, «Вердикт», 1900 р.)

Гострий метод — працює з будь-якою
радою олдерменів (журнал «Пак», 1886 р.)

Загострилася боротьба за контроль над ринками, у якій підприємці потребували допомоги держави.

Тогочасні держави в економічній політиці рухалися двома шляхами:

Протекціонізм

державна політика, спрямована на захист власних виробників від іноземної конкуренції здебільшого шляхом запровадження високих мит на імпорту продукцію

Фритредерство

забезпечення повної свободи торгівлі та невтручання держави в економічне життя країни

Зрозуміло, що до політики **фритредерства** вдавалися ті держави, економіка яких і без державної підтримки займала провідні позиції у світі, що не боялася жодної конкуренції, а до **протекціонізму** — слабші, які змушені захищати власний ринок. Загальною тенденцією було збільшення ролі держав в економічних процесах, у більшості країн вони ставали вагомим фактором економічного розвитку.

Новим явищем став **експорт капіталу**: корпораціям для прибутку було вигідніше вкладати гроші у підприємства за кордоном, що підтримувало національну економіку. Колонії залишалися важливим джерелом сировини, дешевої робочої сили та ринками збуту для метрополій. А боротьба за території стала питанням виживання для нових держав.

Економічні зрушення змінили структуру суспільства: сформувався **середній клас** із високим рівнем добробуту, освіти та певним статусом. Це сприяло стабільності, адже середній клас не був схильним до радикальних змін, маючи що втрачати. Водночас зростала кількість **найманих робітників** без власності. Конфлікт між робітниками і підприємцями був неминучим, залишалося лише визначити його форму — мирну чи революційну.

2. ЕКОНОМІЧНЕ ЛІДЕРСТВО ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У СВІТІ

На початку XIX ст. завершилося формування **Сполученого королівства Великої Британії**, утвореного внаслідок об'єднання Англії й Вельсу з Шотландією у 1807 р. та Ірландією у 1808 р. З 1837 до 1901 р. Велику Британію очолювала **королева Вікторія**, яка стала символом могутності країни у добу її найвищого піднесення. Цей час отримав назву «**Вікторіанська доба**».

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-кодів або покликань перегляньте відео від Encyclopedia Channel «Вікторія. Королева Сполученого королівства Великої Британії та Ірландії» та кінохроніку 1900 р. Чому правління королеви сприяло значному зростанню могутності королівства? Чим визначалася «Вікторіанська доба» в історії Англії?

[qr.orioncentr.
com.ua/JwHaA](https://qr.orioncentr.com.ua/JwHaA)

[qr.orioncentr.
com.ua/QZ3hg](https://qr.orioncentr.com.ua/QZ3hg)

Королева Вікторія в коронаційному вбранні
(Франц Вінтергальтер, 1859 р.)

Британія першою пережила індустріальну революцію та вже у XVIII ст. стала економічним лідером світу, а перемога над Наполеоном ще більше зміцнила її позиції. Проте у 1815 р. країна вперше зіткнулася з **кризою перевиробництва** — наслідком ринкової економіки.

Варто запам'ятати!

Криза перевиробництва — економічна криза, спричинена перевищенням пропозиції товарів і послуг на ринку над попитом та можливостями покупців до споживання. Надлишок товарів призводить до зниження цін, згортання виробництва, скорочення прибутків та безробіття, а отже, економічного спаду та політичної нестабільності.

Ситуацію додатково загострювали протекціоністські «**хлібні закони**», які встановлювали високі мита на імпорт зерна та продуктів харчування, що забезпечувало високі прибутки землевласникам, але спричинило підвищення цін на ринку та погіршувало становище більшості населення. Економічні кризи повторювались в 1825, 1836, 1847 роках, ставши постійним явищем у Британії.

У 1830–1840 рр. у Великій Британії завершилася індустріальна революція, і **країна стала лідером у світі за рівнем промислового розвитку**. У 1840 р. тут виробляли 45 % промислових товарів світу, а англійські тканини користувалися величезним попитом. Стрімко зростали видобуток вугілля, металургія та сформувалися промислові центри — Манчестер, Бірмінгем, Ліверпуль. Завдяки новим винаходам і високій якості машин Британію почали називати **«майстернею світу»**.

Виробляла половину світового чавуну, вугілля і бавовняних тканин

Була найбільшим експортером машин і устаткування

Вікторіанська Британія

Була центром інженерних інновацій: парова машина, механічний ткацький верстат, паровий молот

Мала найпотужніший торговий флот і фінансовий центр у Лондоні

Розвиток транспорту в країні був швидким: першу залізницю збудували у 1825 р., а до 1850 р. довжина залізничних колій сягнула майже 10 тис. км. Зовнішня торгівля зросла вчетверо, країна перетворилася на центр світової торгівлі та фінансів. Завдяки політиці фритредерства британська промисловість стала конкурентоспроможною. До середини століття це була перша урбанізована країна у світі: селян залишилося лише 21 % населення.

Продовжувала розширюватися Британська колоніальна імперія, забезпечуючи економіці ресурси для подальшого зростання. Було завершено підкорення Індії, закріплений контроль над Канадою, Австралією та Новою Зеландією, почалося проникнення до Південної Африки, поширення впливу на Китай та Японію.

У 1850–1860 рр. економічне лідерство Великої Британії у світі було незаперечним

виробляла половину світового чавуну та бавовняних тканин

«хлібні закони» були скасовані, як і взагалі майже всі мита

англійські кораблі були найкращими у світі

фунт стерлінгів став світовою валютою

товари були якісними і дешевими

зростав експорт капіталу — англійські банки давали позики іншим державам

Лондонська біржа та Англійський банк стали світовими центрами фінансів і торгівлі

За видобутком вугілля перевершувала Німеччину у 5 разів, а США — у 4 рази

До 1870 р. національний дохід Великої Британії збільшився у 10 разів та досяг 2 млрд фунтів стерлінгів

3. РОБІТНИЧИЙ РУХ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

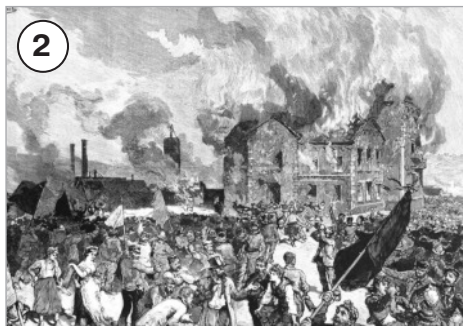
Швидкий економічний розвиток призвів до зростання кількості найманих працівників: у 1831 р. вони становили 42 % у промисловості та 28 % у сільському господарстві. Їхнє життя було важким — довгі робочі дні (12–16 годин), низька оплата праці, постійна загроза безробіття. Часто працювали діти та жінки, які отримували за роботу значно меншу платню. У 1834 р. новий «Закон про бідних» заборонив фінансову допомогу нужденним і змусив їх вступати до «робітничих домів», де працювали за їжу в умовах, схожих на тюремні.

Таке становище спонукало робітників до боротьби за покращення умов праці та підвищення заробітної плати. На початку XIX ст. тривав поширений ще у попередньому столітті рух **луддитів** — руйнівників машин, які робітники наївно вважали винуватцями своїх проблем. У 1812 р. уряд запровадив смертну кару за псування машин, після чого рух припинився.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карикатуру «Нед Ладд» 1812 р. Напишіть короткий монолог від імені зображеної особи — що він думає про машини, промисловців і своє майбутнє. Як ви вважаєте, злочинцями, героями чи жертвами системи були луддити? Аргументуйте свою позицію, спираючись на карикатуру та історичний контекст.

1) Нед Ладд
(карикатура
з англійського
журналу, 1812 р.)

2) Луддити
спалюють скляну
фабрику Ежена Бодо
(Бельгія, 1886 р.)

У 1836 р. було створено «Лондонську асоціацію робітників», яка зайнялася виробленням першої в історії **політичної** програми робітничого руху. Вона отримала назву «**Народна хартія**» (англ. People's Charter), тому рух за її втілення отримав назву чартизм. Основні вимоги полягали у запровадженні загального виборчого права для чоловіків, скасування майнового цензу і введення таємного голосування на виборах депутатів. Робітники сподівалися таким шляхом обрати своїх депутатів до парламенту та домогтися зміни законів на свою користь. При цьому чартисти дотримувались виключно мирних, законних засобів досягнення своєї мети. Вони тричі збирали підписи за «Народну хартію», але парламент постійно відхиляв документ, навіть у 1848 р., попри мітинги та страйки робітників.

Свідчать документи

Хартія починалася з інформування про важкі випробування, яких зазнає народ: «Ми знеможіли під тягарем податей, які нашими повелителями все ж визнаються замалими. Наші торговці і промисловці знаходяться на межі банкрутства. Наші робітники голодні. Капітал не дає прибутку, і праця не приносить винагороди... В робітничому домі немає місця, а фабрика стоїть без роботи. Ми уважно шукали причини бідності... і не знайшли їх ні у природі, ні в долі... Ми заявляємо... що не можна допустити такого порядку речей надалі... Закони, які роблять їжу дорогою, і закони, які здешевлюють працю... мають бути знищені...».

? Які ідеї сповідували прибічники чартизму? Які вимоги містила «Народна хартія» та чому саме ці вимоги були важливими для чартистів?

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карикатуру. Що символізує постать чартиста і його Хартію? Як карикатура відображає ставлення парламенту до вимог робітників у 1848 р.? Спрогнозуйте, що могли б зробити влада або робітники, щоб ці вимоги були почуті.

Чартист із Хартією перед парламентом
(карикатура з журналу «Панч» 1848 р.)

Мітинг чартистів у Лондоні,
1848 р.

Хоча чартисти зазнали поразки, робітничий рух продовжувався, і влада поступово йшла на поступки. У 1847 р. робочий день обмежили 10 годинами, а до 1875 р. він становив 54 години на тиждень. Заборонили працю дітей до 10 років. Робітники почали створювати **тред-юніони — профспілки для захисту своїх прав**, які уряд визнав у 1871 р. Вони організували взаємне страхування на випадок хвороби, травми чи безробіття.

У 1900 р. був створений Комітет робочого представництва для проведення до парламенту робітничих депутатів, який у 1906 р. перетворився в Лейбористську (робітничу) партію. Обрані в парламент депутати провели низку реформ — було регламентовано нічну працю (а для жінок заборонено), запроваджено страхування у зв'язку з травматизмом на виробництві, пенсії за віком, допомогу через безробіття

та хвороби. У 1908 р. був установлений 8-годинний робочий день для шахтарів. Британські підприємці та уряди вважали за краще дотримуватись соціального компромісу і йти на поступки робітникам, ніж доводити конфлікт до соціального вибуху.

4. ВТРАТА ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ ЕКОНОМІЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Період кінця XIX — початку XX ст. став часом швидкого економічного піднесення Німеччини та США, які дещо запізнило долучилися до процесу модернізації. Для Великої Британії це означало втрату провідних позицій у світовій промисловості та торгівлі. За 1871–1913 рр. промислове виробництво у країні зросло лише у 2,2 раза, тоді як у США — в 9 разів, у Німеччині — в 6, і навіть у Франції в 3 рази. Темпи зростання уповільнились, британська індустрія посідала вже не перше, а третє місце у світі, а часка у світовій торгівлі скоротилася з 22 % до 15 % у 1913 р.

Головною причиною цього була **застаріла технічна база промисловості**. Британські підприємства, створені й обладнані у XVIII — на початку XIX ст., не могли конкурувати з модерними заводами США та Німеччини. Старе обладнання було дешевим, але неефективним, а вкладати гроші підприємці не поспішали. Колонії забезпечували ринки збуту та дешеву робочу силу, тому прибутки залишалися високими, але економіка відставала в розвитку. Нові технології робили американські й німецькі товари кращими і дешевшими за англійські.

Поміркуймо!

Чому інновації та інвестиції є важливими для розвитку держави? Чи може залежність від ресурсів (наприклад, колоній) стримувати розвиток країни?

Додатково погіршувало ситуацію вперте **дотримання британськими урядами фритредерської політики**. Безмитне постачання на британський ринок іноземної продукції ставило британських виробників у дуже невигідні умови. Ринки перенасичувались товарами, ціни впали на 40 %, низка галузей — вугільна, металургійна — опинилась у стані кризи. Постраждало сільське господарство — постачання дешевого американського хліба призводило до зниження цін та розорення фермерів. Британія стала повністю залежною від імпорту продовольства і сировини.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте на наступній сторінці плакат Ліберальної партії Великої Британії початку XX ст., що агітує за свободу торгівлі: ліворуч — покупці прагнуть потрапити до магазину, де завдяки свободі торгівлі товари продаються за низькими цінами; праворуч — у магазин, де товари коштують дорожче через високі митні збори, ніхто не заходить. Як плакат демонструє політику фритредерства? З якою метою, на вашу думку, його було створено?

Ще одним негативним фактором був експорт капіталу: британські гроші вкладалися в колонії — у заводи, залізниці й торгівлю. До початку XX ст. прибутки від вивозу капіталу перевищували доходи від зовнішньої торгівлі в 5 разів, що шкодило розвитку економіки самої Британії. Загальна економічна тенденція була негативною.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «монополія», «протекціонізм», «фритредерство».
2. Що таке модернізація у контексті XIX століття та які її ключові прояви можна виокремити?
3. Проаналізуйте, як технологічні зміни вплинули на структуру власності, економічні відносини та ринкову конкуренцію. Вкажіть позитивні й негативні наслідки монополізації.
4. Чому саме Велика Британія здобула статус «майстерні світу»?
5. Що спричиняло кризи перевиробництва і як вони загрожували стабільності держави?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. Проведіть у класі дебати на тему: «Монополії: економічний прогрес чи загроза свободі?».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе істориком / історикинею. Проведіть дослідження: «Держава і економіка: протекціонізм vs. фритредерство». Яка модель була ефективнішою для розвитку економіки? На прикладі Великої Британії: коли вона використовувала одну чи іншу політику — і чому? Результати дослідження представте у вигляді статті або тез доповіді для наукової конференції.

§ 14–15

США НА ШЛЯХУ
ДО СВІТОВОГО ЛІДЕРСТВА

Пригадайте основні положення Конституції США. Які дискусії щодо державного устрою США точилися в американському суспільстві наприкінці XVIII ст.?

1. США У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.: ЗДОБУТКИ ТА ПРОБЛЕМИ

У першій половині XIX ст. США зазнали бурхливого територіального зростання. У 1790 р. їх територія становила 888,8 тис. кв. миль та обмежувалася землями вздовж узбережжя Атлантичного океану. Приєднання у 1803 р. **Луїзіани**, що раніше належала Франції, збільшило територію країни майже вдвічі. Відсталість і роздробленість корінних мешканців Америки — індіанських племен та слабкість сусідніх іспанських колоній полегшували завдання територіальної експансії. До того ж європейські держави були зайняті війнами й не переймалися подіями на Американському континенті. Отже, індіанці систематично винищувалися та витіснялися на гірші землі на Заході континенту, де створювалися **резервації** — території проживання індіанців, за межі яких їм було заборонено переселятися. Спроби спротиву корінного населення жорстоко придушувалися.

Арсенал громадянськості

Подумайте, чи було утворення резервацій порушенням прав людини. Як резервації могли вплинути на збереження культурної ідентичності корінних народів?

У 1819 р. в Іспанії була відібрана **Флорида**, у 1845 р. після війни з Мексикою анексований **Техас**, а у 1848 р. — мексиканські землі на Заході: **Каліфорнія**, **Аризона**, **Невада** і **Юта**. Водночас США домоглися від Великої Британії визнання своїх претензій на **Орегон** та встановили кордон з Канадою. У 1867 р. у Російській імперії була викуплена **Аляска**.

Варто запам'ятати!

Анексія — насильницьке приєднання іншої держави або його частини.

Зростання території створило перевагу для США — велика країна була **забезпечена практично всіма необхідними ресурсами**, сировиною та продовольством, мала вихід до двох океанів та великий резерв земель. Це створило умови для активізації міграцій з Європи, Азії, Латинської Америки та постійного зростання населення США. Кожні 10 років населення країни збільшувалось на 34–36 %. Отже, **зростала і кількість робочої сили**, причому переважно високої якості — за океан зазвичай ризикували їхати найбільш підприємливі, сміливі та кваліфіковані працівники, які сподівалися досягнути успіху в новій країні.

Важливим фактором була і відсутність в Америці залишків традиційного суспільства, середньовічних порядків і традицій, які європейцям доводилося долати. Тут із самого початку **не було чинників, які б гальмували процес модернізації**. Крім того, США скористалися європейськими війнами, постачаючи товари всім воюючим країнам Європи. Торговельний флот США до 1807 р. збільшився вдвічі. Конкурентів у Західній півкулі у США не було. В 1823 р. президент США Джеймс Монро проголосив Американський континент сферою виключних інтересів США та закликав до невтручання європейських країн в американські справи, обіцяючи навзаєм американське невтручання у європейську політику та колоніальні процеси. Така концепція отримала назву «доктрина Монро» і на багато років стала основою зовнішньої політики США.

Свідчать документи

Із листа Т. Джефферсона німецькому вченому А. Гумбольдту: «Європейські держави утворюють окрему частину земної кулі; у них є коло власних інтересів... Америка має свою півкулю. Тому в неї своя система інтересів, які не повинні підкорятися інтересам Європи».

? Про що свідчить уривок із джерела? Як лист Томаса Джефферсона до Александра Гумбольдта ілюструє формування незалежної зовнішньої політики США на початку XIX століття? Чому після проголошення «доктрини Монро» виник лозунг «Америка для американців»?

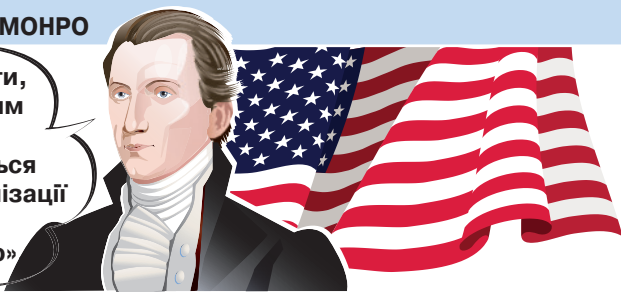

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації складіть список основних принципів «доктрини Монро».

ДЖЕЙМС МОНРО

«Американські континенти, за їх вільним і незалежним статусом, віднині не розглядатимуться як об'єкти майбутньої колонізації будь-якою європейською державою»

Економічний розвиток країни прискорився — частка США у світовому промисловому виробництві зросла з 6 % у 1820 р. до 15 % у 1860 р., за цим показником США посіли 4-те місце у світі. І все ж вони залишалися аграрною країною — 87 % населення було сільським і займалося сільськогосподарським виробництвом.

Найбільшою проблемою США були величезні відмінності між регіонами — Північчю і Півднем, спричинені дуже різними

природними умовами, а отже, і типом господарства. Лісова **Північ** не мала широких можливостей для землеробства. Сільське господарство тут було **фермерським** — приватним та зорієнтованим на ринок, але обмеженим у ресурсах, переважно дрібним або середнім. Найбільш ризикові рухалися на нові землі Заходу та ставали **піонерами** — переселенцями, що освоювали території та витісняли з них індіанців. За ними рушили скватери — фермери, які займали землі без юридичного оформлення та розгортали на них нові господарства.

Зростання населення спричиняло поглинання нових трудових ресурсів. Отже, на Півночі розвивалася **промисловість** — спочатку текстильна (переважно бавовняна), а згодом металургійна та машинобудівна. У 1807 р. був винайдений пароплав, уже у 1820-ті рр. поширилося річкове сполучення, а у 1838 р. почалися регулярні рейси через Атлантичний океан. Були збудовані канали, які сполучали Великі озера з атлантичним узбережжям.

Поміркуймо!

Подумайте, чому розвиток Півдня і Півночі США був настільки різним. Яку роль, на вашу думку, наявність рабства відіграла у початку громадянської війни?

Виробництво
кави
темношкірими
рабами
(Жуль Вормс,
гравюра,
1858 р.)

Іншою була ситуація на степовому Півдні. Тут поширилися **плантації** — великі товарні господарства, спеціалізовані на вирощуванні певних видів сільськогосподарської продукції. Оскільки плантаційне господарство потребувало великої кількості робочої сили, тут застосовували **працю рабів**, переважно з Африки, яких завозили до Америки ще з XVII ст. Тепер їх кількість різко збільшилася, досягнувши до 1860 р. 4,4 млн осіб.

Рабовласницьке господарство **Півдня** працювало в основному на експорт, забезпечуючи сировиною європейську, насамперед британську, промисловість. Економічні зв'язки з Північчю були слабкими і нерівномірними: текстильна промисловість Півночі не могла існувати без південної сировини, а для Півдня обсяг її поставок на Північ був мізерним порівняно з обсягами експорту. До того ж податкова система США, основу

Історичні подробиці

qr.orioncenter.com.ua/RiZ27

якої становили митні збори та акцизи, була фактично засобом пограбування Півдня: при населенні 13 млн осіб він сплачував до скарбниці 213 млн доларів на рік, забезпечуючи майже 80 % бюджету.

Дражливою темою для американського суспільства було і саме існування рабства. У XVIII ст. виник **аболіціонізм** — суспільний рух за ліквідацію рабства. У 1818 р. аболіціоністи створили Американське колонізаційне товариство, яке мало на меті повертати афроамериканців на батьківщину. У 1833 р. було створено Американське товариство боротьби з рабством. Організована його учасниками так звана «Підземна залізниця» була системою сприяння втечам рабів на Північ. Попри мужність аболіціоністів, великого поширення їхній рух не набув — більшість *суспільства не переймалася проблемою рабства*.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте емблему британського аболіціоністського руху, створену у XVIII столітті, яка стала символом кампанії проти рабства (напис: «Хіба я не людина і не брат?»). Яка ідея закладена в емблемі? Самостійно створіть емблему для руху аболіціоністів. Результати роботи представте в класі.

Історичні подробиці

Семюел Сьюолл (Samuel Sewall) — американський пуританський суддя, письменник і громадський діяч кінця XVII — початку XVIII ст., відомий антирабовласницькою позицією, яку він висловив у памфлеті «The Selling of Joseph» (1700 р.) («Продаж Йосипа») — першому опублікованому протесті проти рабства в Північній Америці. Сьюолл використовує біблійний приклад продажу Йосипа братами як моральний аргумент проти рабства.

► «Найпевніше, що всі Люди, як і сини Адама, є співспадкоємцями; і мають рівне право на свободу та всі інші зовнішні зручності життя».

► «Шкода, що має бути більше обережності використано при покупці коня, ніж у придбанні чоловіків і жінок, коли вони — потомство Боже».

Які моральні проблеми піднімає автор у своєму памфлеті? Чому, на вашу думку, автор обрав за основу твору біблійний сюжет?

Ще однією проблемою США була нестабільність політичного устрою держави. З моменту її утворення точилася дискусія між **федералістами** — прибічниками сильної центральної влади та чіткого розподілу повноважень між федеральним урядом і владою штатів та **демократами** (конфедералістами), що обстоювали вищість інтересів штатів та обмеження федеральних органів.

Варто запам'ятати!

Федерація — союзна держава, що складається з окремих автономних частин, кожна з яких має власні закони та органи влади, але делегує певні повноваження федеральним органам влади.

Конфедерація — союз окремих суверенних держав, які створюють за домовленістю певні спільні органи для захисту власних інтересів, переважно військових чи зовнішньополітичних.

У 1828 р. була створена **Демократична партія США**, яка обстоювала ідею збільшення самостійності штатів. Найбільшу популярність вона отримала на Півдні. У 1854 р. у Чикаго виникла Республіканська партія, що стояла на федералістських позиціях і користувалася підтримкою населення Півночі.

2. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА У США

У 1850-ті роки, коли через розширення території США на Захід постала проблема розповсюдження рабства на нові штати, відносини між Північчю і Півднем вкрай загострилися. Демократи Півдня прагнули перенести плантаційне господарство на нові землі, а отже, вважали, що також можуть поширити на них рабство. Республіканці ж, обстоюючи інтереси фермерів та підприємців Півночі, заперечували таку можливість. Північ заздрила зростанню прибутків плантаторів і прагнула розширити власні можливості. Спочатку так званий «Міссурійський компроміс» закріпив поділ 16 американських штатів на 8 рабовласницьких і 8 позбавлених рабства. Але з утворенням нових штатів поставало питання про їхню долю, і в 1840 р. було встановлено, що кожен штат сам вирішує питання про рабство.

Межею стали президентські вибори 1860 р., на яких переміг кандидат Республіканської партії **Авраам Лінкольн** — противник розповсюдження рабства за межі Півдня. Плантатори Півдня побачили у цьому загрозу для себе, до того ж обурення викликало те, що Лінкольн отримав менше 40 % голосів виборців, більшість яких на Півдні ігнорувала вибори. 20 грудня 1860 р. штат **Південна Кароліна** оголосив про вихід з федерації. Протягом січня — лютого 1861 р. до нього приєдналися ще 7 штатів — Флорида, Джорджія, Алабама, Луїзіана, Техас, Теннессі та Міссісіпі. У лютому 1861 р. вони проголосили створення нової держави — **Південної Конфедерації** та обрали її президентом плантатора **Джефферсона Дейвіса**. Слід зазначити, що їх дії цілком відповідали Конституції США, за якою штати мають право на відділення від федерації. Конфедерація ухвалила власну Конституцію, а головне — скасувала сплату податків до бюджету США. Обійтися без цих надходжень було проблематично, саме існування США опинилося під загрозою. 12 квітня 1861 р. війська Півдня атакували форт Самтер у Південній Кароліні. Почалася **Громадянська війна**.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/XRYB5

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео з циклу «Одна історія» — «Суперечлива особистість борця за права рабів Авраама Лінкольна». Що нового ви дізналися? Складіть історичний портрет А. Лінкольна.

Ресурсна перевага спочатку була на боці Півночі, але Південь був більш консолідований. Його населення відчувало патріотичне піднесення та йшло рятувати батьківщину, тоді як на Півночі взагалі мало хто розумів, що і навіщо відбувається. Населення Півдня мало кращу військову підготовку та освіту, швидко створену армію очолив талановитий генерал Роберт Лі. До того ж Південь небезпідставно розраховував на підтримку європейських держав — Великої Британії, Франції та Іспанії, зацікавлених у постачанні сировини Півдня. На першому етапі війни погано організована та слабко навчена армія Півночі з украв корумпованим командуванням зазнавала поразок.

Президент Лінколн постав перед проблемами залучення мешканців Півночі до армії та здобуття підтримки населення. Для цього у травні 1862 р. був ухвалений **закон про гомстеди**, про який давно мріяли фермери Півночі.

Варто запам'ятати!

Гомстеди — ділянки землі на Заході, що мали спочатку надаватися кожному американському громадянину за символічну плату у користування, а згодом перейти у його власність.

Свідчать документи

qr.orioncentr.com.ua/956Nv

За 10 доларів тепер можна було отримати 160 акрів землі (0,4 га) у користування на 5 років, а потім за умов належного використання — у власність. Але важливо враховувати, що насправді ці землі належали індіанцям, а їх розподіл був суцільним грабунком.

З січня 1863 р. було проголошено про звільнення рабів, але тільки тих, що **«належали заколотникам»**. Президент не зважав на те, що у штатах Півночі також було понад 1 млн рабів. Звільненням скористалися 20 % афроамериканців, 200 тис. з яких вступили до армії Півночі. Щоправда, у ній була запроваджена жорстка сегрегація — білі жителі Півночі були не меншими расистами за південників і служити з афроамериканцями у спільних підрозділах не бажали.

Поміркуймо!

Чи можна вважати закон про гомстеди справедливим, зважаючи на те, що ці землі належали корінним народам? Наскільки проголошення звільнення рабів було гуманістичним кроком, а наскільки — політичним рішенням?

Варто запам'ятати!

Сегрегація — різновид дискримінації, який полягає у юридичному та фактичному відокремленні частини населення за расовими ознаками.

Арсенал громадянськості

Розгляньте репродукцію картини американського художника Нормана Роквелла «Проблема, з якою ми всі живемо» (The Problem We All Live With) і фото. На них зображено подію, яка відбулася у Новому Орлеані в листопаді 1960 року. Тоді чотири афроамериканські дівчинки вступили до початкової школи Франца в Дев'ятому районі Нового Орлеану. Однією з дівчаток була зображена на картині Рубі Бріджес, яку до школи супроводжували чотири федеральні маршали США. У 2011 році за президентства Барака Обами картину вивісили в Білому домі.

? Проаналізуйте зображення. Чому картина стала одним із символів боротьби за громадянські права в США? Чому, на вашу думку, через 100 років після скасування рабства з'явилася ця картина? Чи існує сегрегація у сучасному світі? Як можна захистити свої права тим, хто піддається сегрегації в наш час?

У березні 1863 р. Північ запровадила загальну військову повинність, що дало змогу збільшити армію. Південь бився героїчно, але його ресурси вичерпувалися. Надії на зовнішню підтримку також згасли — європейські країни швидко знайшли інші джерела сировини — Індія, Китай та Єгипет уже постачали більше бавовни, ніж виснажений війною американський Південь. Отже, європейцям його доля стала нецікавою.

Війна ставала все більш запеклою, саме у ній були вперше використані нові види зброї — бронепотяги, броненосці, кулемети, аеростати, міни і навіть підводний човен. Армію Півночі очолили здібні генерали У. Грант та Р. Батлер. Навесні 1864 р. вони почали широкий наступ на Південь, під час якого було використано ще одне нововведення — **тактика «тотальної війни»** та **«випаленої землі»**. Під час «маршу до моря», який здійснили війська генерала Шермана, було знищено 265 миль залізниць, а населені пункти у штатах Кентуккі та Міссурі

були знищені майже повністю. Втрати серед цивільного населення ніхто не рахував.

У 1864 р. Лінкольн було переобрано на другий термін. Очевидно, що Південь у цих виборах участі не брав. Тільки тепер, у грудні 1865 р., була прийнята **13-та поправка до Конституції**, що **заборонила рабство на всій території США**. У квітні 1865 р. війська Півночі взяли столицю Конфедерації — місто Ричмонд. Через кілька днів війська генерала Лі капітулювали. Війна скінчилася, забравши з обох боків більше 600 тис. загиблих і понад 1 млн скалічених. А 14 квітня 1865 р. було вбито президента Лінкольна.

Передумови Громадянської війни у США

Загострення економічних суперечностей між Півднем і Північчю, політичне суперництво між прибічниками і противниками рабства

Початок Громадянської війни у США

Грудень 1860 — січень 1861 р. — відокремлення південних штатів
4 лютого 1861 р. — утворення Південної Конфедерації
12 квітня 1861 р. — війська конфедератів атакували форт Самтер у Південній Кароліні — почалась Громадянська війна

Хід воєнних дій

Перший етап (1861–1862 рр.)

- поразка федератів у битві на річці Манассас (1861)
- закон про гомстеди (1862)
- поразка наступу федератів на Ричмонд
- видання «Прокламації про визволення негрів-рабів» (1863)

Другий етап (1863–1865 рр.)

- перемоги федератів під Гітисбергом і Віксбергом (1863)
- здобуття федератами порту Саванни (1864)
- прийняття 13-ї поправки до Конституції
- здобуття федератами Ричмонда (1865)

Наслідки війни

- збереження єдності країни
- скасування рабства
- рівність у правах для білого і чорношкірого населення
- закріплення провідної ролі у розвитку США за північними штатами
- економічне піднесення

Варто запам'ятати!

Реконструкція — система заходів уряду США для зміцнення єдності країни, реорганізації управління південними штатами та ліквідації наслідків війни.

3. НАСЛІДКИ ВІЙНИ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ПІДНЕСЕННЯ США

Період між 1865 та 1876 рр. називають «Реконструкцією Півдня». На Півдні був установлений окупаційний режим та ліквідовані цивільні органи влади. 150 тис. ветеранів армії Півдня були позбавлені громадянських прав, а керівники Конфедерації покарані. Землі учасників війни підлягали конфіскації, податки були підвищені у 10–14 разів. *Звільнення рабів означало надання їм громадянських прав, але не означало надання землі. Більшість вчорашніх рабів опинилася без засобів до існування.* У 1866 р. було прийнято 14-ту поправку до Конституції, яка надала афроамериканцям виборчі права. Держава отримала кілька мільйонів неписьменних виборців, голосами яких було легко маніпулювати.

Арсенал громадянськості

Поміркуйте, чи може бути відповідальним громадянином людина, яка не має освіти та позбавлена власності. Підготуйте і проведіть дискусію на тему: «Загальне виборче право: переваги та недоліки».

Реконструкція супроводжувалася шаленою корупцією, а пограбування Півдня стало джерелом створення великих капіталів. Владу і вплив отримали головні переможці — підприємці Півночі. Тільки у 1868–1870 рр. південним штатам дозволили обрати свої законодавчі збори, а у 1876 р. з Півдня були виведені окупаційні війська.

Ресурси Півдня та об'єднання країни створили умови для стрімкого піднесення економіки США. У 1871–1913 рр. національний прибуток збільшився у п'ятеро, а рівень національного добробуту — усемеро. США виробляли більше третини світової промислової продукції. Уряди США дотримувалися протекціонізму, захищаючи своїх підприємців та одночасно залучаючи іноземні інвестиції, які на початку ХХ ст. становили 3,4 млрд доларів.

До початку ХХ ст. США перетворилися на індустріальну країну. З'явилися нові галузі промисловості: нафтопереробна, хімічна, автомобільна, електротехнічна. Промисловість США першою у світі запровадила стандартизацію виробництва промислових товарів та поточні методи виробництва із застосуванням конвеєрів. Завдяки цьому, наприклад, на автомобільних заводах Генрі Форда вартість виробництва автівки знизилася з 950 до 290 доларів та зробила автомобілі доступними масовому споживачу.

Діємо: практичні завдання

Сам Г. Форд так згадував про те, як почав їздити на своєму першому автомобілі: «Він [автомобіль] створював багато шуму і лякав коней, я не міг зупинитися ніде у місті без того, щоб відразу навколо мого візка не збирався натовп народу. Якщо я залишав його хоча б на хвилину, зараз же знаходився сміливець, який пробував

на ньому їздити. Врешті-решт я змушений був носити із собою ланцюг і приковувати візок до ліхтарного стовпа, якщо залишав його десь».

Які висновки про розвиток США можна зробити, спираючись на подані фото? Яку роль відіграв Форд у розвитку автомобілебудування США? За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, якою є роль Форда у покращенні соціально-економічного становища робітників.

Складальний конвеєр Форда
(1913 р.)

Генрі Форд на своєму
першому автомобілі (1896 р.)

Бурхливо зростали залізниці, у 1900 р. вони з'єднали всі штати і тихоокеанське узбережжя з атлантичним, їх довжина становила половину світової мережі залізниць. Поширилися телеграф і телефон, у містах з'явилися лінії метро.

Великі корпорації поглинали конкурентів і створювали трести, встановлюючи монополійний контроль над цілими галузями виробництва. Першою з них була «Стандарт Ойл», створена Дж. Рокфеллером у 1870 р., вона контролювала 95 % американської нафти. У 1904 р. в США було 445 великих корпорацій, а групи Моргана і Рокфеллера контролювали 56 % акціонерного капіталу країни.

Поміркуймо!

qr.orioncentr.com.ua/UCkwc

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте карикатуру «Спрут» на Дж. Рокфеллера. Яка основна ідея зображення? Чи можна вважати, що монополія стала загрозою демократії та ринковій конкуренції? Що могло стати причиною появи карикатури та антитрестового руху?

Панування монополій швидко перетворювалось на фактор гальмування подальшого зростання — конкуренція знижувалась, а стимули для розвитку втрачалися. На початку ХХ ст. це усвідомив президент Теодор Рузвельт (1901–1909 рр.), який запровадив програму реформ під назвою «справедливий курс». Цей курс полягав у **законодавчих обмеженнях монополій, стимулюванні конкуренції та запровадженні елементів державного контролю над тарифами і ринками**, а також соціальному посередництві уряду у конфліктах робітників і

підприємців. Подібну політику провадив і Вудро Вільсон (президент з 1912 р.), вдаючись до зниження митних зборів та запровадження прогресивного оподаткування. Його курс називали «*новою демократією*» через низку соціальних поступок працівникам.

Діємо: практичні завдання

Як відомо, голова Теодора Рузвельта висічена на скелі гори Рашмор (США) поряд з іншими видатними президентами Америки — Джорджем Вашингтоном, Томасом Джефферсоном та Авраамом Лінкольном. Подумайте, що об'єднує цих чотирьох президентів. Чому саме вони були зображені на меморіалі гори Рашмор? За допомогою додаткових джерел інформації укладіть короткі біографічні довідки про кожного із зазначених історичних діячів. Визначте їхні внески у розвиток прав людини і громадянина.

Отже, на початку ХХ ст. США вже були світовим економічним лідером, країною високого добробуту та соціальних компромісів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення поняттям: «анексія», «федерація», «конфедерація», «сегрегація», «гомстеди», «реконструкція».
2. Намалюйте в зошиті або нотатнику лінію часу й позначте на ній дати: **1)** проголошення «доктрини Монро»; **2)** утворення Демократичної партії США; **3)** обрання президентом Авраама Лінкольна; **4)** початок Громадянської війни в США; **5)** закон про гомстеди; **6)** проголошення звільнення рабів; **7)** прийняття 13-ї поправки до Конституції; **8)** початок «Реконструкції Півдня»; **9)** обрання президентом Теодора Рузвельта.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. За допомогою матеріалів параграфа укладіть мапи думок, які б відображали:

- а)** здобутки США у першій половині ХІХ ст.;
- б)** проблеми, які існували в США у першій половині ХІХ ст.

Результати роботи обговоріть у класі.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе мешканцем / мешканкою південних або північних штатів напередодні Громадянської війни. Якими були б ваші політичні погляди? Як би ви ставилися до рабства? Складіть методом сторітелінгу коротку історію, відповідно до обраної вами ролі.

§ 16

КРИЗА ТРАДИЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПОЧАТОК ІНДУСТРІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Пригадайте. Яке суспільство називають традиційним? Коли відбулася індустріальна революція в країнах Західної Європи? Які прояви вона мала?

1. ПРОБЛЕМИ ТРАДИЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Традиційне суспільство спиралося на звичаї і традиції. Основним заняттям людей було сільське господарство, яке мало натуральний характер. Торгівля або майже не розвивалася, або орієнтувалася лише на потреби заможної еліти. Таке суспільство відзначалося стабільністю, роздробленістю та небажанням змін. Виробництво було спрямоване на щоденні потреби людей і протягом століть майже не змінювалося.

Більшість селян були «прикріплені» до землі та залежали від землевласників — поміщиків

Володіли більше 70 % всіх земельних угідь

Лівобережжя та Слобожанщина

кріпаків було менше, третину населення тут становили «державні селяни» — нащадки козаків

Правобережжя

кріпаками були більше 90 % селян

Галичина

до 1848 р. 72 % селян також були залежними

Традиційне суспільство не потребувало зростання виробництва: знаряддя праці були примітивними, а способи обробки землі — застарілими. Селяни за користування землею відробляли повинності, **панщину**, або віддавали панові частину врожаю, **оброк**. Через відсутність чітких законів панщина могла тривати 3–6 днів на тиждень і залежала від волі поміщика. Не вкладаючи коштів у господарство, поміщики отримували прибуток за рахунок залежних селян. Щоб збільшити визиск, було запроваджено урочну систему виконання панщини. Кріпак отримував від поміщика завдання на день — **урок**, але, як правило, виконувати завдання доводилося декілька днів. До того ж існувала гостра проблема обезземелення. Поміщики зменшували розміри селянських наділів, залишаючи їх без засобів до існування. Експлуатація супроводжувалася повним соціальним безправ'ям.

Свідчать документи

Зі спогадів селянина XIX ст.: «Жилося людям однаково тяжко, хоч пани були в нас різні: австрійські, румунські, мадярські... Від рана до пізнього вечора гнули люди спину на панів...».

? Про які умови життя селянства свідчить наведене джерело? Про який регіон українських земель, на вашу думку, говорить автор?

Ознака	Кріпацтво	Панщина
Тип залежності	Особиста	Трудова, економічна
Право на пересування	Не мали	Можливе частково
Право на землю	Не мали	Могли користуватись
Тривалість	До 1848 р. — Австрія, до 1861 р. — Російська імперія	У деяких регіонах до початку XX ст.
Наслідки	Соціальне гноблення	Економічне виснаження

Економіка традиційного суспільства була малоефективною. Панщина ще більше знижувала продуктивність праці, адже селяни не були зацікавлені в її результатах. На початку XIX ст. кріпосницька система зі застарілими методами господарювання спричинила кризу в економіці та суспільстві.

В Європі розвивалися товарно-грошові відносини, зростали міста та кількість населення, а отже, і попит на харчі та сировину. Для комфортного життя поміщикам тепер було замало отримати продукцію, їх цікавили гроші. Кріпосницька система не могла забезпечити розвиток товарного землеробства і принести бажаний прибуток. Ставала очевидною необхідність якісних змін у господарюванні, застосуванні нової техніки, впровадженні досягнень агрономії тощо.

Врожайність у Західній Європі була в кілька разів вищою, ніж у Російській імперії. Гальмом у розвитку сільськогосподарського сектору економіки було збереження великого поміщицького землеволодіння і кріпосного права.

Отже, у XIX ст. традиційне суспільство в українських землях стикалося з низкою глибоких проблем, які гальмували його розвиток і формували соціальну напругу.

Як отримати гроші?

З'явилися нові товари і послуги

Стало модним їздити на курорти

Дітей віддавали в університети (зокрема за кордон)

Комфорт і статус визначали сучасні меблі, одяг тощо

Кріпосне право і панщина	Залишалися основними формами особистої залежності селянства до 1848 р. (Австрійська імперія) і 1861 р. (Російська імперія)
Соціальна нерівність	Місце в суспільній ієрархії визначалося від народження і його майже неможливо було змінити
Освітня відсталість	Більшість українського населення не мала доступу до освіти та культури

Домінування натурального господарства	Низька продуктивність праці, відсутність модернізації
Політична безправність	Цензура, репресії, відсутність політичних прав

Поміркуймо!

Прочитайте уривки і дайте відповіді на запитання:

► «Селянин народжується в ярмі і вмирає в ньому. Пан — його господар, суддя і доля...» (зі спогадів українського селянина, 1840 р.)

? Що в уривку свідчить про кризу традиційного суспільства? Як відображено соціальне і політичне становище українського селянства в середині XIX ст?

► «У нашому селі ніхто не вмів писати, окрім дяка. А книжки — то гріх, бо в них щось нечисте...» (з етнографічного запису, Поділля, середина XIX ст.)

? Як, на вашу думку, становище освіти і культури може впливати на прояви кризових явищ у суспільстві?

► «Плуг у нас дерев'яний, як у діда був. Землю оремо волами, бо коні — то розкіш...» (зі щоденника селянина, Чернігівщина, 1860 р.)

? Які висновки про матеріальне становище селян можна зробити з джерела? Чи міг процес модернізації розвиватися за таких умов?

Починаючи з XIX ст. було дозволено купувати не заселену селянами-кріпаками землю. Таким чином почали з'являтися приватні земельні володіння з використанням найманої праці. В таких господарствах застосовувалися нова техніка, добрива, новітні методи виробництва. В Україні такий тип господарства почав розвиватися на Півдні.

2. РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ.

ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ

У Ранньомодерну добу відбувався поступовий перехід до індустріального суспільства, заснованого на промисловості. Поміщики-дворяни, зацікавлені в прибутках, намагалися зробити свої господарства ефективнішими. У 1820-х роках на українських землях з'явилися перші цукрові заводи, які належали поміщикам. З часом їхня кількість постійно зростала.

Поступово кріпосницькі відносини руйнувалися, а у суспільстві почали визрівати **ринкові (товарні) відносини**. Показником неефективності кріпосницьких відносин стало розорення поміщиків, які втрачали свої маєтності. На середину XIX ст. майже 25 % поміщицьких володінь перебували під заставою або були розпродані. Але водночас частина поміщиків намагалася успішно перебудувати свої господарства та

зорієнтувати їх на ринок. Такі поміщики досягали успіхів і фактично перетворювалися на перших українських вільних підприємців.

Розширюючи виробництво, землевласники прагнули технічно вдосконалити свої господарства. Вони застосовували нову техніку, вивчали досягнення агрономії, купували нові сільськогосподарські машини. Метою цього була **раціоналізація** (вдосконалення) господарств.

З початку XIX ст. кількість фабрик починає істотно збільшуватися, що свідчить про початок **індустріальної революції**. При цьому значна кількість підприємств належала купцям, заможним ремісникам і селянам.

Варто запам'ятати!

Індустріальна революція — економічний і технологічний стрибок, який зробив можливим перехід від ручної праці до механізованої, привів до поширення фабрично-заводського масового виробництва товарів та створення робітничого класу.

В Україні індустріальна революція розпочалася з **цукрової промисловості**. Переважно на Правобережжі перші цукрові їх з'явилися у 20-ті роки XIX ст. Якщо спочатку їх створювали поміщики-поляки, то до кінця століття ініціатива перейшла до українських підприємців.

Потреби в машинах і техніці привели до появи перших машинобудівних заводів. Перший такий завод з виробництва сільськогосподарської техніки, гідравлічних пресів, парових котлів та іншого обладнання для цукрових заводів збудував у 1841 р. поміщик Кандиба. Згодом кількість заводів в українських губерніях зросла до кількох десятків. Збільшилась і кількість міського населення.

Парафіївський цукрозавод на Чернігівщині, збудований 1846 р.
(фото, 1900 р.)

Діємо: практичні завдання

Прочитайте тези з праці Ярослава Грицака «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття» та дайте відповідь на запитання.

- ▶ «Індустріалізація в Україні почалася пізніше, ніж у Західній Європі, але розвивалася дуже динамічно, особливо в другій половині XIX століття».
- ▶ «Залізниці стали артеріями модернізації, пов'язавши українські землі з ринками Російської імперії та Європи».

- ▶ «Україна на рубежі століть — це водночас село і фабрика, плуг і паровоз».
- ▶ «Індустріалізація зробила з України житницю й кузню імперії — місце, де вирощували зерно й плавили чавун».

? Яке місце індустріалізація в українських землях займала в економіці імперії?

Розвитку машин сприяли **наукові знання й технічні винаходи**, запозичені переважно з Великої Британії. Нові винаходи стимулювали появу інших, що пришвидшувало індустріальну революцію. Основними ресурсами для виробництва машин стали метал і вугілля, тому швидко розвивалися металургія та видобуток корисних копалин.

У 1872 р. британський інженер Джон Юз збудував перший металургійний завод, навколо якого виникло місто Юзівка (нині Донецьк). До 1880 р. Донбас став головним вугледобувним районом імперії, а в 1881 р. біля Кривого Рогу відкрили багаті поклади залізної руди.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/pBpzm

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте 3D-сцену «Видобуток кам'яного вугілля в часи індустріальної революції». Подумайте, чому індустріальна революція сприяла процесу урбанізації. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, як особистість валлійця Джона Юза пов'язана з Україною та індустріалізацією.

Індустріалізація сприяла збільшенню кількості міського населення. Проте в українських землях склалася досить дивна ситуація. В середовищі міського населення переважали поляки, росіяни, євреї, кількість яких збільшувалася. А частка українського населення у містах зменшувалася.

Свідчать документи

Німецький мандрівник Йоганн Георг Коль в Одесі нарахував 16 мов, які можна було почути на вулиці. З праці «Подорожі Росією та Польщею»: *«До одеської пристані 1837 р. причалило 650 кораблів, з яких половина були італійські (переважно під австрійським і сардинським прапором). За ними кількісно найсильніші були англійські та грецькі кораблі. Експорт найбільше складався з пшениці (до Англії та Італії), лою (до Англії) і вовни. Імпорт — із мануфактури і колоніальних товарів. Товарний оборот одеської пристані дорівнював Ризі, а з російських постувався лише Петербургу...».*

? Яке місце належало Україні у зовнішній торгівлі згідно із наведеним документом?

Південь України мав важливе значення у зовнішній торгівлі Російської імперії. Звідси вивозили зерно до Туреччини, Греції, країн Південної Європи та Великої Британії. Основу експорту становила

сільськогосподарська продукція, а в господарстві регіону переважала праця вільнонайманих робітників, а не примусова.

Для ефективного сполучення зернових господарств Півдня, цукрових заводів Правобережжя та шахт Донбасу з чорноморськими портами будували залізниці. Першу лінію Балта — Одеса відкрили у 1865 р., а до 1880 р. мережа залізниць охопила всі українські регіони.

Отже, ринкові механізми поступово набували поширення. У сільському господарстві це проявлялося через зростання виробництва на продаж, запровадження нових сільськогосподарських культур, вдосконалення методів ведення господарства та застосування найманої праці. Водночас значна частина поміщиків продовжувала дотримуватись застарілих форм господарювання, що супроводжувалося посиленням експлуатації кріпосних селян.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Підросійська Україна з її великою територією та населенням стала найважливішим джерелом сільськогосподарської продукції для імперії, а згодом — і важливим індустріальним регіоном. Вона перетворилася на житницю та кузню Російської імперії».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «кріпацтво», «панщина», «раціоналізація», «індустріалізація».
2. З якими проблемами зіткнулося традиційне суспільство у першій половині XIX ст.?
3. Чому заходи раціоналізації рідко давали відчутні результати? З якими проблемами стикалися землевласники, коли намагалися зробити свої господарства прибутковими?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. Зіграйте в дебати на тему «Індустріалізація чи експлуатація», де обговоріть, чи можна розглядати створення шахт, заводів та фабрик як прогрес, якщо трудові умови були надзвичайно важкими, а прибутки йшли до імперського центру.

III. Мислимо творчо

1. Уявіть, що ви журналіст / журналістка XIX ст. Напишіть коротку новину про: **а)** відкриття цукрового заводу; **б)** будівництво залізниці.
2. «Діалог епох». Складіть короткий діалог між селянином традиційного суспільства і робітником фабрики часів індустріальної революції. Обговоріть: **а)** умови праці; **б)** права і свободи; **в)** можливості заробітку.

МОДЕРНІЗАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА УКРАЇНА

Пригадайте. Що таке модернізація? Які особливості їй притаманні?

Причини селянської реформи 1861 р.

Поразка Росії у Східній
(Кримській) війні

Усвідомлення негативного
впливу кріпацтва

Масовий антикріпосницький
рух селянства

1. СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р.

У середині XIX ст. необхідність проведення реформ у Російській імперії стала очевидною. Поразка в Кримській (Східній) війні показала економічну відсталість імперії і змусила обирати між занепадом та модернізацією. Головною перешкодою модернізації було кріпацтво, яке заважало розвитку промисловості через відсутність вільної робочої сили.

Тому імператор **Олександр II** розпочав реформи, найважливішою з яких стала селянська.

Поміркуймо!

Як ви розумієте слова Олександра II? У чому імператор вбачав небезпеку збереження кріпацтва для держави?

ОЛЕКСАНДР II

«Краще скасувати
кріпосне право зверху,
ніж чекати того часу,
коли воно само собою
почне ліквідуватися знизу».

З метою проведення реформи було підготовлено два документи: «Положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності» та «Маніфест». Обидва історичні документи було підписано імператором Олександром II **19 лютого 1861 року**. «Положення...» стосувалося питань особистого статусу селянства, умов викупу землі та питань самоврядування. Реформа та її реалізація були досить суперечливими. З одного боку, реформа давала селянам **особисту свободу**, право розпоряджатися своїм майном і створювала умови для продуктивної господарської діяльності, а з іншого — **зберігала поміщицьке землеволодіння**. Попри отримання свободи й певних прав, селяни досі залишалися «нижчим станом».

Селянська реформа 1861 р.

поміщики відводили наділ, від якого селяни не могли відмовитися		розмір наділу визначався добровільною угодою між поміщиком і селянином
були обмежені щодо виходу із сільської громади		продовжували зазнавати фізичних покарань
селяни були тимчасово-зобов'язаними		відбували рекрутчину
ще кілька років сплачували подушний податок		різницю (якщо у селянина було більше землі) забирали — відрізали

Діємо: практичні завдання

Розгляньте та доповніть таблицю. Чим скасування кріпацтва в Російській імперії відрізнялося від аналогічних процесів у Західній Європі?

Регіон	Коли скасовано залежність	Особливості
Франція	1789–1793 рр.	Під час Французької революції; скасовано радикально і без викупу
Пруссія	1807–1811 рр.	Поступова реформа; селяни викупували землю
Австрійська імперія	?	?
Російська імперія	?	?

Поміркуймо!

Прочитайте наведену тезу. Чи згодні ви з нею? Відповідь аргументуйте.

«Реформа 1861 року була революцією згори, яка зберегла старі порядки під новими назвами».

Селянин мав викупити землю у поміщика

Розміри наділу мали визначатися угодою, але на практиці встановлювалися землевласниками

Викупна ціна землі значно перевищувала ринкову; селяни переважно були не здатні заплатити за землю, тому держава 80 % необхідної для викупу суми мала надати їм у кредит

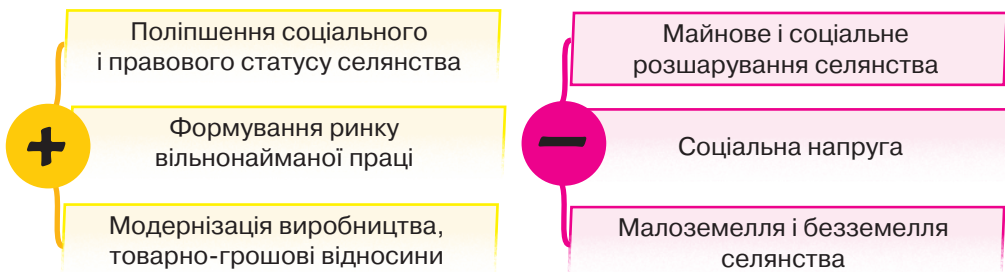
Земельні наділи в Україні були значно меншими, ніж у центральних губерніях Росії

Протягом 49 років селянин повинен був повернути борг державі, після чого ставав власником; до цього моменту селяни переводилися до категорії **тимчасовозобов'язаних** та мали виконувати повинності за користування землею

Винятком було Правобережжя, де селянські наділи навіть збільшилися завдяки намаганням уряду утиснути місцевих поміщиків, більшість з яких були поляками і вважалися «неблагонадійними»

Селянська реформа мала суперечливі наслідки. Вона безпосередньо стосувалася більшості населення України, адже селяни становили основну частину суспільства. Хоч реформа проводилася «згори» й передусім враховувала інтереси поміщиків, скасування кріпацтва стало важливим кроком на шляху до суспільних змін.

НАСЛІДКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.

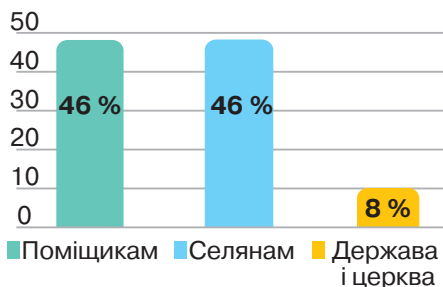
Поміркуймо!

В Російській імперії до 1917 р. реформу 1861 р. називали Великою, а імператора Олександра II — Визволителем. Чи згодні ви з такою оцінкою? Свою думку обґрунтуйте. Проаналізуйте зображення і визначте, на яких недоліках реформи акцентують увагу автори. Поясніть сенс карикатури.

Карикатура з сатиричного журналу «Шершень» (1906 р.)

Розподіл орної землі за реформою 1861 р.

2. РЕФОРМИ 1860–1870 рр.

Щоб наздогнати передові країни, російський уряд у 1860–1870-х роках провів реформи для оновлення важливих суспільних сфер життя. Основною метою реформ було пристосування самодержавства до індустріалізації, розвитку підприємництва, зростання робітничого класу та вільних селян, а також бажання зменшити соціальну напругу й запобігти революціям.

Реформа	Рік	Зміст реформи
Селянська	1861	Скасування кріпацтва, надання особистої свободи селянам, викуп землі

Продовження таблиці

Земська	1864	Створення земств (органів місцевого самоврядування) на рівні повітів і губерній
Судова	1864	Запровадження незалежного суду, суду присяжних, гласності, адвокатури
Освітня	1864	Розширення мережі шкіл, автономія університетів, доступність освіти для різних станів
Цензури	1865	Скасування цензури для частини видань, зменшення контролю над пресою
Міська	1870	Введення міського самоврядування (міські думи, управи) на основі майнового цензу
Військова	1874	Загальна військова повинність, скорочення терміну служби, модернізація армії
Фінансова	1860–1863	Створення Державного банку

Внаслідок селянської реформи також було розпочато реформування адміністративно-політичної системи. Подібно до селянської, ці реформи відзначалися суперечливістю та неоднозначними наслідками.

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА 1864 р.

Зміст реформи

- створення виборних органів самоврядування — земств

- виборне право надавалося власникам землі

- виконавчі органи земств — управи

- повноваження земств — питання впорядкування господарських і соціальних справ місцевого рівня

Особливості реформи в Україні

- 1864 р. — реформа поширювалась лише на Лівобережну і Південну Україну;

- 1911 р. — реформа на Правобережжі

Вплив реформи: поліпшення медичного обслуговування; розвиток освіти на селі; залучення активних діячів до земського руху

Земства

- розбудували мережу початкових шкіл

- розширили мережу лікарняних закладів

- опікувалися впровадженням української мови у школах

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикиня Тетяна Водотика:

«Земства — це школа громадянської ініціативи, де народ вчився самостійно вирішувати свої справи... Земська реформа — це спроба делегувати вирішення місцевих проблем тим, хто реально міг це зробити — але під наглядом держави».

? Як історикиня оцінює земства та земську реформу? Чому дослідниця називає земства «школою громадянської ініціативи»?

Суперечності реформаторського курсу проявилися і в **судовій реформі 1864 р.** До її впровадження судова система була становою, закритою та повністю підконтрольною царській адміністрації, особливо місцевій владі. Після реформи судочинство стало більш відкритим: у процесі з'явилися рівноправні сторони обвинувачення і захисту.

Міська реформа

Київська міська дума на початку XX ст.

Думи

- У виборах до них брали участь власники нерухомого майна, що сплачували податки
- Дума обирала виконавчий орган — управу, на чолі якої стояв голова
- Управи займалися благоустроєм міст, промисловістю, торгівлею, іншими господарськими питаннями, а також охороною здоров'я та освітою

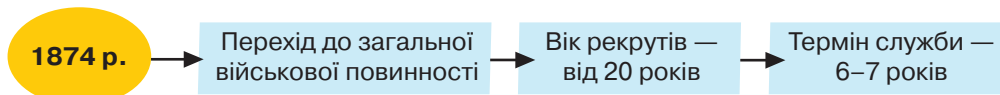
Технічний прогрес потребував розширення мережі освітніх закладів. У рамках **освітньої реформи з 1864 р.** упорядковувалася система освіти.

У початковій школі вводилося навчання грамоти та чотирьох дій арифметики, географії, малювання

Створювати початкові школи дозволялося державним, громадським установам і відомствам, приватним особам

Освітня реформа здійснювалася в умовах збереження заборони на використання в навчанні української мови

Реформування торкнулося і **війська**. Всю територію імперії внаслідок реформи було розділено на військові округи. Умови служби у війську стали менш суворими, проте збереглися фізичні покарання з боку офіцерів. Реформа скасувала 25-річну службу для кріпаків і запровадила загальну військову повинність.

У 1860 р. в рамках фінансової реформи було створено Державний банк. Також досягнуто централізації фінансів, державний бюджет став публічним, що зменшило зловживання бюджетними коштами з боку державних службовців.

Загалом проведені реформи не змінили застарілої системи самодержавства. В більшості вони були незавершеними та непослідовними. З іншого боку, реформи сприяли зростанню громадської активності та модернізації суспільства, його переходу до аграрно-індустріального типу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Якими були передумови та наслідки селянської реформи 1861 р.?
2. Коротко схарактеризуйте реформи 1860–1870-х років у Російській імперії. Чому більшість із них виявилися недосконалими і незавершеними? Яка реформа, на вашу думку, була найефективнішою?
3. Які селяни отримували статус тимчасовозобов'язаних? Чим їхнє становище відрізнялося від кріпацького?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. Які варіанти реформи кріпосницької системи ви могли б запропонувати? Створіть візуальний постер проекту вашої реформи та представте його в класі.

III. Мислимо творчо

Які проблеми селян залишилися невирішеними після реформи 1861 року? Уявіть, що ви видаєте сатиричний журнал на початку XX ст. Напишіть короткий іронічний підпис до карикатури. Створіть власну ідею карикатури про соціальну несправедливість?

Селян наділяють землею (О. Суров, карикатура із журналу «Шершень», 1906 р.)

§ 18

АВСТРО-УГОРЩИНА ТА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у другій половині XIX ст.

Пригадайте. Що таке модернізація? Які особливості вона має?

1. ПРОМИСЛОВИЙ ПІДЙОМ ІМПЕРІЇ: ЗАГАЛЬНОАВСТРІЙСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Австро-Угорщина

Національний склад імперії був дуже строкатим

Була другою за територією (676,5 тис. км кв.) і третьою за кількістю населення (понад 51 млн осіб) державою Європи

До австрійської частини монархії увійшли Галичина і Буковина, до угорської — Закарпаття

Населяли представники 30 націй та народностей, найчисленніші з яких — німці, угорці, чехи, поляки, словаки, румуни, хорвати

Західні регіони значно випереджали східні; індустріалізація відбувалася в західній частині імперії

Ручна праця поступово витіснялася машинною, особливо в текстильній, металургійній та хімічній галузях

Залізниці сприяли економічному зростанню: до 1870-х рр. імперія мала одну з найрозвиненіших залізничних мереж у Європі. Іноземні банки й капітали вкладали гроші в промисловість, особливо в гірничу справу та машинобудування.

Однак більшість підприємств залишалися дрібними або середніми, технології були застарілими, а власних ресурсів бракувало. Господарство працювало переважно на внутрішній ринок — лише 5 % продукції експортували. Деякі регіони, зокрема Угорщина, Словаччина, Хорватія, Трансильванія, Галичина та Буковина, не були залучені до модернізації й залишалися сільськими та аграрними.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте таблицю. Як вплинув устрій імперії на темпи та напрями розвитку промисловості в різних її частинах? Яку роль відігравали державна політика та іноземний капітал у модернізації промисловості імперії?

Регіон	Особливості розвитку
Чеські землі	Найрозвиненіший регіон імперії. Галузі: текстиль, машинобудування, вугільна та скляна промисловість
Галичина	Початковий етап індустріалізації. Галузі: нафтова промисловість (Борислав), деревообробна, видобуток солі
Трансильванія	Галузі: металургія, деревообробна промисловість, видобуток руди

Закінчення таблиці

Буковина	Локальні промислові осередки: лісозаготівля, шкіряна промисловість
Угорщина	Активний розвиток харчової промисловості, виноробство, важка промисловість

2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ІМПЕРІЇ. КООПЕРАТИВНИЙ РУХ

У другій половині XIX ст. Східна Галичина, Буковина й Закарпаття залишалися слаборозвиненими регіонами Австро-Угорської імперії. Гірські та лісові райони страждали від нестачі землі й ресурсів. Більшість селян (80 %) були бідними, а найбільшими землевласниками були польські шляхтичі. Імперія не вкладала гроші у віддалені території, тому реформу 1848 р. для українських земель провели пізніше — тільки у 1850-х роках. Наприкінці XIX ст. 75–85 % населення працювали в сільському господарстві, а землі стали ринком збуту товарів і джерелом дешевої сировини.

40 % земель

залишалися
малоземельними

Великі латифундії

? Як соціальна нерівність впливала на життя селян?

Все ж реформа 1848 р. створила певні умови для розвитку ринкових відносин. Безземельні селяни почали перетворюватися на найманих працівників. Частина поміщиків та більш заможних селян почали застосовувати сільськогосподарську техніку.

Перші парові машини з'явилися в Галичині тільки в 1843 р. Основними проблемами на шляху розвитку капіталістичних відносин були збереження поміщицького землеволодіння, брак капіталів, конкуренція з боку індустріальних західних провінцій імперії та байдужість імперського уряду.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Дашкевич:

«Українські землі в Австро-Угорщині були колонією в економічному сенсі: сировинний придаток, ринок збуту, джерело дешевої робочої сили».

? Чи погоджуєтеся ви з думкою історика? Відповідь аргументуйте.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Спираючись на матеріали параграфу та додаткові джерела інформації, створіть коротку статтю для вікіпедії «Українські землі у складі Австро-Угорщини: соціально-економічний розвиток».

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Збереження поміщицького землеволодіння (40 % земель)

Збереження церковного землеволодіння

Процеси майнового розшарування селянства

Малоземелля і безземелля серед селянства

Демографічний стрибок

Аграрне перенаселення

Масова міграція (Канада, США, Бразилія)

Поступовий перехід капіталістичних відносин в аграрному секторі

Наприкінці XIX ст. промисловість розвивалася тільки у трьох галузях: нафтодобувній, харчовій і деревообробній. Місто Борислав стало центром нафтодобувної промисловості, що фінансувалася переважно іноземним капіталом. У Галичині були відкриті великі нафтогазові та озокеритні родовища. У 1859 р. у Бориславі збудували першу нафтопереробну установку, а вже у 1860 р. тут працювали сотні шахт. Наприкінці XIX — на початку XX ст. Україна була одним із *найбільших світових центрів видобутку нафти*: у 1909 р. Галичина посідала третє місце у світі після Росії та США.

Історичні подробиці

Борислав — єдине місто у світі, розташоване безпосередньо на промисловому нафтогазовому та озокеритному родовищі. Також просто під містом є джерела мінеральних лікувальних вод типу «Нафтуся».

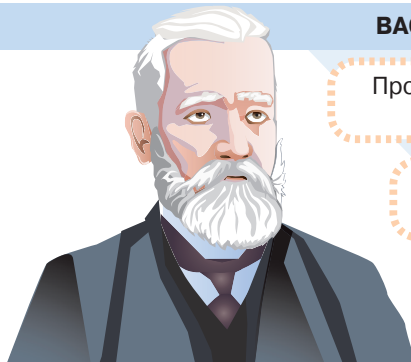
Борислав (фото, кінець XIX ст.)

На фото: серед житлових будинків міста — нафтові свердловини і промислові установки для переробки супутнього нафтового газу з метою отримання газоліну (легкого бензину високої якості).

- ?
1. Які можливості й небезпеки відкривалися для промисловості Галичини та побуту її мешканців?
 2. За допомогою додаткових джерел інформації з'ясуйте, у якому творі Івана Франка згадуються важкі умови життя та праці робітників Борислава.

Лісопилна промисловість була поширена на Закарпатті та Галичині, а харчова — забезпечувала переробку сільськогосподарської продукції. Промисловість була дрібною й розташовувалася переважно в сільській місцевості та маленьких містах. Міське населення зростало повільно: у 1910 р. воно становило лише 20 %, а великими містами з понад 50 тис. жителів були Львів і Чернівці. Через нестачу землі та демографічне зростання багато селян покидали свої домівки в пошуках кращого життя.

Питанням покращення долі українського селянства займалися представники західноукраїнської інтелігенції. Виникла ідея залучення сільської бідноти до **кооперативного руху** — суспільно-економічного руху, спрямованого на об'єднання людей у добровільні спілки (кооперативи) для спільного ведення господарської діяльності, взаємодопомоги та захисту економічних інтересів. Українські селяни, не маючи важелів для захисту своїх прав, часто ставали жертвами лихварів. Якщо селянин не мав змоги виплатити з великими відсотками борг, його майно продавалося лихварями на аукціоні. Представники інтелігенції бачили в кооперації можливість уникнути розорення та обезземелення селянства.

ВАСИЛЬ НАГІРНИЙ

Протягом десяти років вивчав досвід швейцарських кооперативів

1883 р. організував споживчий кооператив «Народна торгівля»

Закуповував і продавав великі партії продуктів, оминаючи посередників, а заощаджені гроші передавав селянам

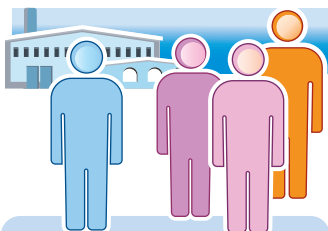
Поміркуймо!

Основними рисами кооперативного руху були: добровільність, самоуправління, рівноправність, накопичення капіталу та соціальна орієнтація (покращення добробуту учасників руху). Подумайте, чому кооперативи могли захистити

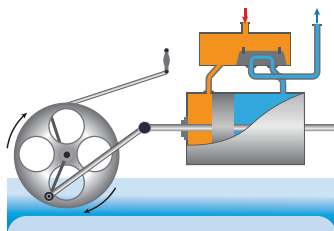
українське селянство від розорення. З якою метою українська інтелігенція запроваджувала кооперативний рух?

220
промислових
підприємств

95 %
дрібних підприємств
(працювало до 5 осіб)

парових двигунів
у Галичині — 5,5 %
усієї імперії

? Наведіть приклади, як кооперативи могли допомогти селянам у повсякденному житті. Чому об'єднання людей було ефективнішим, ніж індивідуальна боротьба за виживання?

Перший залізничний вокзал
Львова, збудований у 1861 році

У другій половині XIX ст. західноукраїнські землі сполучалися із Заходом залізницями, що сприяло модернізації та інтеграції регіону до економіки Австро-Угорщини. Першу колію через Краків і Перемишль до Львова збудували у 1816 р., потім — до Чернівців і на Закарпаття (1880-ті рр).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття «кооперація». Що вам відомо про В. Нагірного?
2. Що таке дуалістична монархія? Які особливості має така форма правління?
3. Які особливості мав економічний розвиток українських земель у складі Австро-Угорщини?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. Визначте особливості розвитку кожного регіону та створіть інфографіку або мапу думок: **1)** Галичина; **2)** Буковина; **3)** Закарпаття.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе представником / представницею українського селянства кінця XIX ст. Що могло б спонукати вас до участі у кооперативному русі? Наведіть аргументи «за» та «проти» участі в кооперативному об'єднанні.

§ 19

ВИКЛИКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ на початку XX ст.

Пригадайте. Якими були особливості промислового розвитку українських земель наприкінці XIX — на початку XX ст., і які чинники стримували цей процес?

1. ЕКОНОМІЧНЕ ПІДНЕСЕННЯ ПОЧАТКУ XX ст.

Поміркуймо!

Уривок із роману Панаса Мирного

«Хіба ревуть воли, як ясла повні»

«Хто зразу не перелякався того покрику та брався за діло, того захоплювало життя на свої бистрі хвили, мчало усе вперед, вперед, — то кидало його наспід, заливало; то вертало наверх, підкидало вгору, знову несло на гребенястій хвилі — аж поки не виносило на берег... Хоча боліли іноді у нашого пловця пом'яті боки, а все-таки він був господар на ній, а не попихач, не наймит. Швидко він зживався з новим своїм місцем на старій землі — і підвертав її під себе: вона йому плодила, родила — ставало на пожиття його! А хто перелякався, той залазив до себе на хутір, у село, проклинав новий вік, нових людей, день за днем тяг злиденне життя, продаючи останнє своє добро...».

? Яким чином цей уривок відображає соціальну та психологічну реакцію українського селянства на виклики модернізації на початку XX ст.? Чому одні знаходили в ній шанс, а інші — трагедію? Як образ «пловця на хвилі» символізує економічну активність і пристосування до нових умов життя?

Реформа 1861 р., хоча і була неповною, сприяла розвитку села та поширенню товарно-грошових відносин. Основні зміни торкнулися землеробства: більшість земель засівали пшеницею, виробляли сотні мільйонів пудів збіжжя. Поява залізниць та зростання попиту на сільськогосподарську продукцію перетворили Степову Україну на житницю імперії.

Захід і Правобережжя залишалися переважно аграрними, а промисловість розвивалася на Сході та Півдні (Донбас, Кривбас). У 1860–1880-х роках видобуток вугілля в Донбасі зріс більше ніж вдсятеро, будувалися потужні металургійні заводи. Освоєння Криворізького рудного басейну та запуск Катеринославської залізниці з'єднали Донбас, Кривий Ріг і Придніпров'я, а в 1871 р. завершилося будівництво залізниці між Києвом і Одесою.

Одним із перших проявів промислового перевороту в Україні став розвиток горілчаної і цукрової галузей промисловості. Уже до 1861 р. на території України

Історичні
подробиці

[qr.orioncentr.
com.ua/z6gYN](http://qr.orioncentr.com.ua/z6gYN)

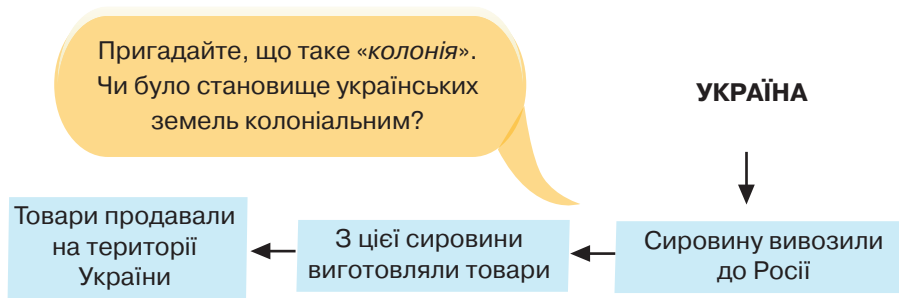
діяло 229 цукрових заводів, які виготовляли майже 80 % усього цукру в Російській імперії. У них ручну працю було поступово витіснено машинними технологіями, а кріпосних селян замінили наймані робітники.

Отже, наприкінці XIX ст. *Наддніпрянська Україна вступила в період інтенсивного економічного піднесення*. Промисловий розвиток регіону зосереджувався переважно на галузях, для яких у Росії бракувало природних передумов, або на тих, що забезпечували імперську економіку сировиною та напівфабрикатами.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Яким було економічне становище українських земель на початку XX ст.? Як економіка України була пов'язана з центром?

На початку XX ст. в Україні швидко розвивалося транспортне машинобудування: у Харкові та Луганську виготовляли паротяги, у Києві працював завод «Арсенал», а в Херсоні й Миколаєві будували морські та річкові судна. Проте більшість великих заводів функціонували завдяки іноземним капіталам.

Промисловість Західної України ще залишалася дрібною: існувало близько 100 підприємств, де працювало 62–63 тис. робітників. Найбільші зрушення відбулися у нафтовій промисловості: старі свердловини закрили, покращилося технічне обладнання, але галузь повністю контролювали іноземці. Кваліфіковані робітники були здебільшого не українцями, а місцеві селяни виконували важку сезонну роботу. Умови праці залишалися дуже важкими: низька заробітна плата, відсутність техніки безпеки та антисанітарія.

Поміркуймо!

З повісті Івана Франка «Борислав сміється»

«Борислав звісний на цілу Галичину, ба й на цілу Європу, яко копальня нафти і земного воску. Та звісний, певно, лиш з імені. Не знаю, чи приходило й на думку тисячам а тисячам обрзованих людей, що там рік-річно з'їздять задля інтересів, хоть поглянути на життя тої незлічимої сили «ріпників», що для них видобувають скарби земні...».

«Довгі літа мав я спосібність придивлятися тій страшенній експлуатації, що, мов зараза, шириться щораз далі, росте ураз із зростом нужди і недостатку в народі, і мав я спосібність оглядати й немало сумних-сумних наслідків її».

? Які соціальні реалії Борислава наприкінці XIX ст. розкриваються в уривках, і як вони відображають становище українського населення в Австро-Угорській імперії?

2. МОНОПОЛІЗАЦІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ. ІНОЗЕМНИЙ КАПІТАЛ

Внаслідок індустріалізації наприкінці XIX ст. у Наддніпрянщині з'явилися та розвинулися нові галузі промисловості: машинобудівна, металургійна, вугледобувна.

Було сформовано декілька промислових центрів із власною спеціалізацією.

Донецький	Криворізький	Нікопольський	Південно-Західний
Вугілля і металургія	Залізна руда	Марганець	Цукрові райони
70 % видобудку вугілля в Російській імперії надавали кам'яно-вугільні басейни України - Юзівський завод у 1900 р. на Всесвітній виставці у Парижі отримав «Гран-прі» за високу якість продукції	- Споруджувалися металургійні заводи для виплавки чавуну, сталі, заліза - Наприкінці XIX ст. басейн посідав перше місце в Російській імперії за кількістю видобутої руди	З 1886 р. почали видобувати марганцеву руду	

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку «Особливості індустріалізації в Україні». Які фактори сприяли початку індустріалізації в Україні другої половини XIX — початку XX ст., і чим вона відрізнялася від загальноімперських процесів?

Концентрація виробництва призвела до появи перших **монополій** — великих підприємств, які мали виключне право вироблення й збуту певної продукції. Найчастіше такі підприємства належали групі власників, а капітал розподілявся рівно між усіма засновниками. Наприклад, Західна Україна давала 64 % видобутку солі в Австро-Угорщині. Держава мала монополію на видобування солі. Уряд встановлював на неї високі ціни, і більшість селян страждала від «соляного голоду».

Найпоширенішою формою монополій були синдикати — угоди підприємців про спільний продаж продукції. У 1902 р. створили «Продамет» для об'єднання металургійних заводів, у 1903 р. — «Продаруд» для продажу руди, а «Продвугілля» контролював 70 % видобутку вугілля Донбасу.

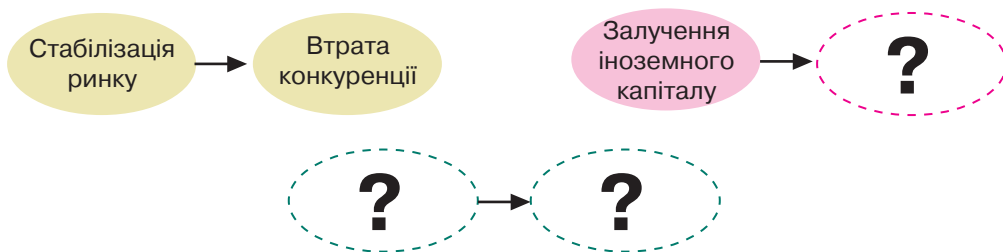
Назва синдикату	Галузь	Рік створення	Центр діяльності
«Продамет»	металургія	1902	Донбас, Кривбас
«Продвугілля»	вугільна	1904	Донбас
«Продаруд»	рудна	1906	Кривий Ріг
«Урожай»	сільськогосподарські машини	1907	Харків

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа і додаткових джерел інформації доповніть схему «Наслідки монополізації для України».

НАСЛІДКИ МОНОПОЛІЗАЦІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ

? Як монополії впливали на економіку та ціни? Монополії корисні чи шкідливі для суспільства? Обґрунтуйте. Як, на вашу думку, держава повинна регулювати діяльність великих підприємств?

Отже, Україна продовжувала виконувати роль аграрно-сировинної периферії щодо центральних губерній Російської імперії. У 1913 р. близько половини всієї промислової продукції, що виготовлялася в краї, припадало на гірничу, вугільну, металургійну та харчову галузі. Українців серед буржуазії було мало.

Діємо: практичні завданняqr.orioncentr.com.ua/qgmYV

Перегляньте буктрейлер до п'єси Марка Кропивницького «Гли-тай, або ж Павук». Яким автор твору зображує підприємця-власни-ка? Чи всі представники буржуазії були такими? Які приклади меце-натства перших українських підприємців вам відомі з курсу історії? Чи можна їхню діяльність порівняти із сучасним волонтерством?

Попри численні труднощі, процес модернізації поступово охоплю-вав нові сфери. Деяким землевласникам вдалося впровадити новітні методи господарювання, перетворивши свої маєтки на ефективні й продуктивні аграрні підприємства.

НАСЛІДКИ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ
Частина хліборобів пристосувалася до ринкових умов:

- вели господарство;
- скуповували поміщицькі землі;
- застосовували вільнонайману працю;
- впроваджували техніку, добрива

Спеціалізація окремих регіонів:

- Степова Україна — розширення посівів зернових;
- Правобережжя — розвиток технічних культур;
- у Степовій Україні поміщики займалися сільським господарством;
- на Лівобережжі та Правобережжі поміщики були ще й промисловцями

Провідна роль у сільському господарстві належала вирощуванню зернових:

- збирали більше 75 % загальноімперського врожаю;
- зерно вивозили за кордон через морські порти;
- Україна залишалася «житницею Європи»

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Які наслідки мала реформа 1861 р. для українського селянства?
2. Чим було спричинене економічне піднесення початку XX ст.?
3. Що таке «синдикат»? Які негативні і позитивні наслідки мало виникнення моно-полій?
4. Які процеси в Україні на початку XX ст. можна віднести до проявів модернізації?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. Уявіть себе власником / власницею синдикату. Які причини спонукали б вас заснувати синдикат? Яку галузь промисловості ви б обрали? Створіть короткий чекліст монополіста «Як я контролюю ринок».

III. Мислимо творчо

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся про життя й діяль-ність підприємця Джона Юза. Створіть сторінку цього історичного діяча в мережі.

ВИКЛИКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Пригадайте. Як розвивалося сільське господарство українських земель у другій половині XIX ст.? Які зміни відбулися внаслідок скасування кріпосного права?

1. РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Наприкінці XIX ст. більшість населення українських земель становили селяни, які працювали з використанням відсталого техніки і з низькою продуктивністю. Модернізація майже не торкалася села, а селянська реформа не вирішила проблем: отримані селянами наділи були малі та не забезпечували продуктивне господарювання.

На початку XX ст. регіоном торговельного зернового господарства стала Степова Україна. Тут активно розширювалися посіви зернових і технічних культур. Цукровий буряк і картоплю здебільшого вирощували на Правобережжі. Крім того, на Правобережжі засновувалися цукрові заводи та інші дрібні підприємства. Чернігівська і Полтавська губернії займалися вирощуванням тютюну. На початку XX ст. на західноукраїнських землях також діяло кілька великих державних тютюнових фабрик. *Отже, існувала спеціалізація окремих регіонів, яка посилювалася на початку XX ст.*

Регіон	Основна спеціалізація	Особливості
Лівобережжя (Полтавщина, Чернігівщина)	Зернові культури (жито, пшениця), тваринництво	Розвинене поміщицьке землеволодіння, експорт зерна
Правобережжя (Київщина, Поділля, Волинь)	Цукрові буряки, картопля, зернові	Центр цукрової промисловості
Південь (Херсонщина, Катеринославщина, Таврія)	Зернові культури (пшениця), вівчарство, виноградарство	«Житниця імперії», експорт через порти Чорного моря
Слобожанщина (Харківщина)	Технічні культури, садівни- цтво, тваринництво	Активна модернізація господарства, розвиток кооперації

Свідчать документи

Зі звіту Міністерства фінансів Російської імперії (1913 р.): «Цукрова промисловість Правобережної України забезпечує понад 80 % загально імперського виробництва цукру, концентруючись у Київській, Подільській та Волинській губерніях».

Зі спогадів агронома Миколи Кульжинського (1911 р.): «На півдні України, в Херсонщині та Таврії, господарства дедалі більше орієнтуються на експорт пшениці через порти Чорного моря, що формує зернову спеціалізацію регіону».

? Про що свідчать наведені уривки з документів? Чим була зумовлена спеціалізація сільського господарства в Україні?

В західноукраїнських землях у сільському господарстві було зайнято більше 90 % населення. Крім того, 40 % земель належали поміщикам і великим землевласникам. У пошуках додаткового заробітку селяни наймалися батраками до поміщиків, поповнюючи ряди дешевої робочої сили. В цілому уряди імперій не приділяли уваги розвитку сільського господарства.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/bLG8V

Регіон	Основна спеціалізація	Особливості
Галичина	Зернові, картопля, льон	Аграрне перенаселення, дрібні селянські господарства
Буковина	Тваринництво, садівництво, лісове господарство	Етнічна строкатість, трудова міграція
Закарпаття	Виноградарство, тютюн, ліс	Високогірне землеробство, залежність від угорського ринку

2. КООПЕРАТИВНИЙ РУХ

Одним із проявів модернізації сільського господарства став кооперативний рух.

Варто запам'ятати!

Кооператів — добровільне об'єднання людей з метою спільного ведення певного виду господарської діяльності на пайових засадах.

Демократична інтелігенція бачила в кооперативах спосіб допомогти селянам пристосуватися до товарного господарювання. Вони давали позики, підтримували нові методи обробки землі та допомагали селянству організовуватися, звільняючи їх від впливу лихварів, перекупників і монополістів.

Першим кооперативом вважається **Споживче товариство** у Харкові, створене 1866 р. Всього у 60-ті роки XIX ст. в Наддніпрянській Україні було створено близько 20 споживчих кооперативів. Кредитні кооперативи надавали селянам позики для розвитку власних господарств під значно вигідніші відсотки, ніж лихварі.

На західноукраїнських землях кооперативний рух розвивався активнішими темпами. В 1883 р. **Василь Нагірний** та **Аполон Нечай** створили перший кооператив у м. Львів — «**Народна торгівля**». Кооператив дав змогу селянам закуповувати товари без посередників та вести власну торгівлю, отримуючи рівний прибуток.

Чи діжду я того, коли й наша країна позбудеться непрошених опікунів і так устроїться, як ця маленька Швейцарія?

ВАСИЛЬ НАГІРНИЙ

? Як ви розумієте вислів «*непрошені опікуни*»? Чому як приклад автор наводить саме Швейцарію?

Поміркуймо!

На початку XX ст. в західноукраїнських землях збільшилася кількість кооперативів. Споживчі й торговельні спілки українців використовували гасла «*Свій до свого по своє!*», «*Українські гроші — в українські руки — на українські справи!*».

? Як ви розумієте гасла кооперативів? Яке значення кооперація мала для модернізації сільського господарства?

Кооперативи також часто займалися освітньо-просвітницькою діяльністю. 1899 р. у м. Олесько (нині Львівська область) було створено кооператив «**Сільський господар**». Згодом цей кооператив організував на конкурсній основі стажування за кордоном, що передбачало проходження навчання з економіки та кооперативної діяльності. Крім того, кооператив організовував бібліотеки й читальні, проводив з'їзди, виставки й навіть видавав власну газету «Господарський часопис».

МИКОЛА ЛЕВИТСЬКИЙ

«...багато бід походить звідти, що між нами мало любові і багато злоби і, що тільки з'єднання ся приязно для спільної праці, в добрій згоді в обопільній братерській любові ми можемо зарадити собі й краще урядити наше господарство й життя взагалі...»

Діємо: практичні завдання

Уявіть, що ви — один із учасників / учасниць кооперативу на українських землях у 1890-х роках. Напишіть від свого імені звернення до місцевої громади або лист до газети. У зверненні висвітліть, яку проблему вирішує кооператив; як він впливає на життя селян, міщан; чи є перешкоди його діяльності.

3. РЕФОРМИ ПЕТРА СТОЛИПІНА

В Російській імперії селянське землекористування здавна було общинним. Землею користувалося не окреме селянське господарство, а община — спільнота мешканців певного села або кількох сусідніх сіл. Община періодично здійснювала перерозподіл земель між селянами задля дотримання справедливості та забезпечувала взаємодопомогу. В умовах холодного російського клімату, несприятливих умов господарювання та численних ризиків община часто була порятунком від голодної смерті. Але відсутність приватної власності та мотивації суттєво гальмувала приватну ініціативу у російському селі.

Українське село не знало общинного землеволодіння, селянське господарство було приватним і спадковим. Українська селянська громада відрізнялася від російської общини — вона була органом самоврядування, але не мала права втручатися у майнові відносини.

Отже, *існування селянської общини стало гальмом ринкових процесів на селі*. Царським указом від 9 листопада 1906 р. розпочалася реалізація аграрної політики, яка була спрямована на створення на общинних землях дрібної селянської власності. Урядові засоби масової інформації називали цю програму *«другим розкріпаченням селянства»*. Провідником та ідеологом програмних реформ був голова Ради міністрів Росії — **Петро Столипін**.

Поміркуймо!

Столипін проголосив з трибуни Державної Думи, що уряд *«зробив ставку не на убогих і питущих, а на міцних і сильних»*. Як ви розумієте це гасло? На які верстви населення Столипін спирався у своїх реформах?

Реформи Столипіна були спрямовані на зміцнення імперії та багато у чому спиралися на ідеологію російського **шовінізму** — агресивну форму націоналізму, що передбачала насаджування національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації іншим, схильність до розпалювання міжнаціональної ворожнечі та ненависті.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку, подану на наступній сторінці. Коротко схарактеризуйте реформи П. Столипіна. Чи можна їх назвати реакційними?

Петро Столипін

«Менше
заарештовувати,
більше стріляти...»

1910 р. — заборонив реєструвати
«иностранческие» товариства

Розпочав аграрну реформу

Дозволив губернаторам на свій розсуд
закривати вже зареєстровані товариства

Шляхом шовіністичної політики вдавався
до розпалювання ненависті між народами
(«Справа Бейліса»)

Свідчать
документи

qr.orioncenter.com.ua/HCGwl

Особливе місце в політиці Столипіна посідала **аграрна реформа**. Для вирішення аграрної проблеми пропонувалося перетворити селян на власників, щоб вони опікувалися своїм добром і не зазіхали на поміщицькі землі. В результаті з'явився царський указ про вихід селян з общини та порядок закріплення за ними земель у приватну власність.

Селяни, які виходили з общини, повинні були або переселитися з села на хутір, або, зберігаючи садибу в селі, перенести своє господарство на індивідуальну ділянку — **відруб**. Законодавство надавало право селянам вийти з общини і стати вільними фермерами або мігрувати в багатоземельні райони Росії за Уралом. Реалізуючи право вільного виходу з общини, селяни отримували земельні наділи без викупної плати.

МЕТА АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ПЕТРА СТОЛИПІНА

Підвищення ефективності
виробництва

Збільшення товарності
сільського господарства

Зміцнення соціальної опори
самодержавства на селі

Вирішення проблеми соціального
перенаселення

В Україні реформа мала свої особливості, зумовлені переважанням індивідуального господарювання над общинним — на Правобережжі та Півдні общини не було взагалі. Тому тут її запровадження спричинило лише прискорення темпів приватизації землі — більше половини господарств стали приватними.

Сільське господарство

Поміщицьке та общинне
землеволодіння

В Україні у 1905 р. — 45 %
общинних земель

Кількість дворів, що вийшли з общини

Столипінська аграрна реформа прискорила процес економічного розшарування селянства. Передача землі у приватну власність виявила соціальну нерівність: бідні селяни без інвентарю чи худоби не могли господарювати самостійно й продавали землю задешево. Землю скуповували заможні селяни та здавали її в оренду. Державна програма переселення до Сибіру, Кавказу та Казахстану охопила близько 2 млн селянських сімей.

Через брак часу Столипінську аграрну реформу не вдалося реалізувати повністю — сам Столипін вважав, що для цього потрібні принаймні 20 років стабільності. Реформа стимулювала товаризацію сільського господарства, впровадження машин і добрив, що дало змогу підвищити врожайність та експорт аграрної продукції.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Яку спеціалізацію мали регіони України на початку XX ст.?
2. Які наслідки мало для українських селян зародження кооперативного руху?
3. Поясніть поняття «шовінізм». Як шовінізм впливав на політику російського уряду щодо українських земель?
4. В чому полягала сутність реформи Петра Столипіна? Які наслідки вона мала?

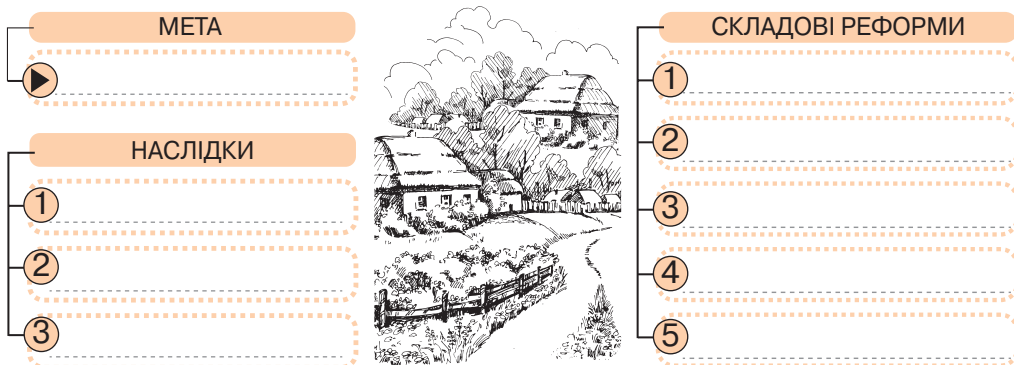
II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. Проаналізуйте аграрну реформу Петра Столипіна з економічного погляду. Висловіть аргументи «за» та «проти» реформи. Результати представте у вигляді мапи думок або схеми.

III. Мислимо творчо

За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел інформації доповніть інфографіку. Створіть власний варіант інфографіки на тему «Столипінська аграрна реформа».

СТОЛИПІНЬСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА

ЄВРОПА У ВИРІ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Пригадайте. Як розвивалося сільське господарство українських земель у другій половині XIX ст.? Які зміни відбулися внаслідок скасування кріпосного права?

1. XIX століття — ГЕНЕРАТОР ЗМІН

У XIX ст. європейське суспільство зазнало революційних змін у всіх сферах свого життя — технічних винаходах, економічному зростанні, культурному розвитку, політичному устрої та світогляді людей. Процес модернізації, який почався у Великій Британії, поширився і на континент. Натомість розвиток не був рівномірним, протягом століття **сформувалися дві економічні зони**: розвинена й модернізована зона Півночі та Заходу Європи і відстала зона Півдня та Сходу, яка тільки ставала на шлях модернізації. Поділ Європи, який раніше був релігійним та політичним, набув ще й економічного характеру — на «**розвинені**» країни та країни, «**що розвиваються**».

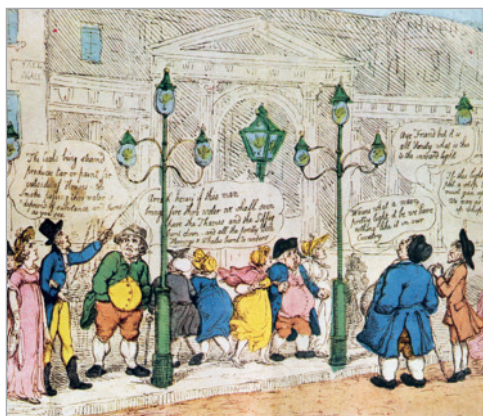
XIX ст. було століттям технічних винаходів. У сільському господарстві почали використовувати кінні жатки, парові молотарки, а на початку XX ст. вже і трактори. Запровадження машин означало зменшення потреби в робочих руках — отже, селяни мали переселятися у міста й шукати роботу на промислових підприємствах. На додачу до вугілля з'явилися нові джерела енергії: нафта, газ, а згодом електрика. Нафтові родовища було відкрито в Галичині та Румунії в Європі й Баку на Каспії. У 1876 р. було винайдено двигун внутрішнього згорання, а у 1886 р. запатентовано перший автомобіль. Ще у 1807 р. в Лондоні запровадили газове вуличне освітлення, а до 1900 р. звичним явищем стало електричне світло. У промисловості поширилися верстати, які поступово витіснили ручну працю взагалі. Швидко зростала металургія, новою галуззю стала хімічна промисловість.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карикатуру, що зображує дискусію громадян навколо нової технології вуличного освітлення — газових ліхтарів. Прочитайте діалоги з неї на наступній сторінці.

Карикатура Джорджа Мутарда Вудворда була вперше опублікована у 1807 році. Оригінал відбитка зберігається в колекції Лондонського музею науки

Переклад діалогів із карикатури:

- ▶ «Вугілля, яке випаровується, дає смолу або фарбу для зовнішніх стін — дим, проходячи крізь воду, втрачає речовину і залишає чисте світло».
- ▶ «Наш друг, але все це — марність. Що це порівняно з внутрішнім світлом?»
- ▶ «Як гарно сяє світло. У нашій країні нічого подібного немає».
- ▶ «Якщо це світло не схоже на наше — ми повинні відмовитися від нього, краще вже закрити лавочку».
- ▶ «А це світло проходить крізь воду — незабаром Темза і небо запалають, всі милі маленькі оселедці й кити згорять до попелу».

? Про що свідчить карикатура? Які страхи тогочасного суспільства передають діалоги персонажів карикатури? Яку реакцію людей на технічний прогрес хотів показати автор карикатури? Створіть сучасну версію цієї карикатури, де відображено реакцію суспільства на новітні технології — наприклад, штучний інтелект, дрони чи масові соціальні мережі.

Промислові підприємства зростали й потребували робочої сили, а селяни поступово втрачали землю та все більше потерпали від злиднів. Отже, вони **змушені були перетворюватися на найманих працівників та ставати мешканцями міст**. Це прискорило урбанізацію: у 1870 р. в містах Великої Британії проживало більше людей, ніж у сільській місцевості; від неї не відставали Бельгія, Німеччина та Нідерланди.

Урбанізація потребувала розвитку транспорту — стрімко зростала кількість і довжина залізниць. Подорож від Парижа до Петербурга скоротилася від 20 днів 1800 р. до 30 годин 1900 р., а з 1883 р. можна було дістатися «Східним Експресом» від Парижа до Стамбула. У 1903 р. був здійснений перший політ на літаку з бензиновим двигуном. Вдосконалювалась і система зв'язку: у 1835 р. було винайдено телеграф, у 1877 р. — телефон, а у 1896 р. — радіо.

Історичні подробиці

«Східний Експрес» був запущений у 1883 р. компанією Compagnie Internationale des Wagons-Lits. Він з'єднував Західну Європу з Балканами та Османською імперією, сприяючи дипломатії, туризму та журналістиці. Наразі «Східний Експрес» не курсує між Стамбулом і Парижем. Останній раз потяг із цією назвою за скороченим маршрутом від'їхав з Парижа до Відня в п'ятницю, 8 червня 2007 року.

Ретро-постер, що рекламує легендарний міжнародний залізничний маршрут «Orient Express»

2. НОВЕ ОБЛИЧЧЯ СУСПІЛЬСТВА: ДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ЗРУШЕННЯ

Протягом XIX ст. відбувся небувалий до того демографічний сплеск. Кількість населення Європи зросла з приблизно 150 млн 1800 р. до 400 млн 1914 р., населення Франції збільшилось на 42 %, Італії — на 82 %, Німеччини — на 130 %, Великої Британії — на 153 %, а Росії — на 181 %. Таке зростання зумовлювалося низкою чинників. Першим з них було **збільшення виробництва харчів** завдяки використанню сільськогосподарської техніки та вдосконаленню технологій виробництва. Врожаї зростали, виробництво м'яса і молока збільшувалося, застосовувались ефективні засоби зберігання і транспортування продукції. Голод досі вбивав тисячі людей — в Іспанії у 1811–1812 рр., в Ірландії в 1845–1849 рр., у Фінляндії в 1866–1868 рр. — але загалом проблема нестачі продовольства відходила у минуле.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Англійський історик Ієн Мортімер:

«Життя в Європі для переважної більшості її зростаючого населення вже не було питанням про те, як вижити; це було питання про вирішування, як жити».

? Поясніть, як ви розумієте думку історика. Наведіть аргументи на її підтвердження або заперечення.

Другим фактором був **розвиток медицини та гігієни**. Європейські медики нарешті встановили причини більшості хвороб та інфекцій. Почалося запровадження вакцинації від віспи, сказу, сибірської виразки. Були розповсюджені гігієнічні процедури, облаштування каналізації. Суттєво вдосконалили практику супроводження вагітності та народження немовлят, а також догляд за ними. Рівень народжуваності суттєво підвищився, а головне — знизився рівень смертності, особливо дитячої.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукцію картини «Лікар» британського художника сера Люка Філдеса. Які особливості розвитку тогочасної медицини хотів зобразити автор картини? Сформулюйте 5 принципів гуманної медицини. Напишіть «присягу лікаря з картини», яку він міг би виголосити. Як розвиток медицини впливав на демографічний стан населення тогочасної Європи?

Лікар (Люк Філдес, 1891 р.)

Залізниці суттєво вплинули на життя людей: спростили перевезення товарів, подорожі та переїзди. Саме вони зробили суспільство більш узгодженим — змусили синхронізувати час по всій Європі, допомогли стандартизувати географічні назви й орфографію. Пароплави додали можливості подорожувати та переселятися на інші континенти, зокрема в Америку.

Суттєвих змін зазнала **соціальна структура суспільства**. Старий сільський поділ на землевласників і селян не зник, але доповнився «міським» поділом на підприємців і робітників. Обидві верстви також розширювалися. Великий капітал створював потужні корпорації і домінував на ринку, тоді як дрібні підприємці боролися за виживання. Конкуренція посилилася і на селі: заможні селяни ставали підприємцями, а бідні розорялися й працювали найманими робітниками.

З підвищенням потреби у фахівцях **зросло значення освіти** — мешканці міст вже не могли існувати, не вміючи хоча б трохи писати і рахувати, загальна початкова освіта ставала необхідністю. Технікам і майстрам потрібна була технічна освіта, а інженерам, лікарям, вчителям і юристам — вища. Інтелігенція посідала високе становище в суспільстві й відчувала перевагу над дрібними торговцями. Уявлення про клас як соціальну групу, утворену за економічними критеріями, замінило традиційний поділ на стани з огляду на походження та правничий статус. Поділ на класи став ознакою модерного суспільства. **Поділ на класи став ознакою модерного суспільства.**

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Англійський історик Ієн Мортімер:

«Розповідаючи про впевнену ходу модернізації, легко піддатися враженню, ніби дорога була гладенькою, а напрям руху — очевидним. Але це враження хибне... На кожного підприємця припадав аристократ, що не хотів, аби залізниця перетинала його землю, на кожну машину припадав зубожілий ремісник, що прагнув її розбити, на кожну нову фабрику — покинуті села, на кожний міський палац — злиденні хижі... Потужні злети чергувалися з раптовими обвалами... Пересічні матеріальні умови життя, безперечно, поліпшувались, але для окремих родин це поліпшення оберталося або незвичайним багатством, або крайньою нуждою».

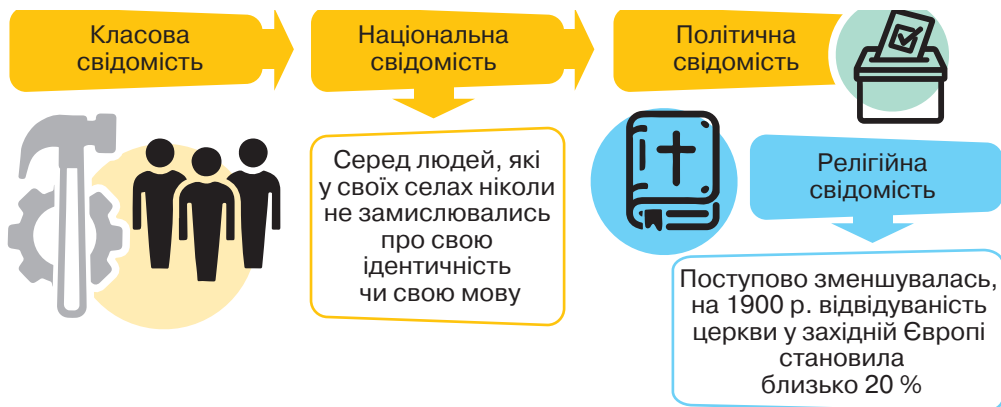
? Чому, на вашу думку, деякі історики вважають модернізацію процесом, який може бути травматичним для людей?

3. ІДЕЇ, ЩО ЗМІНИЛИ СВІТ:

ЗАРОДЖЕННЯ МОДЕРНОГО СВІТОГЛЯДУ

Життя в містах і робота на заводах формували нові звички в середовищі селян: пунктуальність, дотримання графіка, ощадливість. Для колишніх селян це було непросто, а невпевненість у майбутньому

змушувала об'єднуватися за спільними інтересами та ознаками. Так почала формуватися **класова свідомість**.

? Порівняйте людину з переважно класовою свідомістю та людину з переважно національною свідомістю. Які цінності будуть для них визначальними?

Держави стали звертатися не до нечисленної еліти, а до всіх платників податків. З'явилася потреба у загальному виборчому праві для чоловіків, а пізніше й для жінок. Більшість європейців отримали право голосу між 1848 і 1914 рр., а жінки — після Першої світової війни. Це привело до появи політичних партій, які пропонували програми та боролися за голоси виборців, спираючись на різні політичні ідеології.

Термін «**ідеологія**» давньогрецького походження і буквально означає «вчення про ідеї». У сучасному розумінні поняття використовується з кінця XVIII ст. і визначає певну систему поглядів, що **відображає цінності та інтереси людей, які реалізуються у політичній діяльності**.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ ЗА НАПРЯМАМИ

За пропозицією моделей суспільства

«Праві», «ліві» та центристські. Поділ виник за часів Французької революції, коли під час засідань Установчих Зборів 1789 р. прибічники короля сиділи праворуч від головуючого, а республіканці — ліворуч. У сучасному світі «праві» зорієнтовані на цінності свободи особистості, приватної ініціативи, а «ліві» — на цінності рівності та соціальної справедливості, центристи намагаються поєднати ці моделі шляхом зведення поняття «рівності» до «рівності можливостей», тобто шансів для самореалізації вільних особистостей. Оскільки цінності свободи практично заперечують цінності рівності, відносини «правих» і «лівих» завжди є конфліктними

За обсягом суспільного впливу

Глобальні, що намагаються пояснити глобальні соціальні і політичні процеси (лібералізм, комунізм, фашизм), та локальні, що цікавляться окремими аспектами суспільного життя (націоналізм, фемінізм, екологізм, релігійно-політичні ідеології)

**За методом
реалізації**

Радикальні, що обстоюють швидкі, глибокі, революційні перетворення, та *реформістські*, які обирають рухатись шляхом поступових реформ. Перші почасті не зупиняються перед застосуванням насильства для досягнення своїх цілей, другі наполягають на мирних методах політичних дій

Провідне місце у світогляді людей XIX ст. посіла ідея рівності, громадянських прав, політичних свобод та відповідальності держави перед громадянами, розуміння того, що одна людина має такі самі права, що й будь-яка інша.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Поясніть поняття «ідеологія». Спробуйте створити до нього власне визначення.
2. Які демографічні та соціальні зрушення відбулися в європейському суспільстві XIX ст.?
3. Що таке урбанізація? Як процес урбанізації впливав на соціально-економічні зміни?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. Порівняйте соціальні та демографічні процеси в Європі у XVIII та XIX ст. Результати роботи представте у вигляді інфографіки або плаката.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе мешканцем / мешканкою європейського міста XIX ст. Які зміни / винаходи вас найбільше б вразили? Методом сторітелінгу створіть коротку розповідь «Один день із життя європейки / європейця XIX ст.».

§ 22**ПАЛІТРА МОДЕРНИХ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ**

Пригадайте. Що таке політичні ідеології та як їх класифікують? Чому, на вашу думку, у Середньовіччі не було політичних ідеологій?

1. ЛІБЕРАЛІЗМ: БОРОТЬБА ЗА СВОБОДУ І ПРОГРЕС

Лібералізм (від лат. *liberalis* — вільний) — політична ідеологія, що обстоює цінності громадянських, політичних та економічних свобод і прав особистості.

Лібералізм виник у XVIII ст. і був першою політичною ідеологією в історії людства. Його ідейні зародки криються у Просвітництві, насамперед у концепціях англійських філософів **Д. Локка** і **Т. Гоббса**, які обґрунтували ідеї **громадянського суспільства і правової держави**.

Варто запам'ятати!

Громадянське суспільство — сукупність відносин в усіх сферах розвитку демократичного суспільства, які відбуваються окремо від держави.

Правова держава — держава, в якій існують панування закону в усіх сферах суспільного життя, залежність органів держави від закону, судовий захист прав громадян та взаємна відповідальність держави і особистості.

Потужний внесок у формування лібералізму внесли **Ш. Монтеск'є** і **Ж.-Ж. Руссо**. Засновники лібералізму наголошували на пануванні закону, індивідуальній свободі, призначенні уряду за згодою громадян, релігійній толерантності та загальних правах людини. Вони заперечували станові привілеї та були прибічниками конституційної монархії, а найбільш радикальні — республіки.

Економічні засади лібералізму сформулював **Адам Сміт**, в його теорії надавалося провідне значення **приватній власності**, яка є джерелом відповідальності людини та робить її справжнім громадянином. Економічний лібералізм обстоював вільний ринок та невтручання держави в економіку. Вплив лібералів у західних країнах до середини XX ст. був визначальним.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА ІДЕЇ ЛІБЕРАЛІЗМУ

Поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову

Рівність усіх громадян перед законом

Віра у прогрес, скептичне ставлення до традицій і звичок

Несприйняття станових, релігійних, соціальних привілеїв

Індивідуалізм та пріоритет особистої свободи

Прагнення до створення правової держави

Розвиток ринкового господарства, свобода конкуренції

Гуманізм, нетерпимість до насильства і дискримінації

Святість і недоторканність природних прав і свобод особистості

Захист державних прав, свобод та особистої безпеки громадян

Недоторканність приватної власності, свобода, розвиток підприємництва

2. КОНСЕРВАТИЗМ: ОПОРА НА ТРАДИЦІЇ І СТАБІЛЬНІСТЬ

Консерватизм (від лат. *conservo* — зберігати) — сукупність різноманітних ідейно-політичних течій, які спираються на ідею збереження традиції та наступності у соціальному, політичному і культурному житті.

Консерватизм сформувався під час Французької революції і полягав в ідеї повернення монархії та збереження станових привілеїв

аристократії. Але до середини XIX ст. консерватизм змінив свій вигляд та став однією з модерних політичних ідеологій. Консерватори не були проти демократії чи змін взагалі, але наполягали на тому, що вони мають спиратися на традицію та визнані державні і суспільні структури — монархію, церкву, соціальну ієрархію, приватну власність та родину. У внутрішній та зовнішній політиці консерватори обстоювали сильну державу, здатну захистити інтереси громадян.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА ІДЕЇ КОНСЕРВАТИЗМУ

Проголошення ідеї соціальної рівності ілюзією, бо людська нерівність природна

Обмеження демократії, державне керівництво авторитарне, суспільство дисципліноване

Глибока релігійність, дотримання норм моралі, укріплення родини та наступності поколінь

Сильна ієрархічна держава, влада в якій належить еліті

Основа суспільства — наполеглива праця, бережливість, збереження традицій

Невтручання держави в економічне життя, ліквідація державного сектору економіки

«Щастя для всіх» є недосяжним, ідея прогресу є хибною, бо людська природа незмінна

Максимальне скорочення соціальних програм та витрат на соціальну допомогу

Будь-які реформи здійснюються владою, головною цінністю є стабільність і порядок

Свобода ринкових відносин, приватна власність як основа економічного життя за принципом «виживає найсильніший»

Визнання справедливості політики і сили у міжнародних відносинах

3. СОЦІАЛІЗМ: ВІДПОВІДЬ НА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЮ

Соціалізм (від лат. *socialis* — громадський) — це ідеологія, що проголосила принципи рівності людей та соціальної справедливості. Соціалісти вважають, що приватна власність перешкоджає справедливості. Вони пропонують об'єднати ресурси під суспільним контролем, ділити багатство порівно і ставити інтереси людей вище за особисту вигоду. Соціалізм бореться за права «трудівників» проти «гнобителів».

Соціалістична доктрина бере свій початок в утопіях **Т. Мора** і **Т. Кампанелли**. Формування ідеології почалося з часів Французької революції, під час якої у 1796 р. виникла «Змова рівних» під проводом **Ф. Бабефа**. Розвиток вона отримала у французьких соціалістів **А. де Сен-Сімона**, **Ш. Фур'є**, **Л. О. Бланкі** та **Ж. Прудона**.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації виконайте творчий проєкт «Ідейні витоки соціалістичної ідеології та "утопічний соціалізм"».

Але найбільший внесок у формування соціалістичної ідеології зробив німецький філософ та економіст **Карл Маркс**. Його теорія отримала назву «**марксизм**» і стала основою більш радикального варіанта соціалістичної теорії — **комуністичної ідеології**.

Варто запам'ятати!

Марксизм — це теорія, яка пояснює розвиток суспільства через зміну економічних форм, спричинену зростанням виробництва.

Пролетаріат — згідно з марксистською теорією, один із двох класів капіталістичного суспільства, який складається з найманих працівників, позбавлених власності на засоби виробництва та змушених продавати свою робочу силу.

Комунізм — це спільна назва ідеологічних течій, що відкидає приватну власність і прагне рівності людей. За марксизмом, комунізм замінює капіталізм і проходить через дві фази: спочатку соціалізм, потім власне комунізм.

Соціалізм	Комунізм
Знищення приватної власності та розвиток економіки на базі державної і частково кооперативної власності	Створення суспільної загальнонародної власності
Розподіл матеріальних ресурсів за трудом	Розподіл матеріальних ресурсів за потребою
Існування дружніх класів — робітничого класу, трудового селянства та трудової інтелігенції, поступове зближення націй	Ліквідація класів, злиття націй та їх зникнення
Держава у формі диктатури пролетаріату, а після подолання спротиву експлуататорів — загальнонародної держави	Ліквідація держави, управління суспільством шляхом самоврядування населення
Формування всебічно та гармонійно розвинутої особистості	Створення «нової людини» з комуністичним світоглядом і мораллю
Керівна роль комуністичної партії у суспільстві	Комуністами стануть всі, потреба в партії зникне

Марксизм став ідеологією соціал-демократичного руху, який на початку ХХ ст. розділився на революційно-радикальну течію, яка пізніше і взяла назву «**комуністи**», та реформістську течію, яка стала основою для формування європейської **соціал-демократії**.

Соціал-демократичні партії стали потужною і впливовою політичною силою в Німеччині, Франції, Великій Британії. Радикальні ж соціалісти залишалися поки що у більшості країн маленькими та малопомітними угрупованнями.

ОСНОВНІ ІДЕЙНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ

Відкидання насильства, революції і класової боротьби, пропагування соціального партнерства, мирного конструктивного співробітництва

Еволюційний розвиток суспільства, поступове проведення реформ в усіх сферах суспільного життя

Мирна поступова трансформація капіталістичних відносин у соціалістичні, захист прав трудящих законними правовими засобами

Участь у парламентській демократії та роботі державних органів влади, відстоювання соціальних програм та сильної соціальної політики держави

Поміркуймо!

Чому, на вашу думку, саме соціалістична ідеологія стала «відповіддю на індустріалізацію»?

4. НАЦІОНАЛІЗМ ТА ІМПЕРІАЛІЗМ: НОВІ ВИКЛИКИ ЕПОХИ

Націоналізм — система ідей і поглядів, що походить із вищості національних цінностей та інтересів над особистісними, колективними чи загальнолюдськими, а також політичний рух за політичну незалежність нації, національну державу та збереження національної ідентичності.

Поштовх до виникнення націоналізму дала Французька революція, відтоді він розвинувся у двох варіантах.

Націоналізм

Державний або громадянський націоналізм

- ● Спирався на підтримку вже існуючих держав, громадяни яких і ставали нацією
- ● Велика Британія, Франція, Іспанія та США
- ● «Нація» і «громадянство» збігаються і є майже синонімами

Етнічний націоналізм

- ● Спирався на мову, культуру та історичну традицію етносу і формувалася його освіченою частиною, а потім прищеплювався спільноті
- ● Німеччина, Італія, Чехія, Україна та багато інших націй Центрально-Східної Європи
- ● Нація формується за відсутності держави або у кордонах чужої держави

Отже, в основі націоналізму перебувають мова, фольклор, «народна» культура та історичні міфи. Потім мова зазнає стандартизації і стає літературною, виникають національне письменство та мистецтво, пишеться національна історія. Все це поширюється через школи, газети, часописи, книжки, культурні товариства, університети — так формується національна ідентичність. А далі постає питання про національну державу і незалежність. І все це є результатом діяльності націоналістів — національної інтелігенції, яка і формує націю.

Націоналізм неодмінно породжував конфлікти — майже в усіх країнах формувалося одночасно кілька націй, які стикалися між собою і з державним націоналізмом влади. Творення нових націй призводило до перетворення чи руйнування «державних» націй. Так, українські «будителі», розбудовуючи модерну націю, водночас перетворювали польську націю і руйнували російську імперську спільноту.

Арсенал громадянськості

Через імперську і советську пропаганду поняттю «націоналізм» було штучно надано негативне забарвлення. Чи є націоналізм негативним явищем, на вашу думку? У чому різниця між націоналізмом і патріотизмом? За допомогою мережі «Інтернет» або ШІ створіть колаж, який би відображав поняття «націоналізм». Результати роботи представте й обговоріть у класі.

Найбільшим ворогом націоналізму був **імперіалізм**. Він став частиною всесвітньої боротьби за контроль над ресурсами — ті країни, які встигли збудувати континентальні чи колоніальні імперії, здобули перевагу, а ті, що забарилися, були приречені на відставання. У XIX ст. кілька європейських імперій володіли більш ніж четвертою частиною світу. Надходження сировини, дешева робоча сила та ринки збуту для промислових товарів підносили їхні добробут і могутність. Імперіалізм значно посприяв розвитку економіки, а отже, і зростанню військового потенціалу тих країн, що збудували імперії. Водночас імперіалізм посилив релігійні та расові упередження, заперечуючи право новоутворених націй на самостійне існування. Все це неминуче мало призвести до глобального міждержавного та міжнаціонального конфлікту.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «громадянське суспільство», «правова держава», «консерватизм», «соціалізм», «комунізм», «імперіалізм».
2. Чим відрізняються державний і етнічний націоналізм?
3. Як пов'язані між собою націоналізм та імперіалізм?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. Проведіть дебати на одну із таких тем: **а)** «Консерватизм: захист національних цінностей чи перешкода прогресу?»; **б)** «Націоналізм: інструмент самовизначення чи загроза правам національних меншин?»; **в)** «Імперіалізм: пережиток минулого чи каталізатор сучасних конфліктів?».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе представником / представницею однієї з ідеологічних течій: *лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм, імперіалізм*. Підготуйте уявний виступ у парламенті і запропонуйте соціально-економічні реформи з обраної позиції.

§ 23

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ
В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Пригадайте. На які соціальні групи поділялося населення України першої половини XIX ст.? Які зміни в соціальній структурі європейського суспільства спричинила індустріальна революція?

1. МОДЕРНІЗАЦІЯ І ФОРМУВАННЯ НОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

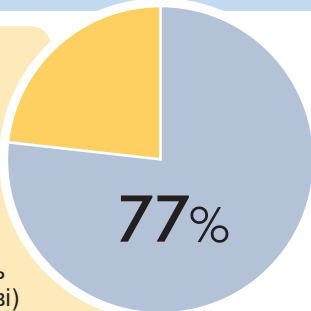
Процес модернізації спричинив зміни у господарському й суспільному житті. Традиційні верстви населення зазнали трансформацій.

ДВОРЯНСТВО

Модернізація господарств виявилася не під силу

Закладали свої маєтки (1877 р. 77 % дворянських земель перебували у заставі)

В умовах ринкової модернізації господарське і суспільне життя ускладнювалося. З'являлися нові соціальні групи, яких за панування кріпосницьких відносин не було або які перебували в зародковому стані

Тільки невелика частина землевласників зуміла перебудувати свої господарства на великій товарній виробництва з використанням вільнонайманої праці

На початку XX ст. дворянське землеволодіння в Наддніпрянщині скоротилося на 53 %. Лише небагато землевласників змогли перейти на великі товарні господарства з найманою працею і стали близькими до буржуазії, володіючи фабриками та банками. Галичина залишалася поміщицькою: великі землевласники (переважно поляки) мали понад 40 % земель (латифундій), а бідні селяни страждали від малоземелля і працювали за безцінь.

У процесі розвитку ринкових відносин у сільському господарстві відбулося **соціальне розшарування селян**. Одні селянські господарства (близько 50 %) біднішали і розорявались, інші (до 15–20 %) — багатішали.

Зможні селяни відігравали дедалі активнішу роль у сільськогосподарському виробництві. Вони легко впоралися з викупом землі, а маючи власні кошти, почали збільшувати господарства і дбати про підвищення їхньої продуктивності. Таких селян було найбільше у Степовій Україні.

Заможні селяни орендували і купували поміщицькі землі

Новий тип селянина— фермера — підприємливого, ініціативного, енергійного

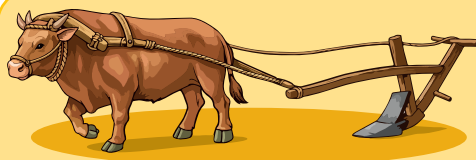

Як господарі-власники досить впевнено почувалися й **селяни середнього достатку (середняки)**. Решта ж належала до **бідняків**.

Бідняки, які мали небагато землі, реманенту, худоби

Селяни середнього достатку (**середняки**) (майже 25 %)

Наявність або, навпаки, відсутність у господарстві волів, основної і на той час практично єдиної **тягової сили**, визначала ледве не на всі 100 % його долю: не лише конкурентоспроможність, а й виживання селянина взагалі.

Все більше селян втрачали землю взагалі та перетворювалися на сільських **найманих працівників (наймитів)**, які працювали за мізерну винагороду у господарстві своїх більш успішних сусідів. Найбільший відсоток бідного і найменший заможного селянства був у Західній Україні — тут «багатим» вважали селянина, який не голодував напередодні нового врожаю.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Англійський історик Ієн Мортімер:

«Становище селянства... різко погіршилося з двох причин. По-перше відсутність капіталів унеможливлювала поширення нових, інтенсивних форм господарювання. Внаслідок цього врожайність була дуже низька. Другою причиною був великий демографічний вибух, що призвів до різкого збільшення кількості сільського населення. Розміри селянських ділянок у результаті їхнього поділу серед нащадків зменшувалися до критичного показника. Отже, аграрне перенаселення стало однією з найхарактерніших рис українського села».

? Які причини загального збіднення селянства ви можете додати до наведених істориком? Чому модернізація призводить до розшарування селянства?

З розгортанням індустріальної революції посилювалася суспільна роль **підприємців (буржуазії) та найманих робітників**. Ці соціальні верстви в Україні за складом були багатонаціональними. У найважливіших галузях промисловості Наддніпрянської України — вугільній, гірничорудній і металургійній — переважали робітники-росіяни, що прийшли із центральних районів імперії. Зі свого боку, українські селяни не поспішали на промислові підприємства (за винятком сезонної роботи на цукрових заводах). Охочіше вони йшли на роботу в найми до поміщиків чи багатих селян або навіть виїжджали за межі України — на неосвоєні землі Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану, Північного Кавказу. Так сформувалися три регіони найбільш компактного проживання українців — **Сірий Клин** (південно-східний Сибір та Північний Казахстан), **Зелений Клин** (Далекий Схід) і **Малиновий Клин** (Кубань та Північний Кавказ).

Поміркуймо!

Поясніть, чому українські селяни, на відміну від російських, вкрай неохоче наймалися на промислові підприємства і переселялися до міст.

У 1897 р. у Наддніпрянській Україні налічувалося близько 425 тис. найманих робітників, а до 1913 р. їх кількість зросла до 640 тис. Проте вони й далі становили меншість порівняно із селянством. У Західній Україні робітничий клас майже не сформувався — близько 75 % працівників були сезонними робітниками-селянами.

Такою самою була й буржуазія України. Капіталісти, українці за національністю, займали найвагоміші позиції у промисловості з переробки сільськогосподарської продукції. Але загалом вони становили незначну меншість — мало їх було серед власників вугільних копалень, машинобудівних заводів та інших підприємств важкої промисловості. Найвідоміші родини українських підприємців — **Харитоненки, Яхненки, Алчевські, Симиренки, Терещенки**.

НІКОЛА ТЕРЕЩЕНКО З РОДИНОЮ

меценатська діяльність

високий рівень
національної свідомості

створення кращих умов
для робітників

Більшість з них походила із селянських або козацьких родів і завдяки наполегливій праці змогла посісти гідне місце в бізнесовому середовищі.

Павло і Віра Харитоненки — представники родини підприємців-меценатів із Сумщини

Дитячий притулок для дівчаток-сиріт (м. Суми 1888 р.), збудований коштом Харитоненків. Опікувалися закладом дружини підприємців — Наталія і Віра. За кожною випускницею визначалося придане в 50 рублів.

Історичні подробиці

Повернувшись із заслання, Тарас Григорович навесні 1859 р. здійснив свою заповітну мрію — відвідати рідні місця... Прогостювавши там кілька днів (у М. Максимовича), поет так само по Дніпру поплав до Городища, на цукровий завод Яхненка і Симиренка. На той час справи фірми Яхненка і Симиренка були саме в розквіті. І справді, за кріпацтва тут — на заводі братів Яхненків і Симиренка — панувала вільнонаймана праця, щедро оплачувана. Турбота і піклування хазяїв про добробут робітників і службовців на заводі були безмірні: упорядковані в санітарному відношенні казарми, парові лазні, розкішна лікарня з багатою аптекою, чудова церква, бібліотека, училище на 150 учнів з сімома викладачами, більшість з яких мала університетську освіту... Обідав Тарас Григорович у Платона Федоровича. До нього виявляли найщирішу гостинність. Після обіду звичайно йшли оглядати завод з усіма його службами. Шевченка багато що дивувало, багато що викликало в нього захоплення, а, оглянувши училище, він поривчасто обняв К. М. Яхненка, поцілував його і з почуттям промовив: — Батьку! Що ти тут наробив! — і на очах його з'явилися сльози.

(М. К. Чалий, *Відвідування Шевченком цукрового заводу Яхненка і Симиренка*. — *Киевская старина*, 1889)

У другій половині XIX ст. зростала кількість і роль інтелігенції. На зламі XIX–XX ст. лише 20–25 % представників інтелігенції мали дворянське походження, решту становили сини міщан, священників, купців і селян. Українства у складі інтелігенції було трохи більше третини. **Представники корінної нації — українці — були в меншості в нових соціальних групах — буржуазії, робітництві та інтелігенції, які забезпечували економічний прогрес суспільства.**

Ускладнення соціальної структури та підтримка владою інтересів дворянства спричинили зростання напруги в суспільстві. Робітники й селяни потребували реформ, тому почали з'являтися політичні сили, готові відстоювати їхні інтереси.

2. НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

Перепис 1897 р.

в українських губерніях Російської імперії проживало 23,5 млн мешканців

**Українці —
72,6 %**

становили виразну більшість на Лівобережжі та Правобережжі, тоді як на півдні їхня частка тільки трохи перевищувала половину

**Росіяни —
11,8 %**

найбільше росіян проживало у південних губерніях та на Лівобережжі, тоді як на Правобережжі їхня частка була дуже незначною; індустріалізація призвела до переваги кількості росіян серед промислових робітників; на шахтах Донбасу вони становили 83 %, а на підприємствах Катеринослава — 68 %

**Євреї —
8,3 %**

зосереджувалось більше у правобережних губерніях і в містах; серед міського населення євреї становили 28 % в цілому по Україні, а на Правобережжі — більше 40 %; їхніми головними заняттями були дрібна торгівля, ремесла і промисли, лихварство

Історичні подробиці

Переселенців із Росії приваблював вищий рівень життя в Україні, насамперед — краща і стабільніша продовольча ситуація. Середній рівень зарплати робітників на українських фабриках наприкінці XIX ст. перевищував загальноімперський рівень на 15 %, причому харчування і житло в Україні були порівняно дешевшими. На Півдні і Сході України росіяни становили 20–25 % усього населення.

Завдяки політиці уряду у сільському господарстві на кінець XIX ст. працювало тільки 2,5 % євреїв. Типовою постаттю в українському селі був єврей-орендар.

Уряд

Антисемітська
політика

Заборони на професії, відсоткова норма (5–10 %) при прийомі до навчальних закладів, обмеження на економічну діяльність

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Антисемітизм українського селянства мав переважно соціальний характер. Накладені на євреїв правові обмеження змушували їх зосереджуватись у тих соціальних групах, від яких найбільше потерпало пореформене селянство. Євреї були підприємцями, які платили низьку заробітну плату сезонним робітникам; торговцями, які продавали товари за високими цінами; селянськими кредиторами, які брали великі проценти з селян і нерідко доводили їх до повного зубожіння. Трагедія українсько-єврейських відносин полягала у тому, що, перебуваючи більш-менш в однаковому стані, обидва народи не могли знайти спільної мови між собою і піднятися до спільної акції проти своїх гнобителів».

? Як економічні труднощі суспільства впливали на ставлення до єврейського населення?

Поляки були помітною етнічною групою в Україні, хоча вони становили лише 1,65 % населення. Їхній вплив особливо відчувався на Правобережжі та в містах: більшість вважала себе шляхтою, але часто це була дрібна шляхта, яка жила майже так само, як селяни. Великі земельні маєтки належали нечисленним магнатам. Проте, попри майнові відмінності, поляків об'єднувало сильне почуття національної єдності.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Для українських селян росіяни уособлювались у бюрократії і землевласниках. Поляки переважали серед поміщиків Волині та Поділля, Київщини. Дрібна торгівля і значна частина промисловості на Правобережній Україні контролювалися євреями. Збіг національних і соціальних груп, які нерідко перебували в антагонізмі між собою, створював ґрунт для виникнення й живучості негативних національних стереотипів у збірній свідомості кожного з цих народів стосовно один до одного».

? Як в українському суспільстві взаємовпливали соціальні та національні поділи населення? Чому так відбулося?

На Півдні налічувалось 380 тис. німців-колоністів, окрему групу серед них становили *меноніти*. Господарства менонітів відрізнялися зразковою агрокультурою, продуктивними породами худоби, широким застосуванням сільськогосподарських машин. Меноніти мали заводи, фабрики, млини, майстерні. Вони мало контактували з довколишнім українським населенням, зберігаючи свою мову, релігію і традиції. Наприкінці XIX ст. через запровадження загальної військової повинності та посилення русифікації меноніти почали залишати територію Російської імперії.

Кримськотатарська хата в Алушті, Василь Кричевський, 1923

У Криму 35,5 % населення становили **кримські татари**. Більшість мешкала в гірській місцевості або у степовій частині півострова. Серед міського населення татари становили трохи менше 11 %. Кримськотатарське населення **знавало систематичних утисків з боку російської влади**, що спричиняло постійний **еміграційний рух і зменшення частки кримських татар у населенні Криму**.

У Західній Україні етнічний поділ майже збігався із соціальним. Землевласниками були поляки, угорці та румуни, Галичину називали «великим фільварком польської шляхти». Ці ж групи домінували серед інтелігенції краю. Підприємцями ставали переважно євреї, хоча більшість з них були дрібними крамарями, а велика кількість євреїв належала до міської бідноти. Поляки становили у Східній Галичині 20 % населення, а євреї — близько 13 %. Українці (русини) становили 65 % населення і були переважно селянами. Єдиною освіченою верствою довгий час залишалися греко-католицькі священники, саме з їхнього середовища почалося формування нечисленної української інтелігенції.

Протягом другої половини XIX ст. більшість країн Європи пережила **демографічний вибух**. В Україні кількість населення за неповні 40 років зросла на 72 %. Цьому сприяло поліпшення медичного обслуговування після введення земств, що різко зменшило смертність, переважно дитячу.

Поміркуймо!

Які проблеми для суспільства спричинив демографічний вибух? Які держави, на вашу думку, мали можливість їх подолати?

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/NDI9Q

За допомогою QR-коду або покликання попрацюйте з історичною картою **«Національний склад населення українських земель»** (за можливості скористайтеся інтегрованим атласом «Історія України. Всесвітня історія» для 9 класу). Проаналізуйте національний склад населення Наддніпрянської України. За текстом підручника і картою визначте основні характеристики становища українців.

З 1857 р. до кінця XIX ст. населення західноукраїнських земель збільшилося з 3,9 млн до 6,4 млн осіб. Українці з них становили відповідно 2,6 млн і 4,6 млн, решту — поляки, євреї, німці, угорці та інші. Слабка промисловість не могла поглинути надлишок сільського населення. Аграрне перенаселення досягло великих масштабів і надзвичайно здешевило робочі руки.

Тяжкі економічні умови примушували селян покидати батьківщину й шукати кращої долі в чужих краях. Наприкінці XIX ст. почалась масова еміграція — переселення до Канади, США, Бразилії і навіть до Австралії. До початку XX ст. із Західної України за океан емігрувало більше 650 тис. осіб, із яких 47 % виїхали до Америки.

На сезонну, переважно сільськогосподарську, роботу виїздили в Німеччину, Росію, Румунію, Данію, а також в Угорщину й Австрію. Еміграція відбувалася в жахливих умовах. Осіб, які емігрували, затримувала поліція, грабували корабельні компанії, не кажучи вже про труднощі, які чекали багатьох з них на чужині.

Свідчать документи

Зі статті Івана Франка «З приводу української еміграції»: «Дехто твердить, що головною причиною є бідність, нужда і брак хліба. Але що на це сказати, коли емігрують і доволі заможні господарі, які мають землю, хліб, навіть гроші готівкою... Отже, не виключно голод і нужда, а також якісь інші, досі не вияснені причини посилюють еміграцію... Сама мрія про «свободу», здається, є принадою, яка вабить темний народ».

? Як Франко пояснює причини еміграції українців? Чи можна, на вашу думку, з ним погодитись?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які зміни відбулися у соціальному становищі селянства у другій половині XIX ст.? Якими були наслідки розшарування селянства?
2. Якою була чисельність і роль інтелігенції у другій половині XIX ст.?
3. Поясніть поняття «демографічний вибух». Які проблеми виникли внаслідок збільшення кількості населення?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. Дослідіть, які соціальні зміни відбулися в українському суспільстві у другій половині XIX ст. Визначте позитивні й негативні зміни. Результати роботи представте у вигляді інфографіки.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе робітником / робітницею цукрового заводу Смиренків. Якими були б умови вашої праці? Створіть рекламний плакат такого заводу. Відобразіть у вашій роботі переваги, які б отримали працівники цукрового заводу, та інновації, які були впроваджені Смиренками у виробництві.

§ 24

МОДЕРНІЗАЦІЯ Й УКРАЇНА

Пригадайте основні ознаки та складові процесу модернізації. Які особливості модернізації мала у Східній Європі?

1. МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

«Довге» ХІХ століття стало межею між «старою» і «ною» Україною. *Його сутність заклали два процеси: модернізація суспільства і творення української нації.* Українські землі потрапили під владу великих імперій — Російської та Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської). Доля українців у двох імперіях була і схожою, і відмінною.

В обох імперіях панувало традиційне аграрне суспільство

Ґрунтувалося на пріоритеті сільського господарства, сталій соціальній структурі, монархізмі та релігійному світогляді

Таке суспільство боялося змін, вбачаючи в них насамперед загрозу для свого виживання

Люди не ділили себе на нації — вони поки що не були створені

Ідентичність людини визначалася релігією, належністю до певної соціальної групи та місцем проживання

Але протягом ХІХ ст. виникла потреба в змінах — **модернізації суспільства**. З одного боку, вона була спричинена демографічним вибухом та стрімким зростанням населення. Виявилося, що для виживання потрібні додаткові ресурси, адже кількість населення постійно зростала.

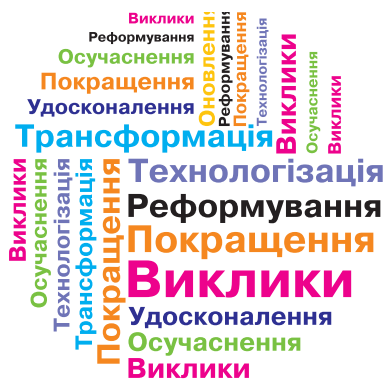
З іншого боку, тривала модернізація в Західній Європі, а Російська та Австрійська імперії відчутно відставали від західних країн за рівнем економічного розвитку. Необхідність модернізації стала очевидною. Це спричинило аграрні реформи, індустріальну революцію, появу найманих працівників і буржуазії. Імперії потребували якісних змін в усіх сферах свого життя.

Економічна та соціальна модернізація більш стрімко відбувалася у Наддніпрянщині. Її двигуном став український Південь, який інтенсивно колонізувався, майже не знав кріпацтва, мав сприятливі умови господарювання та необхідні ресурси для розвитку промисловості, а також вихід до чорноморських портів. Периферійна аграрна Галичина модернізувалася набагато повільніше.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте хмаринку слів. Визначте сутність та особливості процесу модернізації суспільства в Україні у XIX ст. Які суспільні / економічні / політичні виклики прискорюють процеси модернізації? Чи має модернізація негативні наслідки для суспільства?

Економічна модернізація потребувала політичних перетворень — демократизації та участі населення в політичному житті. У цьому інші регіони випереджала Галичина. Австрійська імперія мала європейські правові традиції та парламент, систему місцевого самоврядування, дозволила різні форми громадського життя. Отже, західні українці використовували культурно-освітні установи, досвід парламентської діяльності, першими створили політичні партії. Недарма Галичину називали «**українським П'ємонтом**». Набагато складнішою була ситуація в самодержавній, азійській за політичною традицією Російській імперії. Тут жорстко придушували всі форми політичної активності, запровадили політику русифікації, а спроби реформ швидко зазнавали поразки.

Неодмінною складовою модернізації було **творення модерних націй**. Носіями націєтворення стали освічені верстви, спочатку на Лівобережжі і Слобожанщині — це дворяни (нащадки козацької старшини), а згодом в Галичині та Буковині — греко-католицькі священники. Із середини століття провідну роль перебрала на себе нова група — світська інтелігенція.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Те, що український рух на початку XX ст. стояв перед потребою національного усвідомлення селянства, не було свідченням його катастрофічної відсталості. Французький історик Юджин Веберу своїй... праці “Із селян — у французи: Модернізація сільської Франції 1870–1914” показав, що перед подібним завданням наприкінці XIX ст. стояв і французький уряд. Жителі сільської Франції тоді ще не були свідомими французами. Вони стали такими лише після того, як французьке суспільство перетворилося з переважно сільського, аграрного, неписьменного на переважно урбанізоване, промислове і письмене — одним словом, на модерну націю. Новітні розвідки з історії Великобританії і Німеччини підтверджують, що навіть серед західноєвропейських... народів перетворення “селян на націю” є досить пізнім феноменом».

? Які умови, на вашу думку, були потрібні в Україні для перетворення «селян у націю»? Яка роль освіти і культури у цьому процесі?

Згідно із всеросійським переписом 1897 р. в українських губерніях налічувалося 128,8 тис. осіб, які належали до інтелігенції за родом занять. Це становило 0,5 % від усього населення, але частка інтелігенції Російської імперії, яка зосереджувалась в українських регіонах, була досить високою — тут працювало близько 20 % усіх вчителів і медиків.

2. ФАКТОРИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ

Існувало кілька факторів, що зробили можливим творення української нації. Першим з них був **демографічний**. Українці в Російській імперії на 1897 р. становили 22,4 млн осіб, тобто 17,8 % населення, поступаючись лише росіянам (44,3 %) і значно випереджаючи поляків (6,3 %). До того ж вони були сконцентровані територіально — 73 % українців проживали в межах восьми губерній на північ від Чорного моря, становлячи у кожній більшість населення. Українці відзначалися високим рівнем природного приросту, між 1897 і 1917 рр. цей показник досягнув 38,6 %. Швидко зростало і населення Західної України.

Другим фактором була традиційно **висока соціальна активність населення**. Українські селяни активно освоювали нові землі та виявляли особливу схильність до непослуху і соціального протесту. Традиції козацтва, Коліївщини та гайдамаччини мали продовження у вигляді низки повстань другої половини XIX — початку XX ст. Вони не були національними чи політичними за характером, селян турбувало насамперед покращення свого становища. Але це створювало умови для використання селянського невдоволення у політичних цілях. Саме це і почала робити нова українська міська інтелігенція — її зростаюча кількість та активність стали головною запорукою мобілізації селян під національні гасла.

Наслідком скрутного соціально-економічного становища в краї стало наростання соціальних протестів

Подання
колективних
скарг

Втечі
селян,
підпали

Відмова
платити податки,
бойкоти

Така мобілізація полегшувалася ще однією обставиною. Соціальні відмінності, що відділяли селян від поміщиків, чиновників, буржуазії та робітників, стали одночасно національним кордоном між українцями і неукраїнцями. А від російських селян українців відділяв більший рівень індивідуалізму та відсутність общинної форми землеволодіння.

Нарешті, варто зауважити, що українці мали певні політичні традиції самоврядування і власну правлячу еліту — козацьку старшину.

Хоча її нащадки швидко і порівняно легко інтегрувалися у російське дворянство, вона все-таки стала джерелом ідей та кадрів для національного руху. Вироблений козацькою старшиною міф про козацьку Україну став основою для націоналізму.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Отже, “відсталість” і “запізнілість” українського руху в підросійській Україні варто оцінювати за відносними, а не абсолютними вимірами. Немає сумніву, що за рівнем свого розвитку він значно поступався рухам тих народів, які зберегли свою національну еліту... (польському, фінському, естонському і... литовському). Але серед тих національних рухів, що не входили в цю категорію, український... відіграв роль безумовного лідера».

? Скориставшись додатковими джерелами інформації, підготуйте творчий проект «Національні рухи “недержавних” народів Російської імперії».

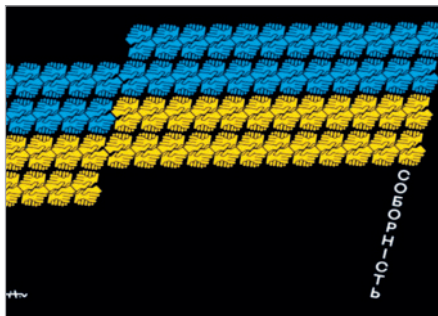
Чи не найважливішою складовою у творенні української нації стала ідея **соборності** — єдності всіх українських земель, створення єдиної української нації, а у майбутньому — єдиної української держави. В умовах поділеної між двома імперіями України саме це феноменальне явище заклало основу для існування модерної України.

Арсенал громадянськості

Пригадайте, коли в Україні відзначається День Соборності. З якою подією пов'язане це свято? За допомогою мережі «Інтернет» або застосунків ШІ створіть зображення, яке б відображало ідею соборності українських земель. Результати роботи представте в класі.

«Наша єдність — наша зброя»
(Нікіта Тітов, 2026 р.)

3. ПРОТИРІЧЧЯ

МОДЕРНІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Модернізаційні процеси в українських землях розвивалися з великими суперечностями.

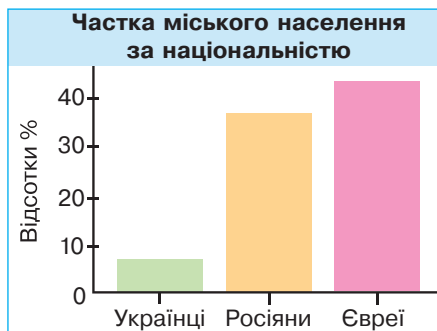
Діємо: практичні завдання

Уявіть, що ви учасник / учасниця дискусійного клубу. Опрацюйте додаткові джерела інформації і підготуйтеся до дискусії на тему «Колоніальний характер економічної політики царського уряду в Україні». Доберіть аргументи на підтвердження чи спростування даної тези.

У промисловості прогресували тільки ті галузі, які не мали відповідних природних умов у Росії (цукрова), або ті, що постачали сировину та напівфабрикати для російської індустрії (металургія, кам'яновугільна промисловість). Такий розподіл праці прив'язував Україну до центру і робив її економіку надзвичайно вразливою. Політикою цін, коли сировина коштувала дешево, а готові товари дорого, з України викачувалися капітали. На початку ХХ ст. Наддніпрянщина давала 72 % усього видобутку сировини в імперії та лише 15 % виробництва готової продукції.

Незважаючи на зростання кількості міських жителів, сільське населення все-таки продовжувало помітно переважати.

В українському селі в останні десятиліття ХІХ ст. залишалося безліч вільних робочих рук — демографічний вибух призвів до **аграрного перенаселення**. Земельний голод гнав селян на пошуки заробітків. За умов, коли сотні тисяч селян їхали шукати кращої долі за тисячі кілометрів, у промислових центрах України, що швидко розвивалися, зростав відсоток неукраїнців за рахунок міграції сюди селян російських губерній.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Українські селяни не поспішали шукати роботу на промислових підприємствах. Щодо чинника, чому українські селяни обминали міста, шахти і фабрики — то він пояснювався специфічними соціальними умовами. У російських губерніях родючість землі і, відповідно, прив'язаність до неї сільського населення, були значно нижчими. Замість праці на панщині..., селяни сплачували поміщикам певну суму грошей (оброк). Аби заробити ці гроші, вони мусили найматися на роботу у місті чи на фабриках. Тому після скасування кріпосного права багато з них уже мали навички праці на промислових підприємствах... В українському селі найпоширенішою формою відробітку... була панщина. Український селянин ледве встигав обробляти власне господарство. Це не стимулювало його до зв'язків із містом і промисловим виробництвом... Загалом після скасування кріпацтва російські селяни були краще підготовлені своїм попереднім досвідом до праці у промисловості. Українські селяни не могли конкурувати з ними...».

? Чим, на вашу думку, пояснюється «селянський характер» української нації на початку ХХ ст.?

Отже, на початку свого формування українська нація виявилась **структурно неповною** — вона складалася з селян та частини інтелігенції, а національна буржуазія та наймані працівники були майже відсутні.

Українське націєтворення відбувалося у жорсткій конкуренції з двома іншими націоналізмами на цих теренах — польським і російським. Обидва вважали українські землі своїми: поляки — частиною Речі Посполитої, яку вони прагнули відновити, росіяни — колискою російської держави, а українців — частиною великої російської нації. Польський національний рух мав двоїстий вплив на українців: він був конкурентом українського (в Галичині найбільшим), але він був і зразком боротьби за національні інтереси, за яким можна було навчатись. Набагато небезпечнішими були російські впливи — виникло «малоросійство» — політична прихильність до Російської імперії при збереженні лише деяких культурно-етнографічних особливостей.

Поміркуймо!

Розгляньте інфографіку. Визначте, яку історичну подію вона ілюструє. Як польський національний рух впливав на розвиток українського національного руху? Чи мали українці і поляки спільні інтереси? Які методи боротьби використовували поляки та українці на шляху до творення незалежної держави?

Січневе повстання 1863 р.

Суперечливим був вплив освіти на суспільний розвиток в Україні. Відкриваючи доступ до світу знань, вона разом з тим застосовувалася як ефективний засіб асиміляції. Для того щоб здобути вищу освіту, зробити кар'єру і забезпечити пристойний матеріальний рівень, українець мусив прийняти мову і культуру іншого народу. У багатьох випадках так і було. Але серед українців, попри всі несприятливі умови, залишалося чимало таких, які здобуті знання віддавали для розвитку української справи.

За словами українського історика Ярослава Грицака, «...процес творення модерної української нації... був суперечливим, далеким

від завершення, і міра його успіху різнилася в окремих царинах і регіонах. Успіх був більшим у літературі, меншим — у політиці та зовсім незначним — в економіці; більшим — в австрійській, аніж російській частині; більшим у містах, аніж по селах; а серед міст — більшим у тих, які мали університети і розбудований публічний простір».

Українське «довге» ХІХ століття передало наступному незавершеному модернізації і поки що лише зародки української модерної нації.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття «модерна нація». Створіть власне визначення цього поняття і обговоріть його в класі.
2. Які фактори українського націєтворення існували на початку ХХ ст.?
3. У чому полягала ідея соборності українських земель?
4. Визначте, які протиріччя існували в модернізаційному процесі в Україні.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. Визначте основні: **а)** ознаки; **б)** складові; **в)** протиріччя процесу модернізації в Україні. Результати роботи оформіть як спільну мапу думок або кластер.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе істориком / історикинею. За допомогою додаткових джерел інформації напишіть коротку історичну довідку на тему: «Вплив освіти на суспільний розвиток України на початку ХХ ст.».

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2: «ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ І МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ: ЗІТКНЕННЯ ТРАДИЦІЙ ТА НОВИХ ІДЕЙ»

§ 25

qr.orioncentr.com.ua/1Kk2C

УЗАГАЛЬНЕННЯ: «ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ПРОЦЕС ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ»

§ 26

qr.orioncentr.com.ua/xLLA6

ІСТОРІЯ ТРЕТЯ.

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ТА ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

§ 27

ФРАНЦІЯ: МІЖ МОНАРХІЄЮ ТА РЕСПУБЛІКОЮ

Пригадайте. Чим було зумовлене повалення монархії у Франції? Що дало Наполеону Бонапарту змогу встановити одноосібну владу після революції? Як досвід революції вплинув на ставлення французів до монархії?

Луї XVIII (Роберт Лефевр, портрет, 1816 р.)

1. ФРАНЦІЯ В ЕПОХУ РЕСТАВРАЦІЇ

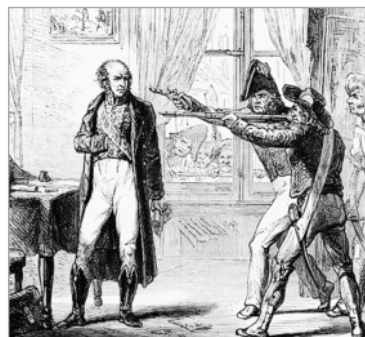
У червні 1815 р. Наполеон Бонапарт вдруге зрікся влади. Престол посів представник династії Бурбонів — Луї XVIII. Це призвело до відновлення монархічної влади у Франції. Аристократія, що повернулася до країни, прагнула скористатися ситуацією та відновити дореволюційні порядки. Її представники ініціювали масові розправи над прибічниками революції та імператора. У Франції були вбиті сотні людей, а у Парижі відбулися публічні страти наближених до Наполеона Бонапарта осіб.

Король Луї XVIII чудово розумів, що традиційні методи управління Францією не є ефективними, тому припинив розправи й переслідування та проголосив «Хартію 1814 р.» головним правовим документом, що мав захищати інтереси народу.

Історичні подробиці

Розправи у Франції над прибічниками Наполеона I після його остаточної поразки у 1815 р. увійшли в історію як «Білий терор» (1815–1816 рр.). Символом репресій стала страта маршала Мішеля Нея, одного з найвідоміших наполеонівських воєначальників, якого розстріляли за зраду Бурбонів.

Вбивство Гійома Брюна, маршала Імперії, роялістською юрбою в Авіньйоні 2 серпня 1815 року (гравюра, бл. 1865 р.)

- ? Розгляньте гравюру. Складіть запитання до учасників цієї сцени (жертви й нападників). Проведіть паралелі з іншими історичними прикладами політичного терору. Які наслідки для суспільства має політичне насильство?

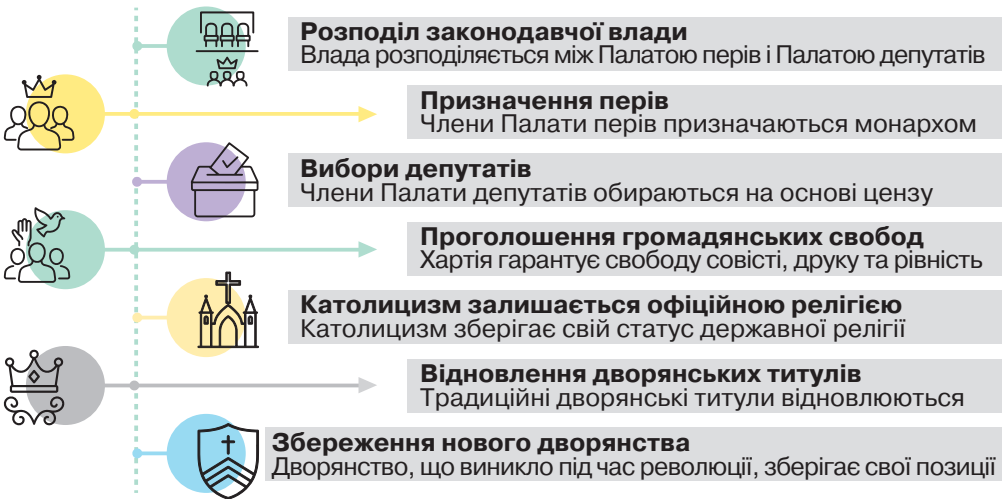
Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/fsPnU

За допомогою QR-коду або покликання прочитайте статті «Хартії 1814 р.» й проаналізуйте їхній зміст. Визначте зміни, які відбулися у французькому суспільстві в результаті її схвалення.

«Хартія 1814 року»

На виборах 1815 р. більшість у парламенті набрали ультрароялісти — політична сила, яка прагнула відновити дореволюційні порядки, ліквідувати ліберальні реформи та продовжити розправи над учасниками революції. Заяви ультрароялістів викликали у Луї XVIII побоювання, що у суспільстві зростатимуть радикальні настрої. З цієї причини король вимушено розпустив парламент і в 1816 р. оголосив повторні вибори, за результатами яких більшість обраних виявляла схильність до конституційних змін.

Попри ліберальні зміни, ультрароялісти не полишали спроб відновлення свого впливу. Для цього вони гуртувалися довкола герцога Шарля д'Артуа — брата короля, який по смерті Луї XVIII посів престол з іменем **Карл X**.

Поміркуймо!

Прочитайте історичну довідку й уявіть, що ви — радник Карла X. Запропонуйте дві поради, які б ви йому дали, щоб уникнути протестів, стабілізувати ситуацію у Франції та зберегти трон.

На відміну від свого брата, Карл X відзначався надмірною набожністю, запровадив смертну кару за святотатство й розпочав виплати компенсацій для емігрантів, які втратили свою власність та прагнули її відшкодувати.

Політика Карла X спричинила низку протестів серед населення, яке відмовлялося виплачувати додаткові податки. Після 1826 р. політична криза ускладнила ситуацію та збільшила кількість французів, які були невдоволені політикою короля.

2. ЛИПНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1830 року

Діємо: практичні завдання

За допомогою схеми проаналізуйте причини липневого повстання 1830 р. Назвіть суспільні стани, які були зацікавлені у новій революції. Які мотиви могли спонукати їх до цього?

Причини липневого повстання

На тлі щоразу більшого невдоволення політикою Карла X виникла опозиція, представлена фінансовою елітою, фабрикантами, журналістами й інтелігенцією. Ліберальні сили двічі здобули перемогу на парламентських виборах, однак Карл X не поступився. У липні 1830 р. він підписав чотири ордонанси (закони), що порушували зміст Конституції: повернено цензуру для періодичних видань, розпущено Палату депутатів, введено зміни у виборче право з метою обмеження електорату.

Проголошення ордонансів спричинило шквал протестів, а у липні 1830 р. в Парижі розпочалися вуличні бої. Повстанці один за одним захоплювали стратегічні об'єкти столиці, примусивши Карла X зректися трону та втекти.

Арсенал громадянськості

Революції у Франції завжди набували відображення у періодичних виданнях. Від 1829 р. почала виходити щоденна газета «Le National» («Національ»).

У 1830 р. газета виступила рупором спротиву абсолютизму. Її статті відкрито закликали дотримуватися «Хартії 1814 р.» та обмежити владу короля. За слова «король царює, але не керує» авторів притягнули до штрафу, але народ став на захист редакції та навіть почав збирати гроші для його виплати. Це був справжній бій не мечем, а словом.

У серпні влада перейшла до Луї-Філіппа Орлеанського, що означувало початок Липневої революції та встановлення Липневої монархії (1830–1848 рр.) — нової форми правління, яка ґрунтувалася на оновленій Конституції. У Франції була відновлена конституційна монархія, що орієнтувалася на інтереси буржуазії.

3. ЛИПНЕВА МОНАРХІЯ (1830–1848 рр.)

7 серпня 1830 р. Луї-Філіпп Орлеанський ухвалив новий документ — «Хартію 1830 р.».

Поміркуймо!

У 1830-х роках у Франції видавець і карикатурист Шарль Філіпон сміливо критикував політику короля Луї-Філіппа. Він наважувався публікувати картини, де монарх зображувався у вигляді груші, яка символізувала монарше безсилля та масові зловживання своїм становищем. Попри судові переслідування, виплати штрафів, запровадження цензури, видання Філіпона не замовкало і продовжувало впливати на громадську думку суспільства.

Карикатури
на короля
Луї-Філіппа
(Шарль
Філіпон)

Захистом честі особи короля чи порушенням свободи слова можна вважати реакцію влади на ці карикатури?

«Хартія 1830 року»

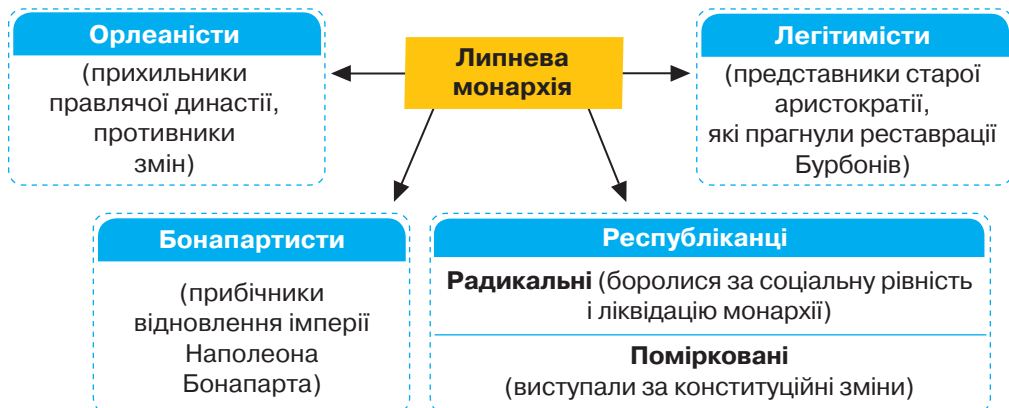
Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте основні положення «Хартії 1830 р.» (див. с. 151). Визначте, які наслідки цей документ мав для подальшого врегулювання ситуації у Франції. Знайдіть положення, які відображали інтереси різних суспільних станів.

Попри прогресивність ухвалених рішень, чимало суспільних станів залишалися незадоволеними політикою Луї-Філіппа Орлеанського. Робітники досі були позбавлені виборчих прав, профспілки заборонені, а страйки переслідувалися. Буржуазія контролювала свою владу, а король мав репутацію «народного монарха», який підтримував інтереси буржуазії. На тлі бідності посилювалися робітничі виступи. Найпотужніші повстання (між 1831 і 1834 рр.) проти буржуазії влаштували ткачі міста Ліон.

За Липневої монархії діяли такі політичні сили: орлеаністи, бонапартисти, легітимісти, республіканці.

ПОЛІТИЧНІ СИЛИ ЛИПНЕВОЇ МОНАРХІЇ

4. II РЕСПУБЛІКА ТА II ІМПЕРІЯ

В опозиції до режиму Липневої монархії опинилися різні верстви населення: робітники, селяни, частина інтелігенції, «промислова» буржуазія. Влітку 1847 р. у Франції розпочалася широка кампанія публічних *політичних бенкетів* — *нелегальних зборів*, замаскованих під урочисті вечери. Заборона владою одного з них 22 лютого 1848 р. стала останньою краплею, що переповнила чашу невдоволення. Унаслідок народного повстання в Парижі Липневу монархію було повалено. 25 лютого 1848 р. постала Друга республіка на чолі з Тимчасовим урядом. У листопаді 1848 р. республіку було узаконено конституцією.

Новий уряд ухвалив декрет про загальне виборче право для чоловіків. Були скасовані дворянські титули, видані декрети про свободу політичних зборів і друку. У французьких колоніях скасовано рабство. Для боротьби з масовим безробіттям у Парижі почали створювати так звані *національні майстерні*. За символічну працю в майстернях

щодня видавали по два франки, але коли в майстерні вступило понад 100 тис. осіб, роботи в місті не вистачало на всіх. Ускладнилось фінансове становище країни. Прагнучи вийти з кризи, Тимчасовий уряд **збільшив прямі податки на власників** на 45 %, що викликало незадоволення селян.

Рішення закрити національні майстерні призвело до нового повстання в Парижі в червні 1848 р. На хвилі невдоволення селян республіканським урядом на президентських виборах перемогу здобув **Луї-Наполеон Бонапарт**. Він не приховував своїх намірів відновити імперію, яку він проголосив «державою рівності всіх французів». Невдовзі після перемоги на виборах 1 грудня 1851 р. президент здійснив **державний переворот**. Парламент — Законодавчі збори — було розпущено. Режим одноосібного правління Луї-Наполеона Бонапарта — підтверджено плебісцитом (всенародним опитуванням), що проходив в умовах загравання з народом і тиску щодо опозиції.

14 січня 1852 р. була ухвалена нова Конституція Франції, що фактично відновила **монархічну форму правління**. Луї-Наполеон Бонапарт став імператором Наполеоном III.

● ЗАПИТАННЯ / ЗАВДАННЯ ●

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «ордонанси», «Хартія».
2. Якими були передумови Липневої революції 1830 року у Франції?
3. Які виклики постали перед Луї-Філіппом Орлеанським за період його правління?
4. Що визначало суспільно-політичні настрої Франції у період Липневої монархії?

II. Обговорюємо у групі

Порівняйте два періоди історії Франції: Реставрацію (1815–1830) та Липневу монархію (1830–1848).

Ознаки	Реставрація	Липнева монархія
Форма правління		
Становище громадян		
Свобода слова		
Виборчі права		

III. Мислимо творчо

Уявіть, що ви розпочинаєте свою кар'єру в газеті «Le National». Ви хочете вплинути на громадську думку: опишіть, як ви оцінюєте зміни після Липневої революції; напишіть свою думку щодо політики Луї-Філіппа Орлеанського; запропонуйте свої ідеї щодо врегулювання політичної напруженості в суспільстві.

§ 28

БРИТАНСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМ

Пригадайте. Які обставини визначали соціально-економічний та політичний розвиток Великої Британії кінця XVIII — початку XIX ст.? Що зумовлювало міжнародний статус Великої Британії у зазначений час?

1. ПАРЛАМЕНТАРИЗМ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У першій половині XIX ст. Велика Британія стала прикладом країн, де політична влада поступово переходила від монарха до парламенту. Такий державний устрій отримав назву **парламентська монархія**, в якій монарх виконував представницьку роль, а справжнє управління країною здійснював **парламент**.

Варто запам'ятати!

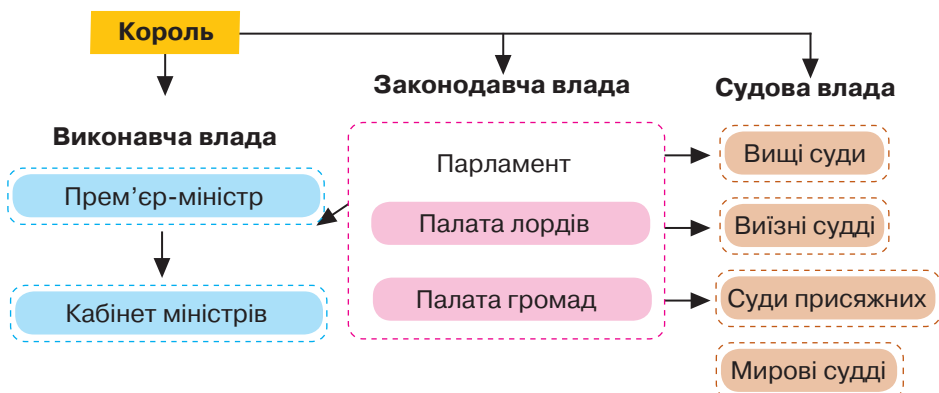
Парламентська монархія — форма правління, за якої влада монарха є номінальною, а вся реальна влада сконцентрована в руках парламенту та уряду, який йому підзвітний.

Парламент — виборний колегіальний законодавчий орган держави, який виражає волю народу та покликаний регулювати важливі суспільні відносини шляхом ухвалення законів, контролю за діяльністю органів виконавчої влади та вищих посадових осіб.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте подану схему влади Великої Британії. Визначте, які функції виконував кожен із представлених органів влади. Схарактеризуйте, наскільки вони відповідали запитам суспільства.

Влада монарха обмежувалася двопалатним парламентом. Ключову роль у цьому процесі відігравала **Палата громад** — одна з двох палат парламенту. Саме вона більше впливала на формування уряду,

ухвалення законів та розподіл фінансів. Пізніше виник принцип: уряд *має залишатися при владі до того часу, поки користується підтримкою більшості Палати громад*. Верхньою була *Палата лордів*. Вона затверджувала проекти законів, які ухвалювала Палата громад. Членство в Палаті лордів передавалося у спадок.

Поступово у Великій Британії склалася двопартійна система, представлена політичними силами — **вігів** і **торі**. Партія, що перемогла на виборах, формувала уряд, а її лідер ставав прем'єр-міністром. Партія, що програвала, переходила в опозицію щодо правлячої партії. Ця система забезпечувала політичну стабільність, стала основою для розвитку демократії та залишалася характерною для Великої Британії у ХХ–ХХІ ст.

Варто запам'ятати!

Віги — політична сила, що представляла інтереси торгово-промислових кіл, які підтримували реформи, виступали за розширення виборчих прав і обмеження влади монарха.

Торі — політична сила, що виступала за збереження традицій, привілеїв аристократії та сильної королівської влади.

У першій половині ХІХ ст. виборча система Великої Британії була несправедливою. Голосувати могли лише заможні громадяни, тому більшість населення не мала реального впливу на владу.

Багато виборчих округів розташовувалися в сільській місцевості, де владу контролювали великі землевласники — **лендлорди**. Водночас нові промислові міста, які швидко зростали, майже не мали представників у парламенті.

Особливою проблемою були так звані «**гнилі містечка**» — округи, які фактично вже не існували або де проживало дуже мало людей. Проте вони однаково обирали депутатів. Через це впливові люди могли контролювати місця в парламенті без справжніх виборів.

2. ТОРІ ПРИ ВЛАДІ. БОРОТЬБА ЗА ПАРЛАМЕНТСЬКУ РЕФОРМУ

У період з 1812 по 1827 р. політична влада у Великій Британії перебувала в руках **торі**. З 1819 р. країну охопила економічна криза, що спричинила зростання безробіття та активізацію страйкового руху. Представники інтелігенції, письменники, журналісти, дрібні підприємці, кваліфіковані робітники та ремісники почали вимагати політичних реформ: скасування «**хлібних законів**» і ліквідації «**гнилих містечок**». Вони сподівалися, що завдяки виборчому праву зможуть впливати на ухвалення рішень.

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте карикатуру Джона Гранта «Агітація», подану на наступній сторінці, прочитайте опис та виконайте завдання.

На карикатурі зображено чоловіка у синьому фракі (кандидат або його представник), який низько вклоняється дружині виборця, намагаючись здобути голос її чоловіка. Слова жінки: «Його голос? Ой, сер, його немає вдома, але він уже пообіцяв усім іншим джентльменам, і, гадаю, він пообіцяє і вам, він такий добродушний»».

1. Яку проблему виборчої системи висміює карикатура? Обґрунтуйте відповідь прикладами з матеріалу параграфа.
2. Уявіть, що берете участь у виборах у Великій Британії 1830-х років. Що б ви сказали кандидату, який до вас прийшов?

1819 р.

«Бійня в Пітерсфілді»
(16 серпня)

- ▲ Мирна демонстрація за парламентську реформу (~75 тис. осіб)
- ▲ Поліція застосувала силу проти мітингувальників

1819 р.

Ухвалення «актів для
затикання ротів»

- ▲ Страх перед новими протестами
- ▲ Заборона зборів понад 50 осіб
- ▲ Обшуки домівок
- ▲ Заборона військових навчань
- ▲ Арешти та заслання

Першим масштабним конфліктом між народом і владою стало крижаве придушення мітингу 16 серпня 1819 р. в Пітерсфілді, поблизу Манчестера. Побояючись подальших протестів, уряд у тому самому 1819 р. запровадив шість суворих законів, відомих як «акти для затикання рота».

У 1821 р. почалося економічне зростання, й уряд торі розпочав помірковані реформи. Дозволили створення тред-юніонів (робітничих спілок), а учасників страйків більше не вважали злочинцями.

Проте вже у 1825 р. країна знову опинилася в стані економічної кризи. На тлі зростання страйкової активності уряд ухвалив новий закон, що обмежував діяльність робітничих орга-

нізацій: було заборонено проводити страйки з вимогами поліпшення умов праці.

Діємо: практичні завдання

Чим відрізняється політика влади у періоди стабільності та кризи?

3. ВІГИ ПРИ ВЛАДІ.

ПЕРША ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕФОРМА

У 1831 р. до влади у Великій Британії прийшла партія вігів під керівництвом прем'єр-міністра *Чарльза Грея*. У країні наростала

соціальна напруга: у містах люди громили магазини зі зброєю, в Бристолі спалахнули повстання — палили маєтки аристократів, нищили в'язниці.

Після тривалого протистояння з королем Вільгельмом IV і Палатою лордів **уряду вдалося домогтися ухвалення Реформаторського акта 1832 р.** Виборча реформа розширила право голосу у Великій Британії. Кількість виборців зросла з 220 тис. до 670 тис. осіб, хоча це досі була меншість населення. У містах голосувати могли власники будинків, а в селах — заможні орендарі землі. Проте робітники залишалися без виборчих прав.

Реформа ліквідувала 56 «гнилих містечок» і створила нові виборчі округи в промислових містах. Через це вплив великих землевласників зменшився, а підприємці отримали більше влади. Зрештою між цими групами було досягнуто політичного компромісу.

4. ІРЛАНДСЬКЕ ПИТАННЯ

Сусідня з Англією Ірландія була об'єктом колонізації ще з XI ст. У 1801 р. були ліквідовані залишки її автономії. **Ірландія стала частиною Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії.** Ірландська мова почала витіснятись англійською. Національно-політичне протистояння ускладнювалось релігійним: ірландські католики відчували тиск із боку протестантів.

На початку XIX ст. близько 86 % населення Ірландії було зайняте в сільському господарстві. Із середини 40-х років XIX ст. тут розпочався **аграрний переворот**. Падіння цін на хліб спонукало землевласників переходити від системи дрібної селянської оренди до великого пасовищного господарства. Посилився процес вигнання дрібних орендарів із землі. Скасування «хлібних законів» і поширення хвороби картоплі призвели до страшного голоду 1845–1849 рр.

1821 р. Початок економічного зростання

- ▲ Завершення кризи
- ▲ Скасування мит на сировину та товари
- ▲ Дозвіл на тред-юніони

1825 р. Нова економічна криза

- Погіршення економічної ситуації, поширення страйків

1831 р. Уряд вігів під керівництвом Чарльза Грея

- Масові заворушення

1832 р. Реформаторський акт

- ▲ Розширення виборчого права
- ▲ Більше округів у містах

1833 р. Скасування рабства в колоніях

- Соціальні реформи

1834 р. Робітничі будинки для бідних

- Викликали невдоволення та повстання

У 70-ті роки XIX ст. в Ірландії активізувався національний рух, який очолила ліберальна буржуазія. Створена нею в 1870 р. «*Ліга гомруля*» визначила свої вимоги *гомруля* — самоврядування для Ірландії в межах Британської імперії.

Ірландці, обрані до британського парламенту, співпрацювали з лібералами, сподіваючись на їхню підтримку у введенні гомруля в Ірландії. На початку 1886 р. уряд лібералів розробив *поміrkований проєкт гомруля*: відновлений ірландський парламент отримував право управління внутрішніми справами, хоча зовнішня політика, торгівля, поліція, армія та всі важливі питання залишилися в руках британського уряду. Проте цей законопроект не лише викликав лютий опір консерваторів, а й призвів до розколу Ліберальної партії. Вирішення ірландського питання відкладалося.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «парламент», «парламентська монархія», «віги», «торі», «лендлорди».
2. Як була організована політична модель управління у Великій Британії в першій половині XIX ст.?
3. Які зміни й нововведення передбачала парламентська реформа у Великій Британії?
4. Які наслідки мало ухвалення Реформаторського акта 1832 р.?

II. Обговорюємо у групі

У 1834 р. уряд вігів запровадив нову модель соціальної допомоги бідним. Були створені робітничі будинки. Уявіть, що ви берете участь у роботі дорадчої ради громади. Вашим завданням є розробити альтернативний план допомоги бідним, який був би гуманнішим і більш справедливим, проте не обтяжував бюджет Великої Британії. Укладіть програму за планом:

- 1) якими принципами має керуватися держава, надаючи допомогу вразливим групам населення;
- 2) які конкретні послуги або програми ви б запровадили замість робітничих будинків.

III. Мислимо творчо

В результаті протестів та хвилі незадоволення у Великій Британії уряд 1819 р. запровадив «акти для затикання рота». Уявіть, що ви живете у 1819 р. і дізнаєтеся про нові закони. Оскільки діє заборона відкрито виступати проти них, а ви хочете донести свою думку до інших людей, то запропонуйте власний спосіб висловити протест чи незгоду (*алегорична казка, плакат із прихованим змістом, вірш або пісня, зашифрована як «невинна балада» тощо*).

§ 29

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ: САМОДЕРЖАВСТВО І СПРОБИ РЕФОРМ

Пригадайте. Що таке «військова революція»? Визначте причини та схарактеризуйте прояви посилення впливу Російської імперії у світовій політиці XVIII ст.

1. РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ НА ПОЧАТКУ XIX ст.

У першій половині XIX ст. Російська імперія була найбільшою державою світу. Вона охоплювала території Східної Європи, Північної Азії та частини Північної Америки. Після приєднання нових земель населення імперії зросло з 37 до 69 млн осіб.

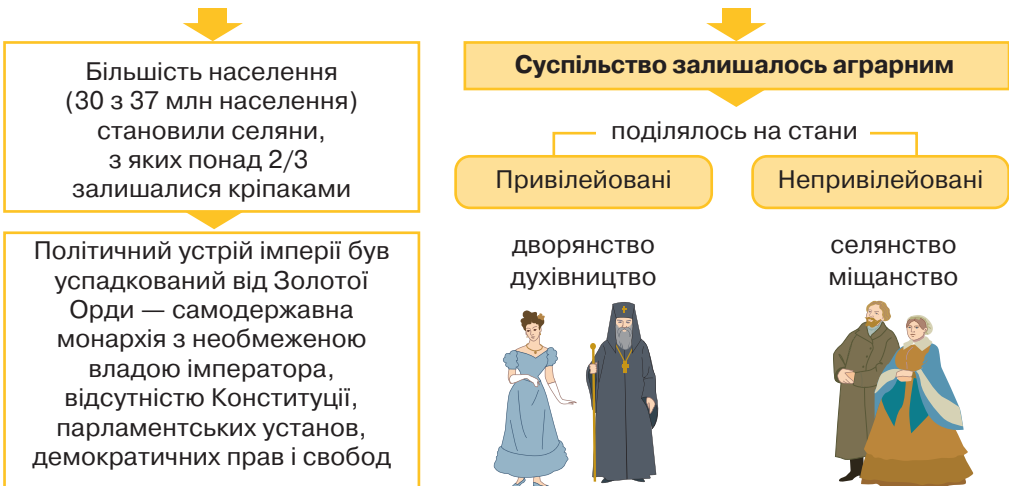
Більшість людей проживала в західних і центральних регіонах, тоді як Сибір і Далекий Схід були майже незаселеними — там мешкали лише близько 3 млн осіб.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.
com.ua/Hkimv

На початок XIX ст. процес модернізації в Російській імперії навіть не починався

? Чи є справедливим поділ суспільства за наявністю / відсутністю привілеїв? Чому рівність перед законом є важливою для демократичного суспільства?

Після нетривалого (1796–1801 рр.) правління сина Катерини II, імператора Павла I, стався останній в історії Росії палацовий переворот, і на престол зійшов його син **Олександр I** (1801–1825 рр.).

Діємо: практичні завдання

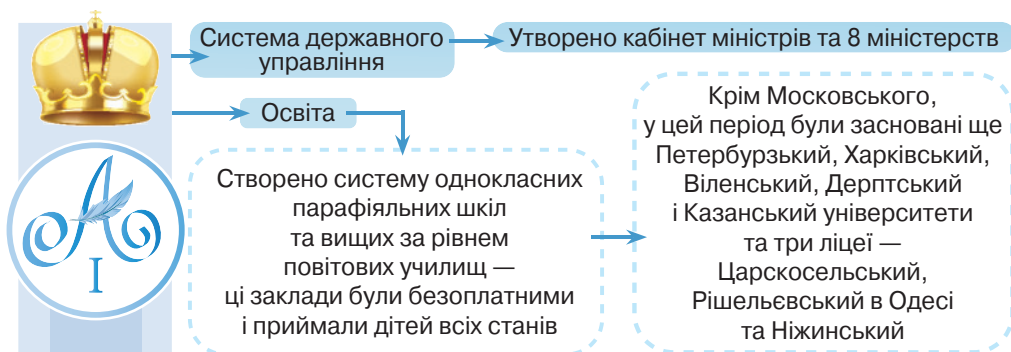
Уже в перші дні свого правління Олександр I оголосив, що керувати Росією буде «за законами й по серцю» Катерини II. Що, на вашу думку, мав на увазі Олександр I? Пригадайте особливості політики Катерини II та порівняйте з політикою Олександра I. Складіть порівняльну таблицю у зошиті або нотатнику.

Олександр I
(Джордж Доу,
1826 р.)

Імператор відновив привілеї дворянства, але змушений був зважати на ідеї змін, що поширилися після Французької революції. Тому, зберігаючи самодержавство і кріпацтво, він намагався використовувати більш гнучкі методи управління державою.

У 1801 р. була дозволена купівля землі особами недворянського стану — купцями, міщанами та державними селянами. У 1803 р. було дозволено звільнення кріпаків з наданням їм землі, але за викуп та за згодою поміщика. За таких умов скористатися цією можливістю змогли до 1858 р. лише 1,5 % селян. Було дещо обмежено свавілля поміщиків щодо селян.

Але всі ці перетворення не змінили сутності держави і суспільства. Про обмеження самодержавства не йшлося, опорою держави залишалося дворянство, а отже, його привілеї були недоторканними. В умовах кріпацтва неможливо створити ринок робочої сили, попит на промислову продукцію залишався низьким, а господарство селян великою мірою досі було натуральним — індустріальна революція повільно почнеться тільки на межі 1830–1840-х років. А після перемоги над Наполеоном російський імператор у черговий раз упевнився в ілюзії, що самодержавна деспотія, слухняне населення та військова потужність самі собою можуть зробити державу великою. Отже, після 1815 р. спроби реформ припинилися.

Поміркуймо!

qr.orioncentr.com.ua/qZMi5

За рішеннями Віденського конгресу Російська імперія отримала частину польських земель. На цих територіях було створено Королівство Польське, яке входило до складу Російської імперії. Імператор Олександр I став також королем Польщі, зосередивши у своїх руках виконавчу і законодавчу владу.

Намісником у Варшаві було призначено брата імператора — Великого князя Костянтина. Водночас Королівство Польське мало певні привілеї та навіть Конституцію.

Імператор повинен був зважати на особливості й традиції цього регіону. Тому Королівство Польське набуло ознак конституційної монархії. Воно мало власні уряд, судову систему, виборний сейм і навіть власні військові підрозділи. Зберігалися Кодекс Наполеона, свобода друку, принцип релігійної толерантності, особиста свобода і право селян на придбання землі. Польська мова мала бути мовою уряду.

Приклад був привабливим — серед частини освіченої верстви Російської імперії виникли надії на запровадження в усій імперії конституції за польським зразком та скасування кріпацтва.

2. ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ

Великий вплив на формування опозиційних ідей у середовищі дворянської молоді справили події війни 1812 р. Під час закордонних походів російської армії в 1813–1815 рр. більшість офіцерів уперше познайомилися із життям народів Європи. Контраст між тим, що спостерігали молоді дворяни на Заході, й російською дійсністю справив на них гнітюче враження. Там вони побачили економічний прогрес, відчували громадянські свободи; у більшості європейських країн кріпацтво уже було скасовано. А в Росії в цей час панували рутини в господарстві, жорстокі форми експлуатації та кріпосницької залежності.

Французька революція

Павло Пестель

поява опозиціонерів

повернувшись з походу по Західній Європі, вони принесли із собою волелюбні ідеї Просвітництва

1816 р. в Петербурзі виникла офіцерська таємна організація «Союз порятунку» (з 1818 р. «Союз благоденства»)

В Україні її осередки утворилися в Тульчині й Полтаві; особливо активно діяла Тульчинська управа, яку очолював полковник Павло Пестель

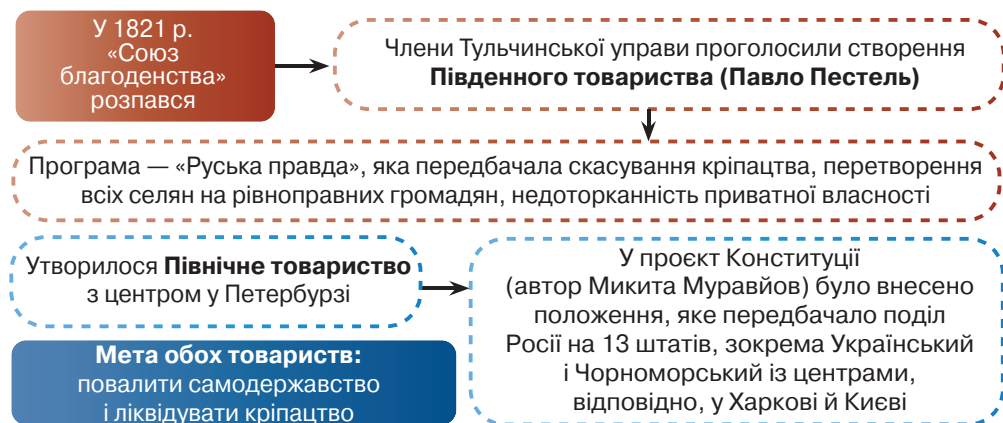

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/wPNJC

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео з ютуб-каналу «Історія без міфів» — «Декабристи-українці: революціонери за століття до революції». Які ідеї надихали декабристів? Які цінності декабристів є актуальними сьогодні? Які таємні товариства декабристів діяли на території України?

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/ohFWJ

За допомогою QR-коду або покликання прочитайте уривки з «Руської правди» П. Пестеля і дайте відповіді на запитання.

1. Які ідеї висловлює автор? Як уривки допомагають зрозуміти моральну позицію декабристів? Чи можна цей текст вважати проявом гуманістичних ідей?

2. Порівняйте положення «Руської правди», у яких ідеться про ліквідацію кріпосного права, та принципи організації міжнародного співжиття в майбутній демократичній державі. Чи згодні ви з пропозицією П. Пестеля саме таким чином розв'язати національне питання?

Росія мала стати республікою. Однак, незважаючи на те, що серед змовників було чимало українців, нащадків козацької старшини, програма виявляла байдужість декабристів до майбутнього України. Вона визнавала право на самовизначення лише для поляків і відмовляла в цьому праві українському та іншим народам Російської імперії. Проголошувалася провідна роль росіян у співжитті з іншими народами в межах однієї держави, а українці належали до «корінного російського народу».

Дещо інший підхід до розв'язання національних проблем мала таємна організація **Товариство об'єднаних слов'ян**, утворена в 1823 р. у Новоград-Волинському братами-офіцерами Андрієм і Петром Борисовими. У документах Товариства ставилася мета боротися проти самодержавства і кріпацтва. Передбачалося **визволення слов'янських народів і створення їх федеративного союзу — загальнослов'янської республіки**. Проте Україна в планах товариства не розглядалася як окремий член федерації. З часом Товариство злилося з Південним.

За програмовими документами Північного товариства щодо майбутнього Російської імперії передбачалося встановлення конституційної монархії і федеративного устрою майбутньої держави.

Варто запам'ятати!

Федерація (від лат. *foederatio* — союз, об'єднання) — **1)** форма державного устрою, за якої територіальні одиниці — члени федерації — мають власні органи влади і спільні для всіх державні органи; **2)** союз, об'єднання громадських організацій.

Місцем державного перевороту обрали Україну

В листопаді 1825 р. несподівано помер імператор Олександр I

14 грудня 1825 р. у Петербурзі поспіхом підняли повстання, яке закінчилося поразкою

29 грудня також повстав Чернігівський полк, що розташовувався на Київщині, але і його виступ 3 січня 1826 р. придушили

Рух отримав назву «**декабристський**», від російської назви місяця — «декабрь»

Верховний суд у Петербурзі засудив до страти п'ятьох найактивніших діячів декабристського руху: **П. Пестеля, К. Рилєєва, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна, П. Каховського**. 126 декабристів засудили до каторги, заслання й поселення в Сибіру. Всіх їх позбавили військових чинів і дворянських звань. Особливі комісії розглядали «справи» солдатів, що брали участь у повстанні. Багатьох із них прогнали крізь стрій і покарали різками. На Кавказ у діючу армію був відправлений увесь Чернігівський полк.

Думки
істориків

qr.orioncentr.com.ua/jGRws

3. РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ у 1826–1855 рр.

Правління наступного імператора Миколи I (1825–1855 рр.) **було часом припинення будь-яких спроб реформування держави та своєрідним «розквітом» російського самодержавства**. Над життям суспільства було встановлено суворий контроль держави. Насамперед був зміцнений поліційно-бюрократичний апарат. Управління зосередилось в особистій канцелярії імператора, де провідну роль відігравало **III відділення — політична поліція**. При ньому був створений **корпус жандармів**, а вся країна поділена на жандармські округи. Було упорядковано законодавство та видано «**Повне зібрання законів Російської імперії**» у 133 томах. У 1826 р. запроваджено новий **цензурний устав**, який укрαι обмежував видання друкованої продукції та вимагав дотримання жорстких правил лояльності до імперії. Був установлений суворий контроль над школами та університетами.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення пам'ятника Миколі I, який до 1920 р. стояв навпроти Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Чому в середині XIX ст. в Києві вирішили встановити пам'ятник російському імператору Миколі I? Як це співвідноситься з тогочасною політикою Російської імперії щодо України? Створіть короткий історичний репортаж (усний або письмовий) від імені жителя / жительки Києва 1920 р., який був свідком того моменту, коли пам'ятник зносили. Чи завжди знесення пам'ятників є «стиранням історії»?

Ідеологічною базою імперії стала «теорія офіційної народності», сформульована у 1833 р. міністром освіти графом С. Уваровим

«Самодержавство»

Як єдина можлива для Росії форма правління, що відповідає її традиціям

«Православ'я»

Як основа духовного життя та опора держави

«Народність»

Підтримка народом самодержавного монарха і православної церкви та гуртування навколо них

Прибічники теорії офіційної народності намагалися довести, що встановлені порядки у самодержавній Росії є «священними та недоторканими», а «спокій і порядок» у Російській імперії протиставили «збуреному та бездуховному» Заходу. Такі погляди підтримувались державою та стали офіційними.

Обережну опозицію урядовому табору утворили *російські дворяни-ліберали*, які виступали за реформування Росії поступовим мирним шляхом з ініціативи самої держави.

У Російській імперії з'явився і **радикальний напрям** суспільної думки. Його прихильники не вірили, що влада проведе потрібні реформи, тому виступали за зміни через революцію. Вони мріяли про суспільство на засадах соціалізму, вважали селян головною силою змін і прагнули повалення самодержавства та скасування кріпацтва. Провідними ідеологами цього руху були **Олександр Герцен і Микола Чернишевський**.

Почали формуватись і **національні рухи** — український уособлювало Кирило-Мефодіївське братство, подібні організації створювали білоруси, грузини, євреї тощо. Провідні позиції у просуванні національних ідей займали поляки.

Схема
«Слов'янофіли
і західники»

qr.orioncenter.com.ua/BSofy

4. ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830–1831 рр. та УКРАЇНА

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Сергій Плохій:

«Для Російської імперії польське питання ніколи не було питанням суто теоретичним..., яке б цікавило тільки інтелектуальну еліту. Поляки були небезпечними ворогами Російської імперії. Поява націоналістичної ідеології з її наголосом на лінгвістичних та етнічних відмінностях створила ще одну перешкоду на шляху до успішної інтеграції приєднаних територій».

? У чому історик бачить значення польського руху для імперії? Як він повинен був вплинути на українців та інші народи імперії?

На початку XIX ст. Правобережна Україна перебувала під владою польської шляхти. Частина шляхтичів походила з українських родів, але з часом вони перейняли польську культуру та католицьку віру. Польська еліта мріяла відновити державу в колишніх кордонах, тому цей **регіон став осередком польського національного руху**. Поляки називали ці землі «**східними кресами**» — окраїнами Польщі — і сподівалися поширити тут свою культуру.

Правобережжя на деякий час перетворилося на центр польської культури. Князь Адам Єжи Чарторийський сприяв відкриттю Віленського шкільного округу та університету (1803 р.). А в 1805 р. було засновано Кременецький ліцей — один із найважливіших польських навчальних закладів того часу. Польські діячі прагнули долучити українських селян до польської нації та вважали українську мову діалектом польської. Проте селяни, більшість із яких були кріпаками, мали іншу позицію — вони пам'ятали козацькі традиції та Хмельниччину. **У 1820–1830-х роках Правобережна Україна стала центром селянських повстань під проводом Устима Кармелюка.**

1830 р.

У Варшаві почалося так зване Листопадове повстання, що ставило за мету відродити Річ Посполиту

Створений повстанцями національний уряд виробив програму відновлення Польщі в кордонах 1772 р. і звернувся по допомогу до населення Литви, Білорусі та України

У лютому 1831 р. польські повстанці спрямували на Правобережну Україну кавалерійський корпус, який повинен був підняти антиросійський виступ

Однак польські заклики не знайшли підтримки серед українців

Керівники повстання не захотіли дати кріпакам волю, і ті відмовилися їх підтримати, а освічені українці не хотіли розчинятись у польському середовищі. Лише кілька десятків офіцерів — нащадків

козацької старшини — приєдналися до виступу. Зате із селян російська влада створила вісім «козацьких полків», обіцяючи їм відновлення козацтва після перемоги. Повстанців розгромили, і російські війська під командуванням нащадка козацького роду генерала І. Паскевича в кінці серпня 1831 р. зайняли Варшаву. Обіцянки відновлення козацтва були забуті.

Поміркуймо!

Український історик Ярослав Грицак зазначив: *«Погляди польських революціонерів не мали нічого спільного з національним шовінізмом. Вони були виразом загальної віри у силу раціоналізму і просвіти. Романтизм привніс нове мислення, але не знищив старих ілюзій».*

? Чому, на вашу думку, українці не підтримали польське повстання? Чи справило воно якийсь вплив на український національний рух?

Думки істориків

qr.orioncentr.com.ua/5qHJj

Російська помста страшним тягарем упала на польські землі. Всіх польських офіцерів — учасників повстання позбавили військових звань і заслали на примусові роботи вглиб Росії. Поразка повстання поклала кінець конституції Королівства Польського. Всі громадянські права скасували. Армія, сейм, університети були ліквідовані. У 1837 р. польські воєводства замінили десятима російськими губерніями. Королівство Польське було знищено, хоча його назва буде ще зберігатися тридцять років.

Після придушення повстання імперська влада вдалася до рішучого **викорінення польського впливу на Правобережній Україні**. Закривались польські школи, навчання переводилося на російську мову. Кременецький ліцей та Віленський університет були закриті. Натомість на їх базі у Києві заснували **Університет Св. Володимира**. Завданням нового університету міністр освіти Сергій Уваров визначив: *«Поширювати російську освіту і російську національність на спольщених землях Західної Росії»*. У 1838 р. на Правобережжі було скасовано церковну унію, а всіх греко-католиків було примусово переведено у православ'я.

При цьому, всупереч намірам влади, деякі заходи принесли українцям несподівані вигоди. Так, Київський університет із часом перетворився в центр, якому належала надзвичайно важлива роль у відродженні української культури. А головне — **польське повстання стало прикладом для українського національного руху**. Польський рух спонукав українську еліту починати мислити не лише мовно-культурними, а й політичними категоріями. Польський націоналізм став чинником формування українського націоналізму.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Правобережна Україна протягом 1830–1840-х років була полем битви між російськими і польськими впливами. Обидві сторони сходилися між собою у запереченні прав українського народу на вільний самостійний розвиток. Опинившись між російським молотом і польським ковадлом, місцеве українське населення зазнавало подвійного гніту. Але сам факт, що Правобережжя було тереном польських і російських впливів, не дозволяв перетворити українське питання на внутрішню проблему Російської імперії».

? Яке значення мало польсько-російське суперництво для формування української нації?

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте і проведіть у класі дискусію на тему: «Чому українці не стали росіянами або поляками?».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Охарактеризуйте становище Російської імперії на початку XIX ст. Дайте власне визначення поняттю «самодержавство».
2. Які соціальні, політичні та економічні чинники призвели до виникнення руху декабристів?
3. Які основні ідеї містили програмові документи товариств декабристів?
4. Опишіть основні етапи польського повстання 1830–1831 рр.

II. Обговорюємо у групі

Порівняйте Польське повстання 1830 р. з іншими національно-визвольними рухами XIX ст. в Європі (наприклад, декабризмом у Росії або революціями 1848 р.). Що спільного та відмінного у цих подіях?

Герб Листопадового повстання
з польським Орлом та литовською
Погонею, 1830–1831 рр.

III. Мислимо творчо

Уявіть, що ви берете участь у повстанні декабристів 1825 р. Напишіть лист до рідних або товариша по товариству, в якому опишіть свої мотиви участі у повстанні (чому ви вирішили боротися проти самодержавства), розкрийте плани та надії щодо майбутнього Росії, поміркуйте, які наслідки може мати ваша участь у повстанні для вас і для суспільства.

§ 30

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ПІСЛЯ РЕФОРМ:
ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ

Пригадайте. Які реформи були запроваджені у Російській імперії у 1860–1870-ті рр.? Чим вони були спричинені?

1. НАСЛІДКИ РЕФОРМ 1860–1870-х рр. та ЇХ СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ

Скасування кріпосного права, попри орієнтацію на інтереси поміщиків, стало важливим кроком до *модернізації Росії* та створило передумови для подальшого економічного розвитку. Водночас реформа була суперечливою: селяни отримали особисту свободу й можливість господарювати, але зберігалось поміщицьке землеволодіння, а самі вони залишалися «нижчим станом». Вони продовжували нести рекрутську повинність, сплачували подушний податок, зазнавали тілесних покарань і були обмежені у виборі місця проживання та професії через залежність від сільської общини. А вихід з неї ускладнювався різноманітними обмеженнями.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карикатуру. Яке місце займали поміщики в суспільстві Російської імперії першої половини XIX ст.? Як наведена сатира відображала суспільну критику кріпосного ладу? Уявіть себе карикатуристом / карикатуристкою. Створіть власну карикатуру на наслідки реформ 1860–1870-х років в Російській імперії.

Поміщики
за грою
в карти
(Гюстав
Доре,
карикатура,
1854 р.)

Якщо селянин до реформи користувався більшою кількістю землі, ніж тепер мав право отримати у власність, то різницю у нього забирали (відрізали). Ці землі так і називали — **відрізки**. У Лівобережній і Степовій Україні «відрізали» майже третину загальної площі селянського землекористування. Але водночас той, хто не мав раніше

землі, тепер за рахунок відрізків її одержував і міг вести власне господарство.

До укладення викупної угоди з поміщиком селяни вважалися **тимчасовозобов'язаними** і за користування наділами змушені були виконувати старі повинності — оброк чи панщину. Оскільки в Україні до реформи переважала панщина, більшість тимчасовозобов'язаних мусили її відбувати. Категорію тимчасовозобов'язаних селян ліквідували лише через 20 років, а стягнення з селян викупних платежів тривало до 1906 р.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте сатиричне зображення, створене за допомогою штучного інтелекту, на тему скасування кріпацтва у 1861 р. в Російській імперії. Які персонажі зображені? До яких соціальних станів вони можуть належати? Який настрій передає ілюстрація? Чи згодні ви з тим, як ШІ зобразив реформу? Які неточності ви помітили?

Тільки на Правобережній Україні, де землевласниками були переважно поляки, а уряд прагнув знайти опору серед українських селян у боротьбі з польським національним рухом, ситуація відрізнялася.

У цьому регіоні селянам землі навіть прирізали, тобто додали деяку частину до тієї, яку вони мали раніше, зменшили розмір викупу і скасували тимчасовозобов'язаний стан, дозволивши починати виплачувати викуп негайно.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

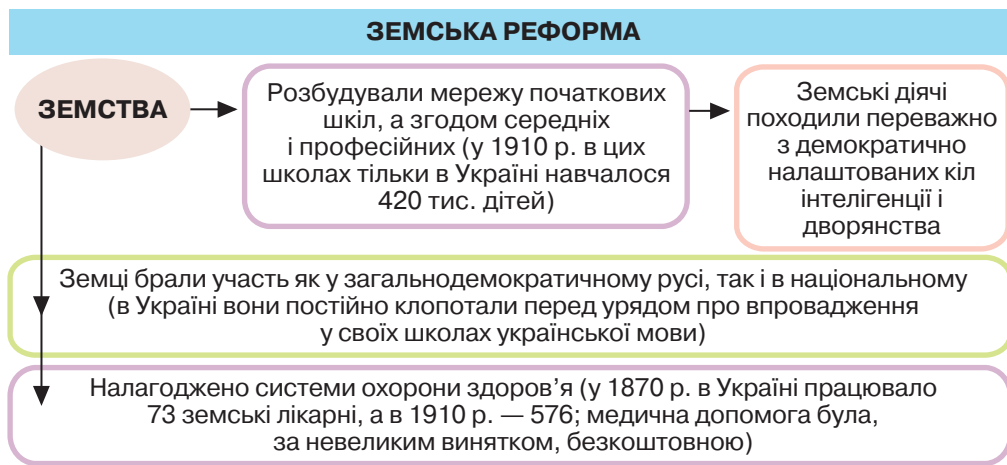
«Радянська історіографія наголошувала на тому, що аграрна реформа фактично залишила селян без землі. Це твердження дуже перебільшене. Очевидно, що селяни отримали невеликі наділи, але їх було цілком достатньо, щоб вдовольнити нагальні потреби.»

Становище селянства у пореформенні десятиліття різко погіршилося з двох причин. По-перше, відсутність капіталів унеможливлювала поширення нових, інтенсивних форм господарювання. Внаслідок цього урожайність була дуже низькою. Другою причиною був великий демографічний вибух, що призвів до різкого збільшення кількості сільського населення... У результаті аграрне перенаселення стало однією з найхарактерніших рис українського села...».

? У чому історик бачить причини бідності українського селянства? Залучивши додаткові джерела інформації, аргументовано підтвердіть або заперечте його думку.

Так, *селянська реформа 1861 р., попри свою обмеженість, сприяла економічній модернізації Російської імперії та розвитку капіталістичних відносин.*

Однак економічна модернізація суспільства не можлива без політичної модернізації. Отже, *існувала нагальна потреба у пристосуванні самодержавного ладу Російської імперії до потреб суспільства, що перебувало на етапі модернізації.* З цією метою було проведено реформи місцевого самоврядування — **земську і міську.**

Судова реформа також мала суперечливий характер. Обвинувачені отримали право на захист, суди стали відкритими, з'явилися присяжні, що сприяло зростанню законності. Водночас зберігалася станова нерівність: діяли окремі суди для духовенства й військових, а волосні суди могли карати селян різками.

Проведені реформи ігнорували місцеві та національні особливості й використовувалися для посилення централізації імперії. Повна модернізація була неможливою без переходу до конституційної монархії та правової держави, на що влада так і не наважилася.

2. НАРОДНИЦЬКИЙ РУХ

У 70–80-ті роки XIX ст. сподівань на добру волю та реформаторські прагнення влади ставало все менше. Тому активізувалися російські радикальні організації, які утворили молоді революціонери, тепер вони походили не тільки з дворянства, а й з різних верств населення, тому їх називали «**різnochинці**». Саме в їхньому середовищі виник **рух народників**, учасники якого сподівалися здійснити в Російській імперії революційний переворот. Народники поділяли

думку про особливий шлях розвитку Росії, який начебто полягав у можливості оминати стадію капіталістичного розвитку та створити соціалістичне суспільство, спираючись на традиції селянської общини.

Народники орієнтувалися переважно на селянство, вважаючи його готовим до повалення самодержавства й побудови соціалістичного суспільства. Вони майже не підтримували національно-визвольні рухи, вбачаючи у них перешкоду для революції. До народницьких організацій в Україні долучалося багато молодих українців, які вірили, що всеросійська соціальна революція розв'яже всі проблеми, а зосередження на національному питанні лише віддаляє цю мету.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

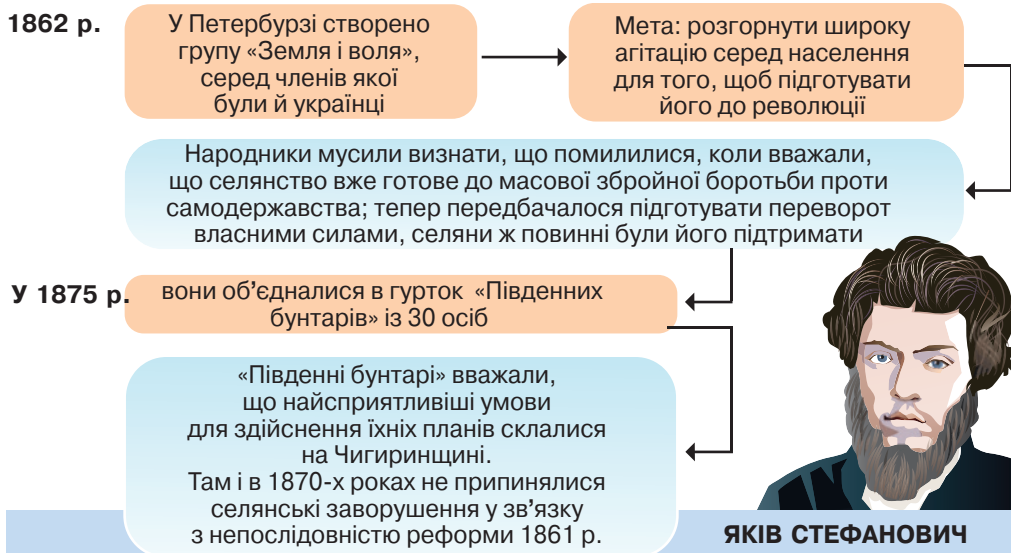
Український історик Ярослав Грицак:

«Дослідження історії російського народництва показують, що надзвичайно велику роль у його розвитку відіграли нащадки колишньої козацької старшини з Лівобережної України. Участь нащадків козацької старшини у російському революційному русі була однією із наслідків русифікації старої української еліти. Наприкінці ХІХ ст. ледве чверть спадкового дворянства України (58,6 тис. осіб) визнавала українську мову рідною... Абсолютна більшість... міцно інтегрувалася в імперську систему, їхні ж нащадки... масово поповнювали лави російського революційного руху».

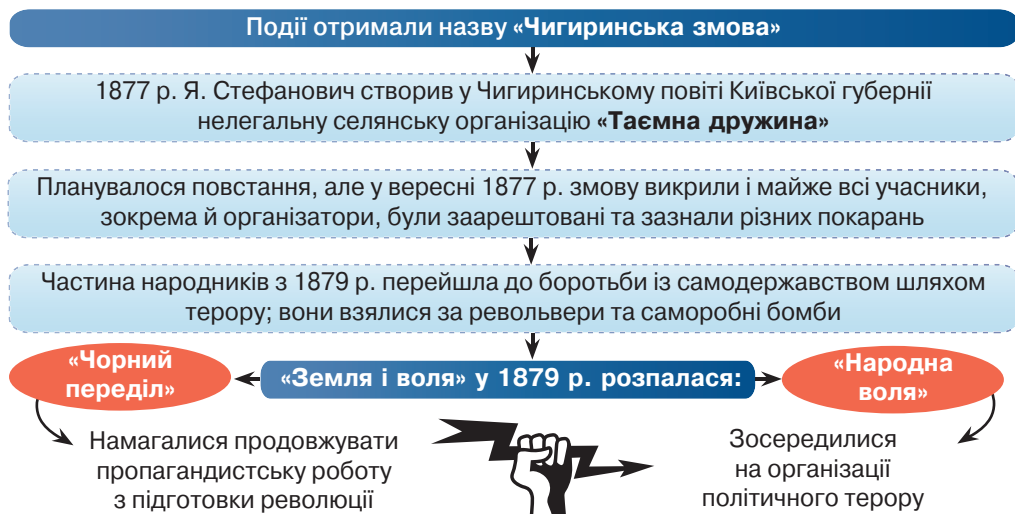
? Чому, на вашу думку, молоді українці брали участь у російському революційному русі?

Восени 1873 р. почалося масове «ходіння в народ» революційних пропагандистів — народники вважали, що достатньо просто звернутися до селян, щоб підняти їх на революцію. На відміну від інших регіонів Росії, в Україні переважала «осіла» пропаганда, хоча була і «бродяча». Народники надовго зупинялися («осідали») в тому чи іншому населеному пункті. Зазвичай вони влаштовувалися майстрами, вчителями тощо. Народники активно працювали на Поділлі, Чернігівщині, Харківщині та Київщині. Вони читали учням і селянам заборонену літературу й проводили з ними бесіди на революційні теми. Але діяльність народників на селі не дала результатів — очікуваної масової готовності селян до революції не спостерігалось, здебільшого вони просто не розуміли міських «паничів». А влада реагувала жорстко — вже в 1874 р. почалися арешти народників. За ґрати потрапили сотні революціонерів, багато з них опинилися на засланні.

Народники мусили розпочати пошук нових шляхів повалення самодержавства. Посилилася тенденція до об'єднання розрізнених гуртків і груп у єдину організацію.

Один з «бунтарів» Яків Стефанович з однодумцями вдалися до прямої фальсифікації — склали й видрукували статут селянського товариства «Таємна дружина» й «Височайшу таємну грамоту». У підробленій царській грамоті народники писали, що імператор знає про тяжке становище своїх підданих, але йому заважають поміщики. Селяни мають самі подбати про власну долю, скинути поміщиків і справедливо розподілити всі землі. Але для цього вони повинні об'єднатися в «Таємні дружини» на чолі з призначуваними начебто царем комісарами.

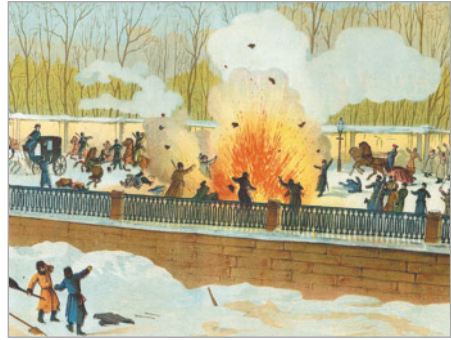

Головною ціллю народовольців став імператор. З осені 1879 р. вони здійснили шість невдалих замахів на Олександра II. Сьомий виявився вдалим — 1 березня 1881 р. самодержця було вбито у Петербурзі.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення. Чому саме в період реформ з'явилися революційні рухи та радикальні організації? Як ви думаєте, що спонукало революціонерів до терористичних дій? Чи могли вони досягти змін іншими, мирними методами? Уявіть себе журналістом / журналісткою періоду Олександра II. Створіть газетну статтю того часу — з повідомленням про подію, коментарями очевидців і коротким аналізом її значення.

Замах на життя Його Імператорської Величності Государя
Імператора Олександра II (невідомий художник, бл. 1881 р.)

Проте війна одинаків з урядом виявилася безнадійною справою, очікувана революція не настала. Організатори вбивства були страчені, поліція розгромила найбільші гуртки та групи народників і віддала до суду їх учасників. Багатьох народників засудили до каторжних робіт.

До 1884 р. народницькі організації остаточно було розгромлено. Наприкінці XIX ст. їх наступницею стала **російська партія соціалістів-революціонерів (есерів)**.

3. ЗАРОДЖЕННЯ РОБІТНИЧОГО І СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХІВ

Зростання частки пролетаріату спричинило появу **робітничого руху**, який із 1860-х років став помітнішим за селянські протести. Його посиленню сприяли незахищеність робітників перед роботодавцями, відсутність трудового законодавства, важкі умови праці та низька зарплата. Водночас робітники ефективніше організовувалися завдяки спільній праці на великих підприємствах, кількість яких постійно зростала.

Приблизно із 70-х років XIX ст. основною зброєю робітників стали страйки. Протягом 1860–1870-х років в Україні їх було більше 50. Всі вони мали виключно економічний характер — вимоги страйкарів охоплювали лише покращення умов праці та підвищення зарплати. Ці виступи були неорганізованими й переважно стихійними, тому вкрай рідко завершувалися перемогою.

Робітники під впливом інтелігенції почали створювати культурно-освітні гуртки. У 1875 р. в Одесі виникла перша в Україні та Російській імперії антиурядова організація — «Південноросійський союз робітників», що об'єднувала близько 60 осіб, але вже за кілька місяців була ліквідована поліцією. У 1878 р. в Петербурзі заснували «Північний союз російських робітників», який також проіснував недовго.

Паралельно з робітничим зароджувався й проходив період становлення рух, що отримав назву соціал-демократичного і набув поширення серед налаштованої на радикальні зміни інтелігенції. Соціал-демократи сповідували ідеї марксизму та ставили за мету побудову соціалізму, який, на їхню думку, стане реальністю після силового усунення капіталізму. Соціал-демократи (вони ж марксистки) усі сили кинули на роботу з робітниками, намагалися їх озброїти своїми ідеями й повести за собою на соціальну революцію.

У Наддніпрянщині перший соціал-демократичний гурток виник у 1889 р. Він об'єднав робітників залізничних майстерень і друкарів Києва. Однак діяв він так само лише кілька місяців.

Подібні об'єднання протягом 1890–1895 рр. виникли в Одесі, Харкові, Катеринославі, Херсоні, Полтаві, Сумах та інших містах. У 1898 р. в Мінську було проголошено створення **Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП)**. Серед дев'яти делегатів установчого з'їзду четверо представляли соціал-демократів України. Найбільш помітними постатями у соціал-демократичному русі були Г. Плеханов — колишній народник, який став першим пропагандистом марксизму в Росії, його послідовник Ю. Мартов і В. Ульянов, більше відомий під псевдонімом Ленін.

**ЮЛІЙ
МАРТОВ**

На II з'їзді РСДРП,
який відбувся
у Брюсселі
і Лондоні
у 1903 р.
в партії стався
розкол.

**ВОЛОДИМИР
УЛЬЯНОВ
(ЛЕНІН)**

«МЕНШОВИКИ»

Помірковані соціал-демократи вважали, що партія має бути побудована на демократичних засадах, а у майбутній революції діяти спільно з лібералами задля ліберально-демократичного реформування Росії переважно мирним еволюційним шляхом

«БІЛЬШОВИКИ»

Вимагали створення жорсткої дисциплінованої партійної організації, негайного захоплення влади насильницьким шляхом та встановлення соціалістичного ладу, спираючись на диктатуру пролетаріату

Поміркуймо!

Чому соціал-демократи орієнтувалися саме на робітників? Як поширення соціал-демократичних ідей відображало суспільні зміни кінця XIX ст.? Чи можна вважати ідею соціальної революції єдиним шляхом змін у суспільстві? Обґрунтуйте.

На виборах керівних органів партії помірковані соціал-демократи залишились у меншості та отримали назву «меншовики». Їхніми лідерами були Г. Плеханов і Ю. Мартов. Радикали на чолі з Леніном здобули більшість та утворили групу «більшовиків».

Незважаючи на назви, меншовики мали більше впливу на робітничий рух та були популярнішими, тоді як більшовики довгий час залишалися невеликим маловідомим угрупованням. Загалом у селянській за складом населення Росії соціал-демократія не набула великого поширення, у політичному русі домінували есери — нащадки народників, що намагалися відстоювати інтереси селянства.

Історичні подробиці

Іван Франко: «Російський соціал-демократизм являється далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавство і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і ...в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, наповнює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які наслідки мали реформи 1860–70-х років в Російській імперії? Чому їх вважають суперечливими?
2. Поясніть поняття: «земства», «відрізки», «різничинці», «народники».
3. Охарактеризуйте основні етапи народницького руху. Дайте коротку характеристику організаціям: «Земля і воля», «Південні бунтарі», «Чорний переділ», «Народна воля».
4. Які організації представляли наприкінці XIX ст. соціал-демократичний і робітничий рухи? Які ідеї вони висували?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою матеріалів параграфа заповніть таблицю у зошиті або нотатнику.

Назва організації	Напрямок руху	Особливості та ідеї

III. Мислимо творчо

Створіть ментальну карту або інфографіку на тему: «Російська імперія після реформ: здобутки і проблеми». Відобразіть:

- 1) основні реформи Олександра II;
- 2) позитивні й негативні наслідки реформ 1860–70-х років;
- 3) проблеми, які залишилися невирішеними;
- 4) появу та головні ідеї народницького, робітничого і соціал-демократичного рухів.

РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 рр. У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Пригадайте. Які перешкоди були на шляху процесу модернізації Російської імперії?

1. ПРИЧИНИ І ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ

Попри певні успіхи економічного розвитку, політична ситуація в Російській імперії загострилася за правління наступника загиблого від замаху терористів Олександра II — його сина **Олександра III** (1881–1894 рр.). Новий *імператор відмовився від продовження реформ батька, його метою було збереження і зміцнення самодержавства*. Таку політику намагався продовжувати й останній російський імператор **Микола II** (1894–1917 рр.).

Необмежена влада царя та відсутність політичних свобод гальмували модернізацію й об'єднували різні соціальні групи у вимозі проголошення конституції. Невирішені земельні проблеми селян, відсутність соціальних гарантій у робітників і національна напруга посилювали кризу імперії. Поразка у війні з Японією (1904–1905 рр.) продемонструвала слабкість держави, а небажання влади проводити реформи зробило революцію неминучою.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Американський історик і політолог Річард Едгар Пайпс:

«Революція — кривава і страшна справа. Вона відбувається тоді, коли влада безнадійно запізнюється з давно назрілими перетвореннями... У 1905 році реформи в Росії були дані під дулом револьвера. А в такому випадку вони часто проводяться непродумано, непослідовно, поспішно і тому не завжди призводять до того результату, якого хотілося б досягти».

? Як ви розумієте фразу: «Реформи в Росії були дані під дулом револьвера»? Які саме проблеми в суспільстві «назріли» і потребували змін? Як ви думаєте, що мав на увазі Пайпс, коли говорив, що такі реформи «не завжди призводять до того результату, якого хотілося б досягти»?

В цій революції в українців та інших пригноблених народів імперії були і свої специфічні, національні інтереси. Українці, домагаючись задоволення своїх соціально-економічних інтересів, висували ще й національні вимоги. Перелік цих вимог був досить довгий — від забезпечення вільного розвитку української мови до відновлення у тій чи іншій формі політичної автономії.

Російська революція розпочалась у столиці імперії Петербурзі 9 січня 1905 р.

9 січня 1905 р.
(неділя)

було розстріляно велику демонстрацію робітників, що йшли до царських палат з наміром вручити петицію з проханням поліпшити умови життя

більше 1 тис. учасників демонстрації загинуло,
близько 5 тис. — поранено

У січні 1905 р. по всій імперії
страйкувало 444 тис. робітників.
До протестів долучилися і селяни

«Кривава неділя»

розстріл демонстрантів остаточно розвіяв віру народу в «доброго царя»; ці події стали початком **першої російської революції**

2. МАНІФЕСТ 17 ЖОВТНЯ 1905 р.

У червні 1905 р. підняв повстання флагман Чорноморського флоту — панцерник «Потьомкін», у багатонаціональному екіпажі якого переважали українці. Це був перший великий виступ на флоті й у збройних силах Російської імперії загалом.

На боротьбу за землю піднімалися селяни. Якщо в першій чверті 1905 р. виступи селян проходили в окремих селах, то у квітні — червні вони поширилися на цілі райони.

Восени 1905 р. *революційний рух в імперії швидко поширювався та став більш радикальним*. На ігнорування владою економічних вимог робітників і селян ті відповіли висуненням політичних. Загальний політичний страйк, який у жовтні почався в центрі Росії, швидко перетворився на всеросійський, поширився він і в Україну. Не маючи іншого виходу, влада мала піти на поступки. **17 жовтня 1905 р.** було опубліковано царський Маніфест, який «дарував» народу політичні права й свободи і обіцяв скликання законодавчого органу — **Державної думи**.

Свідчать
документи

[qr.orioncentr.
com.ua/PsH6A](http://qr.orioncentr.com.ua/PsH6A)

Свідчать документи

З маніфесту про вдосконалення державного ладу від 17 жовтня 1905 р.:

«На обов'язок уряду покладаємо Ми виконання неухильної Нашої волі:

1. Дарувати населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах чинної недоторканності особистості, свободи совісті, слова, зборів і союзів.
2. Не зупиняючи призначених виборів до Державної думи, залучити тепер до участі в Думі... ті верстви населення, які зараз зовсім позбавлені виборчих прав...
3. Установити як непорушне правило, щоб жодний закон не міг набути чинності без схвалення Державною думою і щоб виборним від народу забезпечена була можливість дійсної участі в нагляді за закономірністю дій поставленої від Нас влади.

Закликаємо всіх вірних синів Росії... допомогти припиненню цієї нечуваної смуту та разом із Нами докласти всіх зусиль до відновлення спокою і миру на рідній землі».

? Чому, на вашу думку, Маніфест не став радикальним засобом для вирішення існуючих в імперії проблем? Якими були його наслідки для українського суспільства?

Частину населення імперії ці поступки задовольнили. Це переважно були ліберально налаштовані представники буржуазії та інтелігенції. Вони створили політичні партії — **Конституційних демократів (кадетів)** та **«Союз 17 октября» («октябристів»)** — і були готові до співробітництва з владою, сподіваючись на її подальшу демократичну еволюцію у створенні правової держави та сприянні формуванню громадянського суспільства.

Але заспокоїлися далеко не всі. Невдоволені обмеженням самодержавства, почали швидко організовуватися найбільш реакційні прихильники старого ладу — **«чорносотенці»**, які створили кілька політичних організацій, найвпливовішою серед яких був **«Союз русского народа»**. У багатьох містах чорносотенці організували єврейські погроми, що супроводжувалися масовими насильствами над євреями, яких звинувачували у ворожому ставленні до царя і до християн взагалі. Ворожим було їх ставлення і до національних рухів, зокрема українського.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Іван Лисяк-Рудницький:

«Український національний рух страждав не лише від російського уряду, а й від ворожості російського суспільства. Якщо говорити про рівень простолюду, то... “хохол” і “кацап” ніколи не вважали, що належать до одного народу. Але освічене російське суспільство абсолютно поділяло офіційну доктрину триєдиної російської народності. У цьому сенсі ліберальний і навіть революційний російський інтелегент мало чим відрізнявся від царського бюрократа».

? Чим, на вашу думку, можна пояснити таке ставлення російського суспільства до українського національного руху?

Свідчать документи

qr.orioncentr.com.ua/01kYN

Селянство сприйняло Маніфест як дозвіл на захоплення поміщицьких земель. Більшовики, частина меншовиків і есерів, радикальна інтелігенція скористалися оголошенням політичних свобод для організації масового повстання з метою захопити політичну владу. У листопаді – грудні 1905 р. такі повстання охопили багато міст в імперії, зокрема і в Україні. Але всі виступи було придушено, а їх організаторів і активних учасників засуджено, причому чимало їх було страчено.

З кінця 1905 р. революційний рух пішов на спад. Однак боротьба (страйки, селянські заворушення), поступово затухаючи, продовжувалась весь 1906 і першу половину 1907 р.

3. ДЕРЖАВНІ ДУМИ.

ТРЕТЬОЧЕРВНЕВА МОНАРХІЯ

В грудні 1905 р. був виданий імператорський указ про вибори до Державної думи. За ним, всі виборці поділялись на чотири курії залежно від майнового і соціального стану. Вибори мали бути багатоступеневими: для поміщиків і буржуазії — двоступеневими; для робітників — трьохступеневими; а для селян — чотирьохступеневими.

Отже, така виборча система мала забезпечити в Думі більшість депутатів від вищих верств населення. До того ж у лютому 1906 р., розуміючи, що революція йде на спад, Микола II обмежив законодавчі права Думи, тепер усі ухвалені закони мали затверджуватись імператором.

Поштова листівка, присвячена виборам до Першої Державної думи (Єлизавета Бьом, 1906 р.)

квітень 1906 р.

почала роботу I Державна дума

Ілля Шраг

більшість отримала ліберальна партія кадетів

від України обрано 102 депутати, серед яких переважали селяни та представники міської інтелігенції

голова — адвокат і громадський діяч із Чернігова
Ілля Шраг (1847–1919)

45 депутатів-українців створили власну парламентську громаду

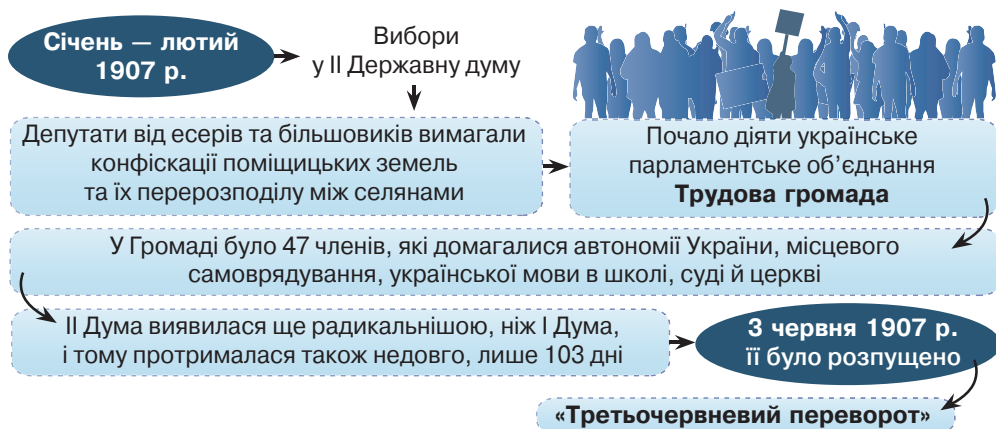
вона відігравала провідну роль у **Союзі автономістів**, який об'єднував парламентські групи неросійських народів

Діємо: практичні завдання

Чи можна вважати, що створення Державної думи було спробою влади «заспокоїти народ» після революції 1905 р.? Проведіть у класі дебати на тему «Чи завжди реформи зверху приречені на провал?».

Відносини між Думою й урядом від початку стали напруженими — депутати вимагали розширення виборчих прав, відповідальності уряду перед Думою та вирішення земельного питання шляхом обмеження поміщицького землеволодіння. Національні громади порушували питання про автономію неросійських народів імперії. Влада відкинула всі ці вимоги і в червні 1906 р. Думу було розпущено.

В країні запанувала реакція: було оголошено надзвичайний стан у 70 губерніях, запроваджено військові суди над учасниками революції, які винесли понад 5 тис. смертних вироків, заборонено більше 100 газет і журналів. Вибори до **III Державної думи** проходили за новим виборчим законом, який збільшив представництво землевласників і зменшив кількість депутатів від національних районів. У підсумку більшість в Думі становили монархісти-чорносотенці, лояльні уряду «октябристи» і розгублені кадети. За час свого існування Дума розглянула 2500 урядових законопроектів, з яких затвердила 2200. Такою самою «слухняною» була і IV Державна дума, яка була обрана в 1912 р.

Отже, *спроба демократичної політичної реформи в Російській імперії зазнала поразки*. Самодержавство збереглося, спротив був придушений, а політичний режим, що проіснував з 1907 до 1917 року, отримав у істориків назву **Третьочервнева монархія**.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть основні причини початку революції 1905–1907 рр. в Російській імперії.
2. Коли і за яких обставин відбулася «Кривава неділя»?
3. Які верстви суспільства були задоволені Маніфестом 17 жовтня 1905 р., а які — бажали подальших перетворень? Чому ставлення суспільства до Маніфесту було різним?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Проведіть у класі дебати — рольову гру. **Групи:** «депутати Думи», «уряд Миколи II», «селянство», «інтелігенція». Обговорення на тему: «Які реформи потрібні Російській імперії?».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе тогочасним журналістом / журналісткою. Як би ви повідомили про відкриття Першої Державної думи? Створіть коротку газетну замітку 1906 р.

§ 32

АВСТРО-УГОРЩИНА — ДУАЛІСТИЧНА ІМПЕРІЯ

Пригадайте. Які реформи були проведені в імперії Габсбургів у добу «освітнього абсолютизму»? Як вони змінили імперію?

1. АВСТРІЙСЬКА ІМПЕРІЯ В СЕРЕДИНІ XIX ст.

В першій половині XIX ст. Австрійська імперія за своїм державним устроєм залишалася абсолютною монархією. Імператор особисто призначав уряд і канцлера, який керував його роботою. Дорадчими органами при імператорі були Палацова рада, Таємна рада та Військова рада. У роки правління **Франца I (1806–1835)** і **Фердинанда I (1835–1848)** визначну роль в імперії відігравав багаторічний глава уряду (1809–1848) **Клемент фон Меттерніх**. Головним своїм завданням він вважав збереження «старих порядків» та привілеїв дворянства.

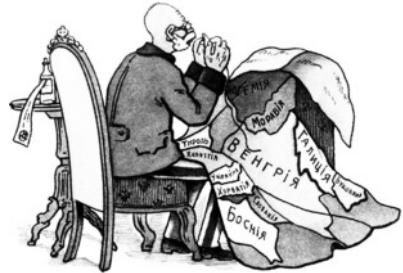
Австрійська імперія займала територію 576 тис. км² та була другою за розміром державою Європи після Росії. Вона складалася з різноманітних адміністративних утворень (королівств, провінцій) з багатоетнічним населенням. У середині XIX ст. з приблизно 37 млн її мешканців австрійські німці становили 7 млн, угорці (мадари) — 5 млн, а слов'янські етноси — 18 млн осіб. Забезпечити жорстку владу центру в такій державі було складно, тому уряд був змушений вдаватися до складних маневрів за принципом «поділяй і володарюй».

Поміркуймо!

Розгляньте карикатуру. Подумайте, чому Австро-Угорщину називали «клаптиковою імперією».

Австро-Угорщина (карикатура з російської поштової листівки, 1914 р.)

Після придушення революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії розпочався період реакції. Імперія, що мала до 1848 р. певні риси **федеративного устрою**, була перетворена на **унітарну державу** з абсолютною необмеженою центральною владою. Новий імператор **Франц Йосип I (1848–1916)** скасував ухвалену півроку тому Конституцію та відновив абсолютну монархію.

Варто запам'ятати!

Унітарна держава — держава, яка ділиться на **адміністративно-територіальні одиниці** (райони, області тощо) та управляється безпосередньо із центру (столиці) держави.

Але визначним для долі імперії став зовнішній фактор.

Австрійська імперія стрімко втрачала позиції впливової європейської держави

Наприкінці 50-х років XIX ст. **Австрія опинилася в повній ізоляції в Європі:**

- австрійська інтервенція до Дунайських князівств у період Східної війни (1853–1856 рр.) зруйнувала союз із Росією;
- відмова від активної участі в цій війні відштовхнула від неї Францію;
- відносини з Пруссією також погіршилися через австро-пруське протистояння в процесі об'єднання німецьких держав у 1859 р.;
- вибухнула австро-італо-французька війна, що обернулася поразкою австрійських військ та утворенням Італійського королівства;
- поразка у війні спричинила внутрішню кризу в імперії

Почалися масові антиурядові виступи, особливо потужні — в Угорщині.

Усе це змусило імператора піти на поступки національним рухам країни.

20 жовтня 1860 р. був виданий

«Жовтневий диплом» — нова конституція імперії, що відновила автономію регіонів

Розширено права регіональних ландтагів

Угорські Державні збори отримали право законодавчої ініціативи

Угорська мова була оголошена офіційною на території Угорщини

Заворушення з вимогами відновлення конституції 1848 р. тривали

Нова конституція викликала невдоволення слов'янських регіонів і австрійських лібералів: перші протестували проти привілеїв лише угорцям, другі боялися втратити німецьку більшість у парламенті. «Лютневий патент», виданий **1861 р.**, **посилив централізацію** — обмежив права ландтагів і розширив повноваження імперського парламенту, сформованого за становим принципом.

Державні збори Угорщини відмовилися затвердити «Лютневий патент». У серпні 1861 р. в Угорщині був запроваджений надзвичайний стан, який незабаром був поширений на інші регіони імперії. У 1863 р. імперський парламент покинули чеські й польські депутати, чим повністю паралізували його роботу.

Так, *спроби реформ провалилися, що в 1865 р. визнав і сам імператор, скасувавши конституцію 1860 р.*

2. УТВОРЕННЯ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Незважаючи на провал спроб конституційних реформ 1860–1861 рр., імператор **Франц Йосип I** сподівався на компроміс із угорським національним рухом, що дозволив би зміцнити монархію. **У 1865 р.** почалися секретні переговори через посередників між імператором і представниками угорських лібералів.

Угорські ліберали відмовилися від радикальних національних вимог і пішли на компроміс з австрійським урядом. Австрійські ліберали також підтримали союз, прагнучи зберегти німецьке домінування та стримати слов'янські рухи. Вирішальним чинником стала поразка Австрії у війні з Пруссією, що прискорила послаблення імперії.

15 березня 1867 р. між австрійським імператором Францом Йосипом I і представниками угорського національного руху на чолі з **Ф. Деаком** був підписаний договір, відповідно до якого **Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну монархію Австро-Угорщину**.

Варто запам'ятати!

Дуалістична монархія (від. лат. *dualis* — подвійний) — один із двох видів конституційної монархії (поряд з парламентською), перехідна форма від абсолютної монархії до парламентської. За дуалістичної монархії влада монарха обмежена Конституцією, але монарх зберігає широкі владні повноваження та фактично є центром політичної системи держави.

В обох частинах держави були проголошені демократичні свободи, рівність усіх громадян перед законом, недоторканність приватної власності тощо. Уряди Австрії та Угорщини стали підзвітними перед відповідними парламентами, але мали затверджуватись імператором. Монарх зберігав за собою право попереднього схвалення

законопроектів, особисто призначав голів урядів і спільних міністрів, а також залишався верховним головнокомандувачем єдиної австро-угорської армії.

Незабаром після підписання угоди її умови були затверджені угорськими Державними зборами, а **8 червня 1867 р. Франц-Йосип I коронувався в Будапешті королем Угорщини.**

Поміркуймо!

Розгляньте репродукцію картини. Які деталі вказують на те, що це саме коронація? Як картина може допомогти зрозуміти політичну ідею примирення між Австрією та Угорщиною? Чи можна вважати цю роботу прикладом історичного живопису? Чому?

Коронація
Франца
Йосифа I
і Єлизавети
Амалії в церкві
Матяша,
Будапешт,
8 червня 1867 р.
(копія Едуна
(Едмунда) Талла
за оригінальною
роботою
Едуарда
Енгерта,
Будапешт,
кінець XIX ст.)

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/Gj6yк

За допомогою QR-коду або покликання розгляньте карту **«Утворення Австро-Угорської імперії»** і схарактеризуйте особливості державного устрою Австро-Угорської імперії.

Сучасні історики вважають, що *австро-угорська угода була єдиним можливим способом збереження для монархії Габсбургів статусу великої держави*. Завдяки угоді до початку Першої світової війни розвиток Австро-Угорщини був відносно спокійним. Імперія увійшла в період бурхливого економічного розвитку й модернізації всіх аспектів суспільного життя. Демократизації політичної системи сприяло надання загального виборчого права дорослому чоловічому населенню в 1907 р.

Проте новий державний устрій мав **недоліки**, зокрема збереження сильної влади імператора і нехтування інтересами інших націй імперії. Провідну роль у житті країни відігравала армія, яка була привілейованою шляхетською кастою та поглинала більшу частину державного бюджету.

Поміркуймо!

Що важливіше для держави: економічний розвиток чи політична рівність?

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Британський історик Норман Дейвіс:

«У другій половині XIX ст. Австрія втратила майже всі свої залишкові претензії на стиль великої держави. Вона не мала ані чесності і динамізму Пруссії, ані амбіцій Росії. На відміну від Берліна та Санкт-Петербурга, Відень був вочевидь благодушний... Спантилений суперечливими вимогами 17 визнаних національностей, імперський уряд прагнув вижити... Австрія швидко потрапляла у німецьку сферу впливу. На зламі сторіч вона втратила майже всі засоби незалежних дій на міжнародній арені».

? Чим, на вашу думку, можна пояснити таке становище Австро-Угорської імперії?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які зміни відбулися в Австрійській імперії після революції 1848–1849 рр.?
2. Дайте власне визначення термінів «унітарна держава» й «дуалістична монархія».
3. Які інтереси спонукали австрійських лібералів підтримати угоду з угорцями?
4. Які позитивні / негативні наслідки мала австро-угорська угода для обох народів?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Проведіть у класі дебати на тему: «Чи можна назвати австро-угорську угоду прикладом політичного компромісу?».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе журналістом / журналісткою. Підготуйте шпальту або постер із заголовками статей: «Імперія Габсбургів народжується наново»; «Будапешт вітає свого короля»; «Франц Йосиф і Єлизавета: день коронації».

Результати роботи представте в класі.

§ 33

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

Пригадайте. Як відбувався процес інкорпорації українських земель до складу Російської та Австрійської імперій?

1. ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ЗЕМЕЛЬ

Наприкінці XVIII ст. Україна опинилася в нових геополітичних умовах. *Українські землі потрапили під владу двох сильних держав-імперій: Російської та Австрійської.* Два колишні агресивні сусіди стали володарями українських земель, що позначилося на суспільно-політичній ситуації.

Влада Російської імперії ігнорувала історичні та економічні особливості українських земель, діючи у власних інтересах. Утворення величезної Новоросійської губернії мало закріпити уявлення про підденні українські землі як «нові російські», без зв'язку з їхньою попередньою історією. Соціальна структура Малоросійського генерал-губернаторства відрізнялася від центральних губерній імперії. Місцеву еліту становили нащадки козацької старшини, які співпрацювали з імперською владою та входили до вищих органів управління. Водночас вони прагнули зберегти певну окремішність Малоросії, володіли значними землями й, перебуваючи у Петербурзі, впливали на призначення поміркованих та освічених сановників.

Ліквідація самобутнього козацького устрою Гетьманщини, Слобідської України та Запорозької Січі й поширення кріпацтва були першочерговими кроками російської імперської влади. Протягом другої половини XVIII — першої третини XIX ст. імперський уряд взявся за ліквідацію національного права, маючи на меті поширення на українські території російської правової системи з використанням окремих місцевих особливостей. *За адміністративно-територіальною інтеграцією українських земель слідувала правова, економічна, суспільна та мовна.*

Заходи імперського уряду щодо українських земель

У **1763 р.** селянам заборонили самовільно переселятися в межах свого регіону, а у **1783 р.** селян було закріпачено на Лівобережжі та Слобожанщині

У 1796 р. було закріпачено селянство Півдня України

У **1831 р.** після листопадового польського повстання ліквідовано ознаки автономії Правобережної України, зокрема скасовано польське самоврядування

Протягом **1802–1831 рр.** відбувалося обмеження судової системи, яка була заснована на Литовських статутах. У **1843 р.** норми Литовського статуту остаточно припинили свою дію на українських землях

Але права української шляхти часто ігнорувалися: щоб зберегти привілеї, нащадки козацької старшини мали довести своє шляхетство й отримати російське дворянство. «Жалувана грамота дворянству» 1785 р. змушувала місцеві еліти — козацьку старшину, татарських беїв і польську шляхту — або інтегруватися в імперське дворянство, або втрачати свої права і привілеї.

Російська влада проводила політику створення штучних перепон для прямих контактів українських земель (Лівобережжя і Слобожанщини) з європейськими країнами. Українцям заборонили вивозити товари напряму до європейських міст і дозволили доставляти їх до Риги, Петербурга й Архангельська. Звідси російські купці переправляли їх далі до Європи. Була проведена грошова реформа, яка вилучила Східну Україну зі сфери обігу європейської монети. Імперська митна політика була спрямована на ускладнення торгівлі українських земель з іншими державами, зокрема з Австрійською імперією через Галичину. Виняток зробили для Хаджибея, який у 1794 р. перейменували на Одесу. Місто стало центром чорноморської торгівлі завдяки статусу порто-франко (діяв до 1859 р.).

Діємо: практичні завдання

За допомогою тексту параграфа складіть «Історичну мапу впливів», що покаже, як імперська політика впливала на різні сфери життя: **1)** дворянство → русифікація і втрата козацької ідентичності; **2)** міста → ліквідація самоврядування; **3)** економіка → обмеження торгівлі; **4)** культура → заборона мови, архітектури, книжок.

Самодержавна влада стримувала розвиток української національної самобутності. Українців, яких називали малоросами, вважали частиною «єдиного руського народу», який начебто складався з великоросів, малоросів та білоросів. Представники цих етносів не зазнавали утисків у Росії, якщо послуговувались російською мовою — влада сподівалась на їхню асиміляцію.

У першій половині XIX ст. русифікація відбувалась поступово: церковні служби наказали проводити російською мовою, греко-католицькі храми на Волині підпорядковували православній церкві, заборонили будувати церкви в українському стилі. Було запроваджено цензуру книг, а спеціальні державні органи мали посилювати російський вплив у регіоні. Центром русифікації мав стати Київський університет.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/xsq2J

Така політика змінювала світогляд людей і часто змушувала їх недооцінювати власну культуру та традиції.

Велике занепокоєння імперської влади щодо України викликало польське **Січневе повстання 1863 р.** Уряд вперше замислився про небезпеку наслідування українцями польського прикладу і вирішив вжити заходів, рупором яких став міністр внутрішніх справ Петро Валуєв. **20 червня 1863 р.** таємним **Валуєвським циркуляром** було проголошено, що окремої *«малоруської мови не було, немає й бути не може»*. Циркуляром призупинялося друкування українською мовою шкільних і релігійних видань. Заборона не поширювалася на художню літературу.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте висловлювання П. Валуєва і фрагмент тексту Валуєвського циркуляра. Поясніть, чому поширення літератури українською мовою самодержавство розцінювало як політичну загрозу.

ПЕТРО ВАЛУЄВ

Міністр
внутрішніх справ
Російської імперії

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 р.

«Питання малоросійської літератури має політичний підтекст».

Останнім часом питання про малоросійську літературу набуло іншого характеру внаслідок чисто політичних обставин, що ніяк не стосуються власне літературних зацікавлень.

Колишні твори малоросійською мовою були розраховані лише на неосвічені верстви південної Росії, нині ж прихильники малоросійської народності звернули свої погляди на масу неосвічених, і ті з них, які прагнуть до здійснення своїх політичних задумів, взяли за приводом поширення грамотності й освіти, за видання книжок для початкового читання, букварів, граматики, географій тощо. Серед подібних діячів траплялось немало осіб, на злочинні дії яких були заведені слідчі справи особливою комісією.

Таке застереження щодо заборони видань лише певного характеру було не випадковим. Російський уряд не турбувало те, що вузьке коло інтелігентів писало і видавало твори українською мовою. Він прагнув не допустити поширення таких видань серед простого люду. Шкільні та релігійні книжки призначалися саме для цих цілей. Чиновники впроваджували **Валуєвський циркуляр** з особливим ентузіазмом. Стараннями цензури українська література практично перестала існувати в межах Російської імперії.

Восени 1875 р. імператор Олександр II створив спеціальну комісію «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». І на підставі пропозицій комісії цар, який тоді відпочивав у німецькому місті Емс, підписав закон про повну заборо-

ну української мови. Закон отримав назву **Емський указ (1876 р.)**. Указом заборонялося друкувати українською мовою книжки, навіть тексти до нот, ставити українські театральні вистави і влаштовувати концерти з українськими піснями. Крім того, указ суворо забороняв завозити в межі імперії без спеціального дозволу будь-які книжки та брошури, видані за кордоном українською мовою.

Свідчать
документи

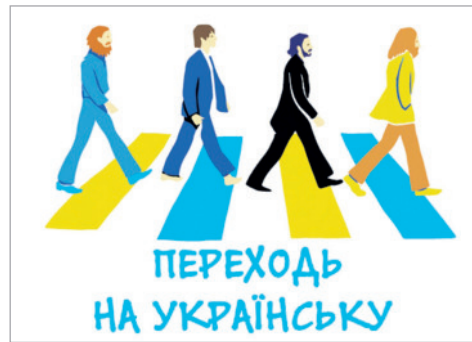

qr.orioncentr.
com.ua/0pfAr

Арсенал громадянськості

Розгляньте зображення. В які періоди та з якою метою вони були створені? Чи можна вважати Емський указ формою «інформаційної війни» XIX століття? Спробуйте підібрати символ або образ, який міг би найточніше передати суть Емського указу. Подумайте, що таке «лінгвоцид». Дізнайтеся більше про проект «Лінгвоцид» — інтерактивний меморіал у Києві, присвячений історії утисків української мови. Якою метафорою можна передати стан української мови в період заборон? Складіть сучасний «Маніфест захисту української мови» (5–7 пунктів).

Історичні подробиці

У циркулярі П. Столипіна губернаторам від 20 січня 1910 р. було відзначено небезпеку будь-якого об'єднання «на ґрунті пробудження вузької національно-політичної свідомості». Губернаторам було наказано відмовляти в реєстрації «усіх товариств іногородців, зокрема українських і єврейських». На цій підставі було припинено діяльність «Просвіт». По суті, зарахування українців до «іногородців» означало визнання владою їх окремішності. Тому М. Грушевський пропонував записати цей факт «золотими літерами».

? Чому влада зараховувала українців до «іногородців»? Як ви розумієте пропозицію М. Грушевського?

Під час революції 1905–1907 рр. частину обмежень щодо українців тимчасово скасували, але зростання національного руху налякало як владу, так і частину опозиції. Коли стало очевидно, що русифікація не дала бажаних результатів, антиукраїнські настрої посилювалися.

Попри це, українці перейшли від культурно-освітньої діяльності до політичної боротьби, висуваючи вимоги автономії та відновлення державності. Саме цього найбільше боялася імперія, тому після революції здобуті права почали швидко згортати.

Після революції влада знову посилила обмеження: у школах заборонили викладання українською мовою. Вчителям не дозволяли пояснювати або спілкуватися українською з учнями поза школою. Також під заборону потрапили українські пісні, вірші та музика.

У 1908 р. у Києві було створено «**Клуб російських націоналістів**», який, завдяки державній підтримці й особистому покровительству Столипіна, став однією з найвпливовіших політичних груп у Російській імперії. Клуб вважав своїм завданням *«вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави на Україні»*. Не залишила влада поза своєю «увагою» українську пресу.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Австрійський історик Андреас Каппелер:

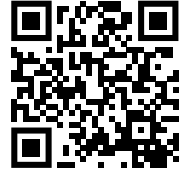
«Становище українців в соціально-політичній системі Російської держави... було неоднозначним. Царський уряд і російське суспільство вважало їх хохлами, малоросами або мазепинцями. Українські селяни, які продовжували жити в традиційному україномовному світі, залишалися доброзичливими, беззлобними і навіть колоритними в своїх танцях і піснях, але загалом некультурними, дурнуватими хохлами. Українці, що стали на шлях соціального сходження і певної інтеграції в російське суспільство, малороси, вважалися, попри деякі мовні відмінності, частиною російського народу. Нечисленні українці, які хотіли розвивати власну самобутню культуру й до того ж створювали національні об'єднання і партії (мазепинці), наштовхувалися на нерозуміння в російському суспільстві: чому вони хочуть відділитися від великої російської культури і нації, надаючи перевагу провінційній селянській культурі?»

? В чому проявлялись відмінності між українцями в системі Російської імперії? А які були відмінності між українцями Австро-Угорщини?

Отже, **державна політика Російської імперії щодо українських земель** протягом кінця XVIII — XIX ст. пройшла істотну еволюцію — від імперської уніфікації до відверто дискримінаційних кроків проти українців, зумовлених шовіністичним спрямуванням, що супроводжував процес становлення політичної російської нації. Україна не в змозі була претендувати на повноцінний розвиток своєї ідентичності, оскільки вона стала одним з тих матеріалів, з якої ліпилася Російська імперія.

2. КОЗАЦТВО ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

qr.orioncentr.
com.ua/EFKxv

3. ПОЛІТИКА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У складі Австрійської, а потім Австро-Угорської імперії перебували три українські території — Закарпаття, Галичина і Буковина. Від цього часу щодо них закріпилася назва «західноукраїнські землі». Закарпаття ще з XII ст. входило до складу Угорського королівства, разом з ним потрапило під владу Габсбургів, а після утворення Австро-Угорської держави входило до її «угорської» частини. Українці цього регіону проживали в кількох адміністративних одиницях, які називалися комітатами (жупами). На чолі комітатів стояли жупани, яких призначав угорський король.

Галичина потрапила до володінь Габсбургів внаслідок поділів Речі Посполитої. Новоприєднані землі отримали назву **Королівство Галичини та Володимирії (Галіції і Лодомерії)** — цим австрійська влада нагадувала, що колись ці землі були частиною Галицько-Володимирського (Галицько-Волинського) князівства. Деякий час цим князівством володіли угорські королі. Звідси робився висновок про нібито законність приєднання цих територій до Австрії.

Діємо: практичні завдання

За допомогою запропонованої схеми і матеріалів параграфа дайте коротку характеристику українським землям у складі Австрійської імперії.

Українські землі у складі володінь Габсбургів

Територія Королівства Галичини і Володимирії остаточно сформувалася в 1846 р. Воно поділялося на Східну Галичину з центром у Львові (переважно українське населення) і Західну Галичину з центром у Кракові (переважно польське населення). Столицею був Львів.

Краєм керував провінційний уряд, що представляв імператорську владу. Існував також Галицький становий сейм, але на початку XIX ст. він мав лише формальне значення. Водночас з'являлися органи селянського самоврядування, проте їхні повноваження часто перетиналися з владою землевласників, що викликало конфлікти.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Найголовнішим наслідком йосифинських реформ було те, що вони не ліквідували соціального конфлікту між поміщиками і селянами, а лише узаконили його. Хоча селянські бунти раз за разом вибухали в Галичині, але здебільшого селяни у боротьбі з поміщиками вдавались не до вил і сокири, а до суду. До середини XIX ст. у Східній Галичині практично не було села, яке б не судилося зі своїм поміщиком».

? Чим, на вашу думку, можна пояснити такі відмінності у становищі селян Галичини і Наддніпрянської України?

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ 1775 р.

Австрія

вклинювалася між двома провінціями імперії Габсбургів: Галичиною і Семигороддям (Трансильванією)

Османська імперія

території **Північної Молдови** передавалися Австрії

на цю область було поширено давню слов'янську назву **Буковина**

Основними етнічними групами, які проживали на Буковині, були русини (українці) і волохи (румуні). Українці проживали переважно в північній і північно-західній частині краю, румуні — у південній і південно-східній частині

Історичні подробиці

qr.orioncenter.com.ua/XuPfz

У 1786 р. імператор Йосиф II вирішив передати Буковину до складу Королівства Галичини і Володимирії як окремий округ. Управління тут було уніфіковане з рештою округів. Щоправда, в 90-х роках XVIII ст., враховуючи вимоги місцевих великих землевласників, Буковині було надано деяку *автономію*.

Політика Австрії щодо українських земель була спрямована на швидке включення цих територій до імперії, уніфікацію законів і системи управління та ліквідацію застарілих порядків. Водночас держава спиралася на великих землевласників

і привілейовані стани, тому внутрішня політика переважно враховувала їхні інтереси.

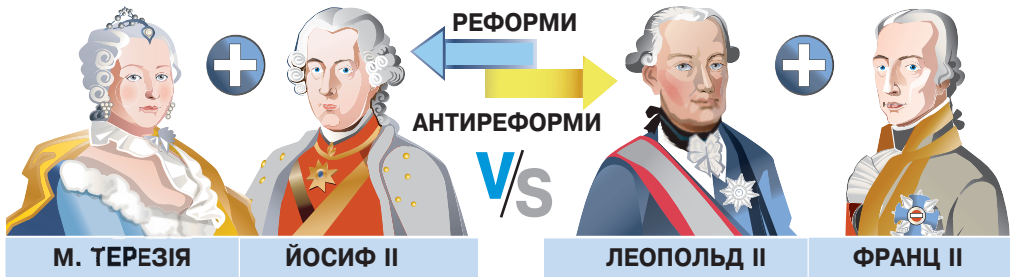
Реформи Марії-Терезії та Йосифа II сприяли культурному розвитку й появі української інтелігенції, яка замислювалася над майбутнім свого народу. Однак їхні наступники обмежили ці здобутки: початкові школи передали під контроль римо-католицької церкви, закрили Руський інститут при Львівському університеті та у 1812 р. скасували обов'язкову освіту. Через це кількість учнів у школах різко зменшилася.

У результаті західні українці опинилися в складніших умовах, ніж жителі Наддніпрянщини. Там ще зберігалася пам'ять про козацькі традиції та певні елементи вільного життя, тоді як у Західній Україні майже не залишилося досвіду самоврядування.

Діємо: практичні завдання

Проведіть у класі рольову гру «Рада імператора». Об'єднайтеся в 2 групи: **1)** радники Йосифа II; **2)** радники Леопольда II та Франца II. Запропонуйте у формі дебатів аргументи «за» та «проти» реформ. Переконайте уряд / імператора продовжити реформи або перейти до їх згортання.

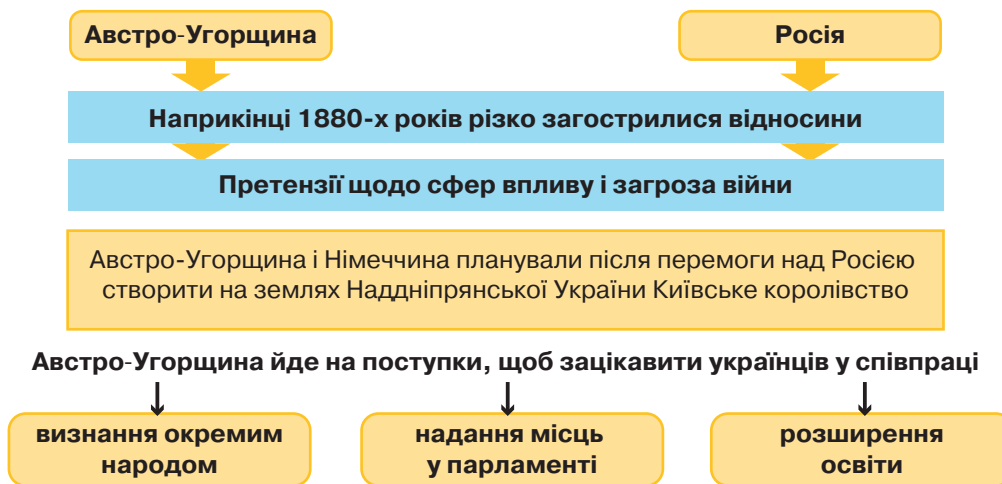

Після революції 1848–1849 рр. у *Західній Україні загострилося національне питання*, адже свої вимоги висували і українці, і поляки. Австрійська влада використовувала українсько-польське протистояння, проте для утвердження своєї влади в Галичині опиралася на поляків. Намісником краю призначили польського графа Агенора Ґолуховського. Зміцнюючи австрійську владу, він водночас робив усе, щоб посилити тут польський вплив. Було відкинуто українські вимоги виділити Східну, українську, Галичину в окрему адміністративну область. Щоб налаштувати Відень проти українців, А. Ґолуховський постійно доповідав до австрійської столиці про їхні нібито проросійські настрої. За цього намісника припинила існувати Головна руська рада, а в 1859 р. було зроблено спробу перевести українську мову на латинську абетку.

Однак *зміцнити імперію шляхом політичної реакції не вдалося*. Її слабкість продемонстрували франко-італо-австрійська війна

1859 р. і австро-пруська війна 1866 р., у яких Австрія зазнала поразок. У війні 1859 р. головним переможцем вийшов П'ємонт — невелике королівство на півночі Італії, яке прагнуло до об'єднання всіх італійських земель в одній державі. З того часу привид П'ємонту не зникав з політичного небосхилу імперії. Своїм «П'ємонтом» Галичини прагнули зробити і поляки, і українці.

У 1867 р. австрійська конституція проголосила міжнаціональну рівноправність у школах, державних установах і судах. Хоча на практиці вона була неповною, це стало важливим досягненням, адже в Російській імперії про таке українці могли лише мріяти.

Активізувалася діяльність українців у Галицькому сеймі та Австрійському парламенті. Було відкрито українську гімназію в Коломиї, запроваджено фонетичний правопис у школах, розширено доступ українців до державних посад і створено кафедру історії України у Львівському університеті, яку очолив Михайло Грушевський.

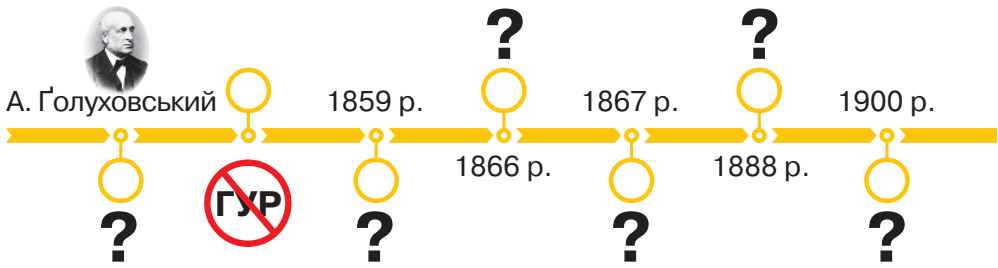
У 1907 р. запровадили загальне виборче право, що збільшило представництво українців у парламенті. Попри перешкоди з боку польської адміністрації, у 1914 р. українці отримали 27 % місць у Галицькому сеймі, що порушувало монополію поляків на владу та відкривало шлях для української автономії. Проте ці плани зірвав початок Першої світової війни.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які адміністративні одиниці створила Російська імперія на українських землях?
2. Які кроки здійснила Російська імперія для ліквідації самобутнього права й автономії українських земель?

3. За матеріалами параграфа доповніть стрічку часу.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою матеріалів параграфа заповніть таблицю у зошиті або нотатнику.

Аспект порівняння	Російська імперія	Австро-Угорщина
політичний		
економічний		
культурний		

III. Мислимо творчо

Складіть лист до австрійського цісаря від імені галицького селянина / селянки з проханням підтримати розвиток української культури. Наведіть причини свого звернення та запропонуйте конкретні реформи в галузі культури.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3: «ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ»

§ 34

qr.orioncentr.com.ua/XPjry

УЗАГАЛЬНЕННЯ: «ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ТА ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ»

§ 35

qr.orioncentr.com.ua/EPILj

ІСТОРІЯ ЧЕТВЕРТА.

УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ. МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

§ 36

НІМЕЧЧИНА: ВІД РОЗДРОБЛЕНOSTІ ДО СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ

Пригадайте. Яким було становище німецьких земель у складі Священної Римської імперії? Які фактори сприяли піднесенню Пруссії у XVIII ст.?

1. ДВА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ НАЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Формування модерних націй почалося в Європі наприкінці XVIII ст., поштовх для нього дала Французька революція. Цей процес розвивався у двох варіантах. Перший — коли **нація формувалася у межах існуючих здавна держав та за підтримки їх панівної верхівки**, яка поступово поширювала свої цінності на суспільство загалом.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Британський історик Норман Дейвіс:

«Державний націоналізм, що спирається на інтереси панівної еліти, можна добре проілюструвати на прикладі Великої Британії... 1707 р., коли з'явилося Сполучене Королівство, британської нації не було. Населення Британських островів мало себе за англійців, валійців, шотландців та ірландців. Проте з плином років і з поширенням панівної англійської культури... англомовні протестанти поступово створили міцне чуття загальної британської ідентичності. Від усіх британців сподівалися виявів вірності символам нової британської національності: розмовляти нормативною англійською мовою, стояти і співати королівський гімн... і поважати британський прапор. Таким чином, успішно створено нову, британську націю».

? Які ще нації творилися подібним шляхом? Чому це стало можливим?

Думки
істориків

qr.orioncenter.com.ua/Qnqvn

У цьому випадку належність до нації ототожнювалася з громадянством певної держави, а слова «нація» та «держава» є синонімами.

Другий варіант формування нації — коли вона **му**ситься **формуватися за умови відсутності держави, яку ще треба буде створити у майбутньому**. Тоді нація твориться на основі етносу — мовно-культурної спільноти, яка змушена жити у межах імперії, часто розділена державними кордонами та розпорошена. Таку націю творять **націоналісти** — свідомо освічена

спільнота, яка поступово прищеплює етнічні цінності суспільству, здобуває масову підтримку і тільки потім творить національну державу.

Прикладом для всіх націй Європи став досвід Німеччини — у другій половині XIX ст. у центрі Європи представники німецького етносу, з давніх часів роздробленого між різними державними утвореннями, сформували німецьку націю та потужну національну державу.

Поміркуймо!

qr.orioncentr.
com.ua/ME220

2. РОЗДРОБЛЕНІСТЬ НІМЕЧЧИНИ

Німецький націоналізм зародився під час спротиву німців французькій окупації у 1813–1814 рр. Після перемоги над Наполеоном учасники таємних товариств у німецьких землях сподівалися на утворення єдиної німецької держави. Але рішенням Віденського конгресу політична роздробленість Німеччини була закріплена. Створений **8 червня 1815 р. Німецький союз** був суто формальним утворенням, не маючи спільного законодавства, уряду, збройних сил тощо. Кожна з держав мала свого монарха, уряд, армію, грошову і судову системи, митні тарифи. Союзний сейм, який засідав у Франкфурті під головуванням представника Австрії, реальної влади не мав.

Поміркуймо!

Чому союзні держави вирішили зберегти незалежність, а не об'єднатися в єдину німецьку державу?

Водночас протягом наполеонівського правління у німецьких землях були започатковані важливі перетворення.

Перетворення у німецьких землях

Скасована особиста залежність селян

Почали формуватися промислові райони

Обмежені станові привілеї

Зростали вугільна, металургійна і текстильна галузі

У 1830-ті рр. почалася індустріальна революція

1834 р. за ініціативи Пруссії був створений **Митний союз**

Відсутність єдиного ринку товарів, капіталів та робочої сили

Німецькі націоналісти створили товариство «Молода Німеччина» у Швейцарії

Завдання:

- ✓ об'єднання країни
- ✓ створення республіки
- ✓ демократичні свободи

Під час революції 1848 р. *була здійснена спроба об'єднати країну*: у Франкфурті створили перший загальнонімецький парламент, який у 1849 р. ухвалив **Конституцію Німеччини**. Країна мала стати федеративною імперією. Однак революція зазнала поразки, адже монархи

не хотіли обмежувати свою владу. Король Пруссії Фрідріх Вільгельм IV відмовився прийняти імператорську корону, щоб уникнути конфліктів із правителями німецьких держав.

3. ДВА ШЛЯХИ ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

До кінця 1850-х років об'єднання Німеччини стало нагальною потребою для інтелігенції та підприємців. Економічне зростання Німеччини вивело її на третє місце у світі за рівнем промислового розвитку після Великої Британії та США. Попри це економіку стримували митні бар'єри й відсутність єдиного ринку. Навіть привілейовані верстви розуміли, що без об'єднання зусиль для модернізації країна не витримає конкуренції. Головним залишалося питання, навколо якої сильної держави відбудеться об'єднання.

ДВА ШЛЯХИ ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

«Великонімецький»

Прибічники бачили такою державою Австрійську імперію, саме це дозволило б поєднати всі етнічні німецькі землі в одній державі під владою старовинної династії Габсбургів та утворити Велику Німеччину

Але це не влаштовувало німецьких націоналістів: нова держава охоплювала б землі угорців та слов'ян, а німці становили б в ній тільки половину населення. Тобто йшлося про збільшення імперії, а не творення національної держави

«Малонімецький»

Прибічники воліли об'єднання навколо Пруссії без участі Австрії. У 1859 р. утворили власну політичну організацію — «Національний союз»

Водночас на півдні Німеччини (католицькі Баварія, Баден та Вюртемберг) до цих планів ставилися без ентузіазму, тут здавна не любили протестантів Півночі та пихатих пруських юнкерів

4. БІСМАРК ТА ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

Готуючись до боротьби за об'єднання Німеччини, пруські Гогенцоллерни почали у 1860 р. **військову реформу** задля збільшення чисельності армії та її переозброєння. У 1862 р. король Вільгельм I призначив головою уряду **Отто фон Бісмарка**, пруського генерала зі старовинного аристократичного роду. Незважаючи на те, що Бісмарк був консерватором та прихильником абсолютної влади короля, він добре розумів необхідність творення єдиної держави та був готовий на компроміси з ліберальною буржуазією.

Свідчать документи

З виступу О. фон Бісмарка перед депутатами ландтагу Пруссії 30 вересня 1862 р.: «Німеччина дивиться не на лібералізм Пруссії, а на її потугу. Кордони Пруссії за Віденськими договорами не сприяють здоровому державному життю.

Не промовами та постановами більшості вирішуються найважливіші питання сучасності — це було великою помилкою 1848 і 1849 років — **а залізом і кров'ю...**».

? Що, на вашу думку, мав на увазі Бісмарк, промовляючи виділений вислів? Які заходи передбачав такий принцип?

Бісмарк завершив реорганізацію армії та зробив її найсильнішою у тогочасній Європі — він готувався до війни, підсилюючи цю підготовку активною дипломатією. По-перше, треба було здолати амбіції Австрії та перетягти на свій бік малі південнонімецькі держави. У 1864 р. Пруссія спочатку уклала союз із Габсбургами та спільно з ними почала війну з Данією за володіння герцогствами Шлезвіг і Гольштейн. Після швидкої перемоги герцогства були поділені між Пруссією та Австрією, після чого у 1866 р. Бісмарк спровокував війну із самою Австрією, захопивши Гольштейн. До цього він забезпечив нейтралітет Великої Британії, Франції і Росії та уклав таємний союз із італійцями, обіцяючи їм окуповану австрійцями Венеційську область. У липні 1866 р. австрійська армія зазнала поразки, її союзники у Південній Німеччині були розгромлені. 23 серпня 1866 р. був укладений **Віденський мирний договір**, за яким Австрія відмовлялася від претензій на гегемонію у Німеччині. Німецький союз був розпущений, Пруссія доєднала до себе низку регіонів та місто Франкфурт, а Італія отримала обіцяну Венецію.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карикатуру невідомого автора з британського журналу «Панч». На зображенні Отто фон Бісмарк говорить: «Мій лоб не залізний. Чого мені битися об цю стіну?». Що, на вашу думку, символізує стіна в поданій карикатурі? З якими перешкодами зіткнувся Бісмарк на шляху об'єднання Німеччини?

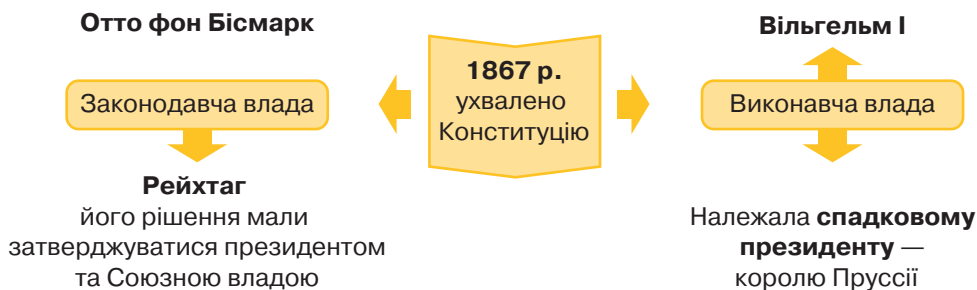

1) Бісмарк-реаліст
(невідомий автор, журнал
«Панч», XIX ст.)

2) Три імператори
(Джозеф Свейн, журнал
«Панч», 1884 р.)

? Розгляньте карикатуру Джозефа Свейна, яка зображує Отто фон Бісмарка як ляльководу, що керує імператорами Австрії, Німеччини та Росії. Це більше критика чи захоплення його політикою? Чому саме дипломатія стала головною «зброєю» Німеччини?

Створення Північнонімецького союзу під проводом Пруссії

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.com.ua/0yRpo

Останнім етапом створення єдиної держави стала переможна війна проти Франції у 1870–1871 рр. Перед підписанням мирного договору, **18 січня 1871 р.** у Версальському палаці прусський король Вільгельм I був проголошений імператором. Так утворилася **Німецька імперія** — одна з найбільших держав Європи з 40-мільйонним населенням. У квітні 1871 р. була ухвалена імперська Конституція. Імперія була союзною державою, яка охоплювала 22 монархії та 3 вільних міста. Вищим законодавчим

органом був рейхстаг, який обирався чоловіками, що досягли 25-річного віку. Будь-який законопроект мав затверджуватися **кайзером** (імператором) та **бундесратом** (союзною радою, до якої входили представники земель). Виконавчу владу очолював кайзер, який одночасно був королем Пруссії та головнокомандувачем армії. Він мав право розпуску рейхстагу та призначав голову уряду — **канцлера**, який був підзвітний лише йому. Отже, монархія була конституційною, але з великими повноваженнями імператора. Треба зазначити, що Німецька держава була «імперією» скоріше за назвою, по суті це була національна держава німців, хоча назва свідчила про великі амбіції щодо майбутнього розширення. У 1873 р. була запроваджена єдина валюта — марка, а у 1875 р. — єдине законодавство та Імперський банк.

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/jJvxR

Перейдіть за QR-кодом або покликанням і, скориставшись картою «**Австро-пруська війна 1886 р.**», схарактеризуйте процес утворення держави в Німеччині.

5. НАСЛІДКИ СТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Наприкінці XIX — на початку XX ст. Німеччина здійснила економічний прорив і стала другою у світі за промисловим розвитком після США. Цьому сприяли єдиний внутрішній ринок, багаті ресурси, приєднання Ельзасу й Лотарингії, державна підтримка промисловості та

протекціоністські митні тарифи. Запізніла модернізація стала перевагою: підприємці активно впроваджували нові технології та сучасне обладнання, а німецькі заводи за ефективністю перевершували британські й французькі.

Були створені нові галузі промисловості — електротехнічна, енергетична, хімічна та машинобудівна. Швидкими темпами будувалися залізниці, зростали корпорації у формі монополістичних об'єднань.

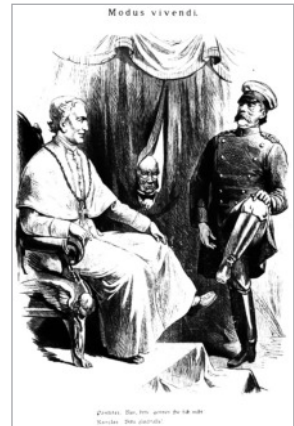
У 1871–1890 рр. канцлером Німецької імперії був О. фон Бісмарк. «Залізний канцлер» всіляко сприяв економічному піднесенню країни та захисту інтересів національного капіталу. Бісмарк першим у Європі відмовився від принципу вільної торгівлі та невтручання держави в економіку. Уряд запровадив протекціоністські митні тарифи, державну монополію на тютюнові та алкогольні вироби, перевів у державну власність залізниці. Постійною його турботою було зміцнення армії — її чисельність була збільшена до 400 тис. осіб, а військові видатки постійно зростали. Метою було створення найсильнішої у світі військової потуги, яка зможе диктувати свої умови іншим державам.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карикатуру під назвою «Modus vivendi» («Спосіб життя») з німецького сатиричного журналу Kladderadatsch 1878 р., яка зображує політичні відносини між Німеччиною та католицькою церквою. Які деталі одягу або пози підказують, що між героями є конфлікт? Як автор карикатури передає боротьбу між церквою і державою?

Modus vivendi («Спосіб життя»,
Вільгельм Шольц, 1878 р.). Підпис на карикатурі:
Понтифік. А тепер, будь ласка, не соромтесь!
Канцлер. Будь ласка, ви також!

Проводячи політику централізації, Бісмарк не забував про опозицію та сепаратизм з боку католиків Південної Німеччини. Кампанія проти католицької церкви отримала назву «культуркампф» — боротьба за культуру. Католицьке духовництво було позбавлене права втручатися у справи освіти, священники стали призначатися державою, був запроваджений світський шлюб, а діяльність єзуїтів була заборонена. Німеччина перетворилася на світську державу.

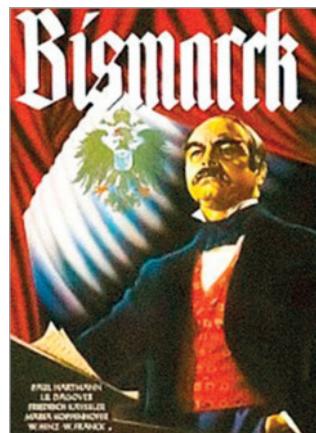
Одним із перших у світі німецький уряд відчув загрозу зростання робітничого руху. У жовтні 1878 р. був ухвалений так званий «Виключний закон», який заборонив усі соціалістичні й комуністичні організації та збори. До 1890 р. Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) діяла у підпіллі. Водночас уряд виявив певну гнучкість — було розроблено «робітниче законодавство», зокрема

страхування на випадок хвороби (1883 р.), виробничого травматизму (1884 р.), втрати працездатності (1889 р.). У 1889 р. були запроваджені пенсії за віком. Німеччина стала першою країною, що мала соціальне законодавство. Мабуть, тому СДПН, яка на початку XX ст. стала найбільш впливовою соціалістичною партією у світі й нараховувала більше 100 депутатів рейхстагу, відійшла від революційного марксизму та займала реформістську позицію співробітництва з урядом.

Діємо: практичні завдання

У 1940 р. німецький режисер Вольфганг Лібенайнер на студії «Tobis Film» зняв пропагандистську кінострічку «Бісмарк». Фільм було знято у роки Другої світової війни, а образ Бісмарка подано як беззаперечного героя нації. Чому нацистський режим обрав образ Бісмарка для пропаганди? Чи завжди сильний лідер — це користь для держави? Як пропаганда змінює наше сприйняття історичних постатей? Які методи Бісмарка були ефективними, а які — суперечливими? Уявіть себе режисером / режисеркою історичного художнього фільму про Бісмарка. Створіть постер та слоган до свого фільму.

Постер фільму
«Бісмарк», 1940 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Коли почалося формування модерних націй у Європі? Які два шляхи формування націй вам відомі?
2. Які економічні та політичні причини ускладнювали об'єднання Німеччини до середини XIX ст.?
3. Підготуйте коротку презентацію: «Політика Бісмарка та її вплив на розвиток Німеччини».

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Проведіть у класі дебати на тему: «Об'єднання Німеччини: результат дипломатії чи сили?».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе представником / представницею будь-якого виду сучасного мистецтва. Створіть колаж / плакат / постер або картину на тему: «Отто фон Бісмарк і об'єднання Німеччини: сучасний погляд». Свою творчу роботу презентуйте в класі.

§ 37

ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

Пригадайте. Якими були причини політичної роздробленості Італії? Який статус мали італійські землі у Ранній Новий час?

1. РОЗДРОБЛЕНІСТЬ ІТАЛІЇ ТА РУХ РИСОРДЖИМЕНТО

У середині XIX ст. італійські землі продовжували перебувати у стані політичної роздробленості — існувало 8 королівств і герцогств. Головною проблемою була залежність від потужних сусідів, після поразки Наполеона французьке панування змінилося залежністю від Австрійської імперії — всі італійські держави перебували під австрійським впливом, а **Ломбардо-Венеційське герцогство** на північному сході Італії входило до імперії Габсбургів без жодних прав автономії.

Ще однією проблемою було існування прямо у центрі півострова Папської держави — своєрідного уламка Середньовіччя, де зберігалися архаїчні порядки, а монархічна влада належала **Папі Римському**. Серед італійських держав лише **Сардинське королівство (П'ємонт)**, завдяки своєму розташуванню між Францією та Австрією намагалося провадити самостійну політику, балансує між сусідами.

Поміркуймо!

Чому існування Папської держави у центрі Італії вважалося проблемою для об'єднання країни? Чому архаїчні порядки Папської держави могли гальмувати процес об'єднання Італії? Чи є сучасні приклади «застарілих» політичних систем, які стримують розвиток держави?

Політична роздробленість Італії ускладнювала економічний розвиток: митні кордони, різні валюти та законодавчі системи стримували розвиток торгівлі й промисловості, а більшість селян жила в бідності.

Період від кінця XVIII ст. до 1870 р. називають добою **Рисорджименто (Відродження)** — боротьби за об'єднання країни. Таємні товариства, зокрема карбонарії, організовували повстання проти австрійського панування, але їх придушували австрійські війська за підтримки місцевих монархів.

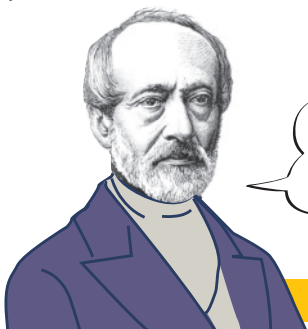
У 1831 р. колишній карбонарій **Джузеппе Мадзіні** заснував у Марселі організацію «**Молода Італія**», яка стала зразком для національних рухів по всій Європі. Саме Мадзіні сформулював принцип: «**Кожній нації — державу**», який став провідним для всіх націоналістів у світі.

Діємо: практичні завдання

Обговоріть у парах, що означає принцип «Кожній нації — державу». Коротко (1–2 речення) поясніть, як, на вашу думку, цей принцип вплинув на національні рухи в Італії і в інших країнах Європи. За допомогою додаткових джерел інформації

знайдіть цитати, які належать Джузеппе Мадзіні, та озвучте їх у класі. Які ідеї вони відображають?

«Я люблю мою країну,
тому що я люблю всі країни».

Джузеппе Мадзіні

1848 рік вивів Італію на передній край революційних спроб, які охопили всю Європу. Але проголошені незалежні республіки не втримались. Попри героїзм італійців, їх спротив був придушений австрійською армією. Завдання об'єднання Італії залишилось невиконаним.

2. ДВА ШЛЯХИ ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ ТА ЙОГО ПОЧАТОК

У 1850-ті роки в Італії знову активізувався рух за національну незалежність та об'єднання країни.

Дві течії у національному русі за об'єднання Італії

Радикально-демократична (Д. Мадзіні та Д. Гарібальді)

Шлях створення єдиної незалежної демократичної республіки шляхом революції

Помірковано-ліберальна (Камілло Кавур)

Орієнтувались на створення італійської держави у формі конституційної монархії під проводом Сардинського королівства (П'ємонт) та його королівської династії

Кавур проголосив політику «реальних можливостей» — вигнання австрійців з італійських земель та входження всіх італійських держав до Сардинського королівства

Камілло Кавур

Уряд Кавура сприяв промислому розвитку П'ємонт та створенню боєздатної армії. Для успіху необхідно було здобути підтримку європейських держав, стало очевидним, що гасло Мадзіні «Італія впорається сама» не спрацювало. Влітку 1858 р. Кавур уклав таємний договір з Францією, за яким та мала надати допомогу П'ємонт в майбутній війні з Австрією, отримавши за це італійські землі — Савойю та Ніццу. У квітні 1859 р. Австрійська імперія, стривожена підсиленням Сардинського королівства, оголосила йому війну, але несподівано зіткнулася з об'єднаними франко-італійськими силами, які швидко перейшли у

наступ. Австрійці мусили відступати, з-під їхнього панування була звільнена Ломбардія. У Тоскані, Пармі і Модені була повалена влада герцогів з династії Габсбургів, на початку 1860 р. там були проведені референдуми, за наслідком яких ці герцогства приєднали до Сардинського королівства.

Діємо: практичні завдання

Проведіть аналіз стратегії К. Кавура. Чому Кавур вирішив укласти таємний договір з Францією замість того, щоб повністю покладатися на принцип «Італія впорається сама»? Як дипломатичні кроки П'ємонту допомогли у війні з Австрією? Створіть мапу думок або інфографіку на тему: «Роль Кавура у Рисорджименто».

Щоправда, успіхи італійців дещо налякали імператора Франції Наполеона III. Він у серпні 1859 р. уклав угоду з австрійським імператором, завдяки чому Венеційська область залишилась у складі імперії, до П'ємонту відійшла тільки Ломбардія. При цьому Савойю та Ніццу Франція отримала.

У 1860 р. центр подій перемістився на південь Італії — повстання місцевих радикалів на Сицилії підтримав **Джузеппе Гарібальді**, який із добровольцями швидко створив 10-тисячну армію, захопив Палермо й Неаполь та повалив місцеву монархію. Розвиток подій стривожив Кавура, тому сардинська армія взяла ситуацію під контроль.

Після референдуму 1860 р. Неаполітанське королівство приєднали до П'ємонту, а ідею республіки відхилили заради збереження єдності країни. *До кінця 1860 р. майже вся Італія, крім Венеції та Папської держави, була об'єднана у складі Сардинського королівства.*

3. СТВОРЕННЯ ІТАЛІЙСЬКОГО КОРОЛІВСТВА. НАСЛІДКИ ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

У лютому 1861 р. у Тоскані зібрався перший загальноіталійський парламент, який **17 березня 1861 р.** проголосив створення **Італійського королівства**. Королем був проголошений сардинський король Віктор Еммануїл II, а головою уряду став К. Кавур. Королівство було конституційною монархією з двопалатним парламентом. Через високий майновий ценз виборчі права отримали 2,5 % населення країни.

Створення нової держави тепер непокоїло не тільки Австрійську імперію, але і Францію. Тому Французький гарнізон продовжував знаходитись у Римі, захищаючи Папську державу. Її географічне розташування робило неможливим повне об'єднання країни. І знову на перебіг подій вплинув зовнішній фактор — саме у цей час Пруссія, готуючись до війни з Австрією за об'єднання Німеччини, уклала у **квітні 1866 р.** договір з Італійським королівством, за яким Італія мала за участь у війні отримати **Венеційську область**. За кілька місяців Австрія зазнала поразки, і Венеція увійшла до складу Італії. Завершено процес

об'єднання Італії у **жовтні 1870 р.**, коли вже Франція зазнала поразки від Пруссії, внаслідок чого французькі війська мусили піти з Риму. Він став столицею Італійського королівства, а Папська держава була ліквідована.

Діємо: практичні завдання

За допомогою тексту параграфа укладіть у зошити мапу думок «Італійське королівство після 1870 р.». Врахуйте: **1)** війни та військові витрати; **2)** економічні проблеми; **3)** соціальні проблеми; **4)** розвиток промисловості та інфраструктури.

Створена Італійська держава від самого початку мала багато проблем: дві виснажливі війни, утримання численної армії і флоту, накопичені фінансові борги перед іншими державами. Північна Італія мала певний рівень промислового розвитку, а Південна була цілком аграрною, традиційною та дуже бідною. Країні не вистачало природних ресурсів, земля належала переважно великим землевласникам. Рівень зубожіння італійського селянства у Європі прирівнювався тільки до селянства Галичини та Буковини.

Тільки до початку ХХ ст. завдяки зусиллям держави темпи економічного розвитку прискорилися — промисловість отримала державні замовлення та пільги, була побудована мережа залізниць, випуск промислової продукції зріс на 90 %. Були запроваджені елементи соціального законодавства для робітників. Але Італія помітно відставала від провідних країн світу, а за рівнем доходів населення посідала одне з останніх місць у Європі.

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/EZmKO

Перейдіть за QR-кодом або покликанням і, скориставшись картою «**Об'єднання Італії**», схарактеризуйте процес утворення держави в Італії.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Британський історик Норман Дейвіс:

«Звичайно, більшість провідників націоналізму усвідомлювали, що існування цілковито зрілої нації, абсолютно свідомої своєї єдиної національної культури, належить скоріше до царини мрій. Тільки-но виникла Італійська держава, чимало італійських провідників уже знали, що їм доведеться наслідувати приклад інших країн і використовувати силу держави для консолідації культури і свідомості громадян. Массімо д'Адзельйо на вступній сесії парламенту об'єднаної Італії 1861 р. наголосив: “Тепер, коли ми створили Італію, треба створити італійців”».

? Як ви розумієте наведений вислів? Спробуйте застосувати його для характеристики творення української нації.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Хто такий Джузеппе Мадзіні і чому його діяльність була важливою для національного руху в Італії?
2. Що означає принцип «Кожній нації — державу» і чому він став зразком для інших країн?
3. За допомогою матеріалів параграфа заповніть таблицю:

Причини, які гальмували об'єднання Італії	Фактори, які сприяли об'єднанню
---	---------------------------------

4. Які політичні та територіальні наслідки мали війна та референдуми 1860 р. для об'єднання Італії?
5. Чому після об'єднання країна мала великі економічні проблеми, попри політичну єдність?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Порівняйте розвиток і становище Південної й Північної Італії. Результати роботи представте у вигляді постера або інфографіки.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе громадським діячем / діячкою Італії періоду К. Кавура. Складіть коротку риму, слоган або гасло на тему національної єдності та формування італійського суспільства. Можна використати сучасні приклади або історичні символи Італії.

§ 38

ВИНИКНЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ НА БАЛКАНАХ

Пригадайте. Що таке «фронтір»? Які типи та приклади фронтирів вам відомі?

1. БАЛКАНИ ПІД ВЛАДОЮ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Політика Османської імперії щодо підкорених територій завжди була гнучкою. Якщо регіон чи місто не чинили опору, їх населення могло зберегти свою віру, а також значну частку автономії. Якщо ж війську османів протистояли, тоді жителів знищували або перетворювали на рабів, а їхнє майно конфісковували як військовий трофей. Прийняття ісламу всіляко заохочувалося, проте майже ніколи не насаджувалося. Втім, про жодну рівність не йшлося. Немусульмани

платили вищі податки, й щодо них існувала ціла система обмежень. Загалом їхній статус був значно нижчим.

Завойовники перебували у привілейованій позиції, проте їхньою особливою повагою користувалися християни та євреї, котрі були «людьми книги», тобто мали розвинуту писемну традицію. Вірні цих релігій формували общини, які називалися мілleti.

Більшість населення Балкан становили селяни, які займалися переважно тваринництвом. Кріпацтва тут майже не знали: балканський селянин не був прив'язаний до своєї земельної ділянки. В містах концентрувалися підприємці, що були зазвичай євреями, греками чи

вірменами, та мусульмани, які переважно служили чиновниками або перебували на військовій службі.

Протягом панування османів окремі християнські етнічні групи перебували у дещо кращих умовах, ніж інші православні піддані імперії. На початок XVIII ст. грецька громада здобула в імперії привілейований статус. Її очільникам вдалося накопичити багатство і владу шляхом вдалої торгівлі та завдяки тісній співпраці з османською адміністрацією.

Історичні подробиці

qr.orioncenter.com.ua/CFWnO

ГРЕКИ

Становили значну частину населення у містах

Найуспішніша та найбагатша спільнота на Балканах

Мета: відновлення величної Візантійської імперії

Прагнули успадкувати імперію османів, замінивши мусульманську адміністрацію на православну грецьку

Після завоювання **Чорногорії** у 1499 р. османська влада майже не докладала зусиль, аби встановити свій контроль над цією віддаленою гористою місцевістю. Єдиним представником центрального уряду в Чорногорії був чиновник, який намагався, зазвичай марно, зібрати податок.

ЧОРНОГОРЦІ

Повинні були нести військову службу — їхні землі сусідили з венеціанськими володіннями в Далмації

Головною ланкою соціальної структури було плем'я, яке складалося з кланів

Єдність племені забезпечувалася родинними зв'язками та постійними сварками з сусідами за суспільне пасовисько чи лісові угіддя

Чорногорія разом із гірськими територіями Албанії були чи не найбільш відсталими регіонами на Балканах

Силою, що об'єднувала весь край, була церква; всі чорногорці були етнічними сербами і православними за віросповіданням

В Боснії та Герцеговині і в Албанії після окупації країни османськими військами почався масовий перехід у нову релігію: іслам прийняли багато представників старої шляхти і селян. Через те, що більшість албанців та провідні верстви боснійців були мусульманами, як і турки-османи, впродовж XIX ст. в цих регіонах не було національного руху, подібного грецькому, румунському, болгарському чи сербському.

БОСНІЯ, ГЕРЦЕГОВИНА, АЛБАНІЯ

Боснію та Албанію заповнили мусульманські біженці з Хорватії, Словенії та Угорщини

Мусульмани становили 33 % всього населення, решту становили православні (43 %) та католики (20 %)

Регіон перетворився на оплот ісламу й османського патріотизму, хоча більшість його мешканців були слов'янами за походженням

Боснія несла важкий тягар воєнних повинностей і постійно була театром збройних сутичок як прикордонна провінція імперії

Християнське слов'янське населення підкорялося поміщикам-слов'янам ісламського віросповідання

Хоча серби проживали на великих територіях Західних Балкан, центром їх національного руху став регіон Белград.

СЕРБИ

Серби користувалися всіма перевагами власного місцевого врядування; сільські громади — **задруги** об'єднувались у райони — **кнежини**

Князь був відповідальний за збір податків та організацію місцевої поліції; місцева адміністрація вершила суд, ґрунтуючись на неписаних нормах традиційного права

Кожна кнежина мала свою старшинську раду, що обирала князя, який представляв свій регіон перед владою імперії

Сербська церква була автокефальною та здійснювала самоуправління через власний синод

Патріархи вважали себе спадкоємцями традицій середньовічного Сербського королівства, а тому чітко усвідомлювали власну національну місію

Поміркуймо!

Чому релігійний фактор стримував розвиток національних рухів у Боснії та Албанії? Як діяльність церкви впливала на національну свідомість сербів? Поясніть, як поєднання релігійних, соціальних і політичних чинників впливало на формування національних рухів на Балканах у XIX ст.

Регіони, про які ми вели мову дотепер — Греція, Албанія, Чорногорія, Боснія і Сербія, мали змогу вести самостійну внутрішню, а часом і зовнішню політику. Неприступність окремих гірських районів давали змогу частині греків, албанців та чорногорців жити відносно незалежно. Близькість до кордону та виходи до моря сприяли встановленню в цих регіонах контактів з іноземними державами. На противагу цьому, **Болгарія, Македонія та Фракія**, внаслідок їх географічного розташування, потрапили під значно сильніший контроль османської влади.

БОЛГАРІЯ, МАКЕДОНІЯ, ФРАКІЯ

Представники їхньої старшини збирали податки, місцеве судочинство ґрунтувалося на традиційному праві

В цих краях мусульманська та османська присутність була більш відчутна

Болгари належали до архієпископства в Охриді, але тут відчувався сильний культурний тиск греків

Коли у 1767 р. архієпископство в Охриді ліквідували і всі місцеві церкви перейшли під владу Константинополя, це позначило початок грецького культурного домінування

Церковні служби стали проводити грецькою мовою навіть у районах із повністю слов'янським населенням; вся доступна освіта також була грецькою мовою

Коли **Молдова** та **Валахія** у XIV–XV ст. потрапили під контроль Османської імперії, вони не були інкорпоровані в єдину державну систему, а залишилися автономними провінціями.

МОЛДОВА, ВАЛАХІЯ

Місцева аристократія — **бояри** — зберегли свої колишні соціальні, економічні та певною мірою політичні привілеї

Владу в провінціях ділили між собою князь, бояри та османська адміністрація

Молдова та Валахія постійно брали участь у всіх війнах османів з їхніми сусідами

Звичай обирати князя, який не був спадковим правителем, давав змогу імперській владі часто втручатися в хід виборів і нав'язувати боярам того чи іншого кандидата

З послабленням влади османів та посиленням тиску ззовні князі й бояри покладали надії на допомогу найсильнішої православної держави — Російської імперії

Отже, регіони Балкан під владою Османської імперії мали і спільні риси, і відмінності. Населення всіх регіонів потерпало від воєн, окупації та високих податків і підпорядковувалося як османській адміністрації, так і місцевій владі. Важливу політичну роль відігравала православна церква: одні її діячі підтримували імперію, інші закликали до боротьби проти неї.

Попри централізований характер держави, влада у Константинополі мало впливала на щоденне життя людей, керуючи через посередників — духовенство та місцеву старшину. У першій половині XIX ст. центральна влада поступово втрачала контроль над провінціями.

2. НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ ТА УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Лідери й інтелектуали балканських спільнот у XIX ст. перебували під впливом двох західних політичних доктрин: лібералізму та **націоналізму**. Перебування під владою імперії не змогло повністю зруйнувати відчуття єдності всередині окремих етносів, а також не змусило їх забути про своє славне минуле. Жила пам'ять про стародавні

держави — Візантію, Сербію, Хорватію, Боснію, Болгарію, Валахію — з багатими й різними культурами та власними історіями. Особливе місце належало православній церкві, яка поширювала релігійну літературу про християнських героїв-мучеників та увічнювала їх в іконах. Це мало нагадувати про давню велич і славу Візантійської, Болгарської або Сербської імперій.

Другим осередком збереження єдності була сільська громада. Без писаної літератури, історіографії й газет покоління за поколінням неосвічені селяни дізнавалися про минуле свого народу зі слів оповідачів і з народних пісень.

Ще у XVIII ст. окремі науковці розпочали вивчення мови та історії своїх націй. Особливі проблеми спричиняло вивчення мови. Населення півострова складалося майже виключно із селян, що розмовляли багатьма різними діалектами, які поза тим могли бути об'єднані у більші мовні групи — грецьку, албанську, румунську та південнослов'янську. З поширенням книгодрукування і збільшенням кількості авторів, які бажали писати своїми національними мовами, постало питання витворення літературних мов, які можна було б вивчати у школах.

Історичні подробиці

qr.orioncenter.com.ua/lvcmn

Діємо: практичні завдання

За матеріалами параграфа заповніть у зошиті або нотатнику таблицю.

Критерій	Сільська громада (село)	Місто
Освітній рівень		
Збереження традицій		
Роль церкви		

Три головні тогочасні чинники визначення національної належності — **мова, спільне історичне минуле та релігія** — не лише стануть підґрунтям витворення окремих держав, але й причинами майбутніх конфліктів між ними. Розв'язання балканських проблем ускладнювалися тим, що у XIX ст. цей регіон став центром зіткнення інтересів великих держав, а від його долі почав залежати загальний баланс сил у Європі. Балканські лідери чітко розуміли, як обернути ворожнечу великих держав собі на користь. Попри спільну православну віру, вони шукали військового заступництва і фінансової підтримки не лише у Росії, але також у Франції, Австрії й навіть Британії та послідовно накликали зовнішнє втручання.

ГРЕЦІЯ

Перша організація грецьких націоналістів — «Товариство друзів» — була заснована у 1814 р. Учасники товариства прагнули підняти

повстання проти Османської імперії та створити незалежну грецьку державу зі столицею в Константинополі. Сподіваючись на підтримку Росії, до руху залучили генерала **Олександра Іпсілантіса**, який називав себе царським «намісником». У 1820 р. він розпочав повстання, але обіцяна Росією допомога не надійшла: його війська зазнали поразки, а сам Іпсілантіс утік до Трансильванії, де був заарештований.

Діємо: практичні завдання

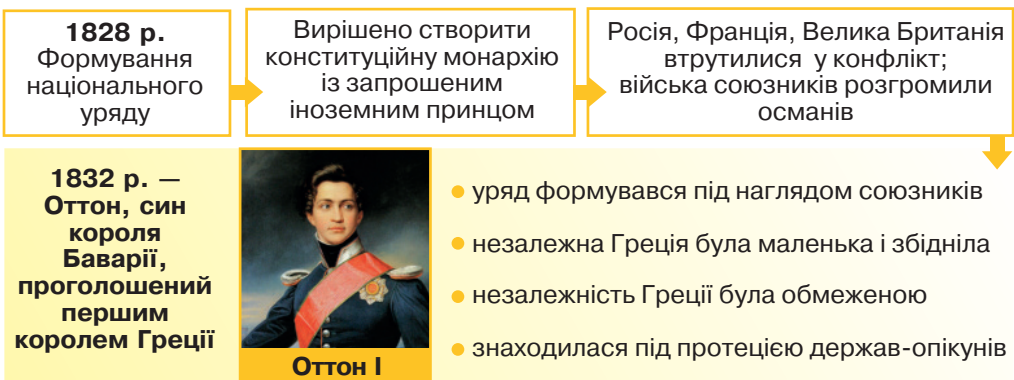
Розгляньте репродукцію картини. Перехід через річку Прут був одним із ключових моментів походу, коли загін О. Іпсілантіса вступав на територію Молдови та Волощини. Спробуйте передати атмосферу події, її драматизм і значення для національного руху. Складіть коротку риму або гасло, яке передавало б подвиг Іпсілантіса та ідею визвольної боротьби. Можна використати образи річки, героїзму, битви та національної ідентичності.

Перехід Іпсілантіса через річку Прут у 1821 р. (Петер фон Гесс, між 1841 і 1844 рр.)

Попри поразку революції у Дунайських князівствах, на грецьких землях повстання розгорталось успішніше. У 1821 р. відбулися загальні збори, де греки спробували створити центральний уряд і ухвалити конституцію за французьким зразком. Владу передали виконавчому комітету, але він не мав достатнього авторитету, щоб контролювати місцеву владу та військових командирів, які діяли на власний розсуд.

Утворення незалежної Греції

Поміркуймо!

Подумайте, чому нова Греція була «лише слабким відбитком» Візантійської імперії. Які очікування грецьких націоналістів не справдилися? Чому мрії про «Велике Грецьке царство» залишилися нереалізованими? Чи можна вважати

втручання великих держав позитивним фактором, якщо воно забезпечило незалежність Греції, але обмежило її суверенітет?

СЕРБІЯ ТА ЧОРНОГОРІЯ

У 1830 р., після численних повстань та заворушень, султан надав Сербії статус *автономії*.

**Князь Мілош
Обренович**

Надали право передавати владу у спадок, проте зобов'язали правити за підтримки та під контролем національних зборів

Відтепер Сербія сплачувала імперії фіксовану данину, а мусульмани мали право проживати на її територіях лише у 6 фортецях — решта мусульман повинні були продати свою власність та негайно залишити країну

Але османи не збирались відмовлятися від влади над Сербією; у грудні 1838 р. було ухвалено так звану **Турецьку конституцію**, яка дуже суттєво обмежувала самостійність князівської влади

Князь Мілош не зміг прийняти цих змін, зрікся престолу і залишив країну; тільки у 1842 р. було скликано нові народні збори, які обрали правителем Сербії **Олександра Карагеоргієвича**, сина найпершого сербського революційного ватажка

Але на його авторитет негативно впливало те, що родині Карагеоргієвичів права успадкування влади ніхто не давав, воно належало тільки Обреновичам; у **грудні 1858 р.** народні збори усунули Олександра з престолу і постановили просити династію Обреновичів повернутися; у **1860 р. Михайл Обренович** зійшов на князівський трон

У 1861 р. в Сербії запровадили військовий обов'язок для чоловіків 20–50 років, що дало змогу створити армію з близько 90 тис. солдатів — найсильнішу на Балканах, попри її слабке озброєння. Це допомогло витіснити османські гарнізони з ключових фортець, зокрема Белграда. Князь Михайл також уклав союзи із Чорногорією, Грецією та Румунією.

Повна державна незалежність Сербії та встановлення її кордонів були досягнуті у **1878 р.** внаслідок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та за рішенням повоєнного Берлінського конгресу. У 1888 р. була ухвалена Конституція — Королівство Сербія стало конституційною монархією. При цьому тривала боротьба між прихильниками королів династії Обреновичів, які все більше схилялися до союзу з Австро-Угорщиною і Німеччиною, та претендентами на престол з родини Карагеоргієвичів, які сподівались на підтримку Росії. У 1903 р. вони здійснили державний переворот і королем став **Петро I Карагеоргієвич**.

Подібні спроби консолідації у той самий час відбувалися і в Чорногорії. Постійна загроза ззовні змусила вождів чорногорських кланів усвідомити потребу в об'єднанні. У 1831 р. було скликано збори вождів кланів і утворено **Керівний Сенат Чорногорії** з 16 осіб. Статус Чорногорії щодо імперії довго залишався невизначеним. Султани продовжували вважати ці землі своїми, але не могли там збирати податки.

В наступні роки Чорногорія продовжувала залишатися джерелом неспокою на Західних Балканах і нарощувати співпрацю із Сербією. Повну незалежність Чорногорія отримала одночасно із Сербією у **1878 р.** Вона стала князівством (а з 1910 р. — королівством) з абсолютним монархом, яким був князь з родини **Негошів**. У формуванні державних інституцій і політиці держави був відчутним російський вплив.

РУМУНІЯ

Після поразки Росії у Східній війні її протекторату над Волощиною і Молдовою настав кінець — тепер ця держава більше не могла контролювати їхнє політичне життя. Франція виступила за формування на території князівств національної держави, підтримали цю позицію Пруссія та Сардинське королівство — кожна з цих держав у цей час виношувала плани об'єднання німецьких та італійських земель. Князем був обраний прусський принц **Карл Гогенцоллерн**. Османський протекторат залишався номінальним — імперія не втручалася у внутрішні справи свого васала. У 1858 р. було ухвалено Конституцію, яка гарантувала демократичні свободи. Князю надавалися великі повноваження: він міг призначати та звільняти міністрів, розпускати парламент та накладати вето на закони.

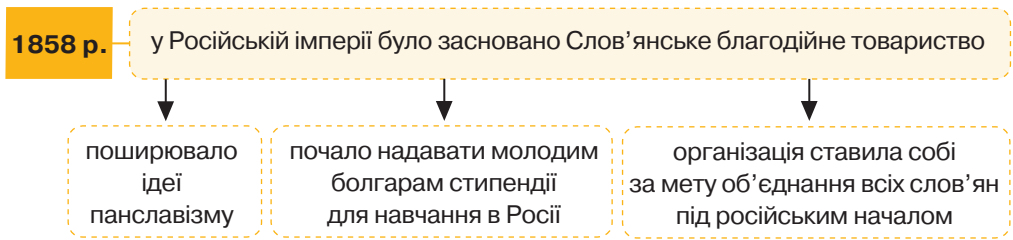
У російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. румунська армія взяла активну участь на боці Росії. У травні 1877 р. парламент Румунії проголосив незалежність держави, яка наступного року була визнана Берлінським конгресом. У 1881 р. Румунію було проголошено королівством. У своїй зовнішній політиці королівська влада намагалася балансувати між Німеччиною, Францією та Великою Британією, все далі відмежовуючись від Росії.

Карл намагався діяти як повністю самостійний правитель: створив ефективну армію, карбував гроші, вів міжнародні переговори без участі та відома османського уряду. Саме за його правління за країною закріпилася сучасна назва — Румунія.

БОЛГАРІЯ

До 60-х років XIX ст. грекам і сербам довелося зіткнутися з поширенням болгарського національного руху, інтереси якого надзвичайно суперечили їхнім. Пізній розвиток національного руху у болгар можна доволі легко пояснити: болгарські землі знаходилися найближче до Константинополя, а тому перебували під більш щільним урядовим контролем та легше могли бути окуповані. Так само важко болгарам було скинути із себе тягар грецького культурного панування — болгарську церкву повністю контролювали греки. Найкращими світськими освітніми закладами були так звані елліно-болгарські школи, в яких

вивчали грецьку — мову комерції всього причорноморського регіону. Перша болгарська школа була заснована у 1835 р. в Габрово.

Тим часом доктрина націоналізму продовжувала ширитися Європою, захоплюючи і болгарських діячів. До того ж їм слід було якось протидіяти претензіям Греції та Сербії на ті болгарські землі, які перебували під владою османів.

Поміркуймо!

Пригадайте, що означає термін «панславізм». Яку мету переслідували прихильники панславізму? Яку роль у поширенні ідей панславізму відіграла Російська імперія? Чи можна знайти сучасні аналоги панславізму у світі (у вигляді культурних або геополітичних об'єднань)?

Болгарські національні лідери обирали між двома шляхами: дипломатією та збройною боротьбою.

Водночас було зрозуміло, що без підтримки великої держави не обійтися. Найреальнішим союзником вважалася Росія, адже Австрія виступала проти національних рухів, а Британія підтримувала цілісність Османської імперії.

У 1870 р. виник **Болгарський революційний комітет**, який мав об'єднати всі болгарські підпільні групи як у самій Болгарії, так і за її межами. Комітет ставив собі за *мету проголошення незалежної Болгарської держави та можливе об'єднання її у федерацію із Сербією, Грецією, Чорногорією та Румунією*.

Діємо: практичні завдання

Складіть маніфест Болгарського революційного комітету (4–5 речень), у якому дайте відповіді на запитання: **1)** Яка мета національного руху? **2)** Які засоби боротьби і досягнення мети пропонуються? **3)** Яку роль у русі мають відігравати інші балканські народи?

Майбутнє Болгарії визначили великі держави після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. План створення незалежної Болгарії на всіх етнічних землях не підтримали, побоюючись посилення Росії. У результаті країну поділили: на півночі виникло васальне Болгарське князівство зі столицею в Софії, на півдні — автономна **Східна Румелія**, а Македонія і Фракія залишилися під владою Османської імперії.

ФОРМУВАННЯ ЦАРСТВА БОЛГАРІЇ

1879 р.

Тирновська конституція

- запроваджена конституційна монархія
- проведена аграрна реформа, яка ліквідувала поміщицьке землеволодіння

1887 р. Великі народні збори обрали князем Болгарії німецького принца **Фердинанда Кобурзького**

утворилася Болгарська держава, на чолі якої був іноземний правитель

Повна незалежність Болгарії була досягнута у 1908 р. — скориставшись революцією в Османській імперії, південна і північна частини Болгарії об'єдналися і відмовилися від васальної залежності. Князь Фердинанд здобув титул царя

Арсенал громадянськості

22 вересня 1908 р. в місті Велико-Тирново цар Фердинанд зачитав історичний маніфест, у якому були такі слова: «Завжди миролюбний мій народ сьогодні жадає культурного та економічного прогресу, ніщо в цьому напрямі не має заважати Болгарії, ніщо не повинно перешкоджати її успіху. Таке бажання мого народу, така його воля — жити, як хоче».

? Знайдіть у тексті маніфесту слова, які показують: ► прагнення миру; ► бажання розвитку; ► волю до незалежності. Які емоції, на вашу думку, мав викликати цей виступ у болгарського народу? Яке значення проголошення маніфесту для Болгарії?

Ще до того російсько-болгарські відносини погіршилися — болгари втомилися від постійного російського втручання, тому князь та політичні сили зуміли сформувати єдиний фронт опозиції проти російських претензій.

Після російсько-турецької війни 1877–1878 рр., за планом **Сан-Стефанського мирного договору**, землі, населені **албанцями**, повинні бути розділені між Сербією, Чорногорією та Болгарією. Це викликало занепокоєння у багатьох албанців і сприяло зародженню албанського національного руху.

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/reZF2

Перейдіть за QR-кодом або покликанням і, скориставшись картою «**Утворення нових незалежних держав на Балканах**», складіть таблицю «Формування національних держав на Балканах».

3. НАСЛІДКИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВ НА БАЛКАНАХ

До 1887 р. було зроблено всі основні кроки до формування балканських національних держав. *Виникли незалежні Греція, Чорногорія, Румунія та Сербія, а Болгарія здобула автономію.* Розпочався рух за об'єднання албанських земель.

Шляхи здобуття національної незалежності були різними. У Сербії та Греції місцева еліта організувала збройну боротьбу селян проти Османської імперії. Хоча повстанці змогли встановити контроль над значною частиною своїх територій і створити перші уряди, вирішальну роль у досягненні незалежності відіграли великі європейські держави. Натомість у Дунайських князівствах і Болгарії зміни відбулися іншим шляхом: тут, попри наявність повстань, найбільший вплив справили дипломатичні кроки (як у випадку Румунії) або втручання зовнішніх сил, зокрема війна Росії, що сприяла утворенню Болгарії.

Тепер перед усіма утвореними державами постало глобальне завдання — **модернізувати** свої країни та спробувати наздогнати провідні держави світу. Модернізацію Балкан ускладнювали патріархальні традиції, переважання сільської культури, натуральне господарство та несприйняття змін. Більшість населення становили селяни (понад 80 %), тому запровадження західних демократичних моделей виявилося малоефективним. У результаті *в багатьох країнах утвердилось авторитарне правління місцевих еліт і монархів, а традиційна соціальна структура збереглася.*

Національна незалежність також була неповною — Сербія і Чорногорія фактично перебували під російським протекторатом, Румунія і згодом Болгарія — під німецьким та австрійським, Греція — під британським. При цьому довільність проведення кордонів призвела до того, що етнічні поділи не збігалися з державними кордонами і всі держави мали територіальні претензії одна до одної. Це породжувало національну нетерпимість та войовничість — Болгарія мала претензії на Македонію, Румунія — на Бессарабію та Буковину, Сербія вважала своїм весь Балканський півострів, а Греція мріяла про відродження Візантійської імперії. До того ж тут проходили два **фронтири** — між західним та східним християнством і між християнством та ісламом. Регіон став «**пороховим погребом Європи**».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «мілleti», «гайдуки», «клефти».
2. Чому греки мали привілейований статус серед християнських народів Османської імперії?
3. Чим відрізнялося становище Болгарії від інших регіонів Балкан?
4. Чому православна церква стала основою збереження ідентичності балканських народів?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в три групи. Підготуйте постер або презентацію про: **1)** греків (опишіть становище греків під османами: як православ'я допомогло їм зберегти ідентичність і яке значення мало повстання 1821 р.); **2)** сербів (як панславизм вплинув на формування сербської державності, які повстання очолили серби, яку роль відігравала Росія); **3)** болгар (як болгарини зберігали культуру та мову, яку роль відігравала Болгарська церква, яка подія відбулася 1908 р.).

III. Мислимо творчо

Уявіть себе тогочасним журналістом / журналісткою. Створіть «Балканську газету XIX століття».

§ 39

АВСТРО-УГОРЩИНА — «МОЗАЇЧНА ІМПЕРІЯ»

Пригадайте історію та етапи утворення Австро-Угорщини. Які регіони до неї входили?

1. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ІМПЕРІЇ ГАБСБУРГІВ

Національне питання в Австро-Угорщині було надзвичайно заплутаним. Габсбурги збирали свої землі за допомогою союзів та шлюбів і часто в обмін на приєднання мусили гарантувати дотримання історичних прав тієї чи іншої території. У підсумку ті провінції, що залишалися під безпосереднім контролем Відня, були настільки різними, що уніфікувати їх було просто неможливо. У XVII ст. Габсбурги володіли Верхньою та Нижньою Австрією, Штирією, Зальцбургом, Каринтією, Нідерландами, Богемією, Моравією та Силезією, а також тими угорськими землями, що не були окуповані імперією османів. Наприкінці століття імперія анексувала ще Трансильванію, Славонію та частину Хорватії. Після поділів Речі Посполитої до неї були приєднані українські землі — Галичина і Буковина.

Всі ці територіальні надбання *ускладнювали етнічну та політичну структуру імперії*. Зі слов'янських етносів до неї належали чехи, словаки, поляки, українці, хорвати та славонці, а також частини сербів. До імперії долучилося неслов'янське румунське населення, а найбільшу національну меншину становили угорці.

Імперія була союзом земель, об'єднаних владою династії, яка контролювала армію та державний апарат. Габсбурги залежали від регіональних сеймів, що забезпечували фінанси й рекрутів, тому для збереження влади змушені були враховувати соціальні та національні інтереси різних груп населення.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ**Британський історик Норман Дейвіс:**

«Зрештою, Австрія — це слов'янський будинок з німецьким фасадом. Практично було три “панівні народи” — німці, мадяри та галицькі поляки — і їх заохочували панувати над іншими народами. Адміністративні структури були скроєні таким чином, що німецька меншина у Богемії могла утискувати чехів, мадяри в Угорщині — словаків, румунів та хорватів, а поляки в Галичині — українців... Три панівні групи могли зберігати свою зверхність тільки коштом безкінечної гри угод і компромісів... Австрійські німці могли відбиватись від несамовитих мадяр, тільки підтримуючи інтереси польських аристократів... Мадяри були завжди невдоволені, австрійські німці дедалі більше схилилися до ідеї Великої Німеччини, а чехи найгостріше відчували прикру безпорадність свого становища».

? Чим, на вашу думку, можна пояснити такі особливості Австрійської імперії? У чому її відмінність від Російської та Османської імперій?

Поміркуймо!

Поясніть вислів одного з очільників австрійського уряду: «Моя політика — тримати всі народи монархії в збалансованому стані добре настроєного невдоволення».

2. УГОРЩИНА, ХОРВАТІЯ І СЛАВОНІЯ

Найбільший опір, з яким довелося зіткнутися Відню на той час, походив з Угорщини і впливав з національних прагнень її народу. Угорська шляхта прагнула відновити контроль над усіма землями колишнього Угорського королівства та домагалася дотримання історичних прав земель корони Святого Стефана. Шляхта очолила протистояння з віденським урядом, наполягаючи на праві керувати територіями історичної Угорщини.

У XIX ст. лідерство в угорському національному русі перейшло від аристократії до дрібної шляхти. На їхні погляди вплинули ідеї Французької революції, але вони визнавали рівність інших народів лише за умови прийняття мадярської зверхності. Серед угорців також існував поділ: помірковані підтримували співпрацю з Віднем, а радикали на чолі з **Лайошем Кошутом** виступали за рішучі зміни.

Постать в історії

Лайош Кошут — угорський державний діяч, революціонер, юрист, прем'єр-міністр і правитель-президент Угорщини в період Угорської революції 1848–1849 рр., національний герой країни. За допомогою додаткових джерел інформації складіть «Паспорт історичного діяча» Лайоша Кошута (коротка біографія, політичні погляди, основні ідеї, історична роль).

1) Мавзолей Лайоша Кошута на кладовищі Керепеші, Будапешт

2) Лайош Кошут (Міклош Барабаш, бл. 1850 р.)

Угорські радикали вимагали прийняття угорської мови й культури, а збереження власних традицій інших народів вважали зрадою. Виступаючи проти влади Відня, вони водночас прагнули національного панування в Угорщині. Зростання цього руху змусило Габсбургів домовлятися з угорськими лідерами та реформувати імперію, утворивши Австро-Угорщину. Угорський націоналізм також вплинув на активізацію подібних рухів у південнослов'янських землях і Трансильванії.

Майже половина земель **Хорватії** та **Славонії** входили до Прикордонного Округу і знаходилися під прямим контролем австрійського уряду. Решта територій були окремими адміністративними районами. Центром хорватського політичного життя став округ **Цивільна Хорватія** з сабором (соймом) у Загребі. Влада в цьому районі належала середній та дрібній шляхті, представники якої були хорватами за національністю та католиками за віросповіданням. Серед великих землевласників були і хорвати, і угорці.

Хорватські шляхтичі опинилися у скрутному становищі — їм доводилося протистояти тиску і австрійської, і угорської адміністрацій, а вони прагнули зберегти свої привілеї. Отже, у суперечках між Віднем та угорською опозицією вони підтримували то одну, то іншу сторону.

Діємо: практичні завдання

Проведіть у класі рольову гру «Три голоси імперії». Об'єднайтеся в три групи: **1)** угорські радикали (прибічники мадяризації); **2)** хорватські шляхтичі (представники сабору); **3)** австрійська адміністрація. Підготуйте коротку промову (до 3 хвилин) на тему: «Яке майбутнє ми бачимо для нашого народу в межах імперії?». Після виголошення промов спробуйте знайти компроміс. Зробіть висновки.

Під час реформ Йосипа II хорвати, виступаючи проти централізації, передали частину своїх повноважень угорському ландтагу.

Хорватські землі перейшли під угорське керівництво, а владу сабору обмежили — важливі рішення ухвалювалися разом з угорцями. Унаслідок цього хорватська автономія поступово зменшувалася, а закони для краю ухвалювали в Угорщині.

Ситуація в Славонії значно відрізнялася від становища хорватів, які мали більше прав і користувалися певною автономією. Після відступу османів славонські землі залишилися сплюндрованими й безлюдними. Намагаючись відродити Славонію, адміністрація Габсбургів продавала або ж просто віддавала ці землі у володіння шляхтичам, державним чиновникам, купцям чи іншим людям, котрі були переважно німцями та угорцями.

Найголовнішою відмінністю між Хорватією та Славонією була кількість шляхти: в Хорватії цей статус мали приблизно 9 тис. осіб, а в Славонії — лише 314. Територію Славонії розділили на 3 графства, які мали власні дворянські асамблеї й обирали представників до ландтагу Угорщини та сабору Хорватії. Проте, незважаючи на такі права, статус Славонії в імперії був надто непевним — цей регіон не міг розраховувати на ті ж привілеї, що й Хорватія.

3. СЕРБИ, РУМУНИ, СЛОВАКИ, УКРАЇНЦІ

ІМПЕРІЯ ГАБСБУРГІВ

Сербське населення

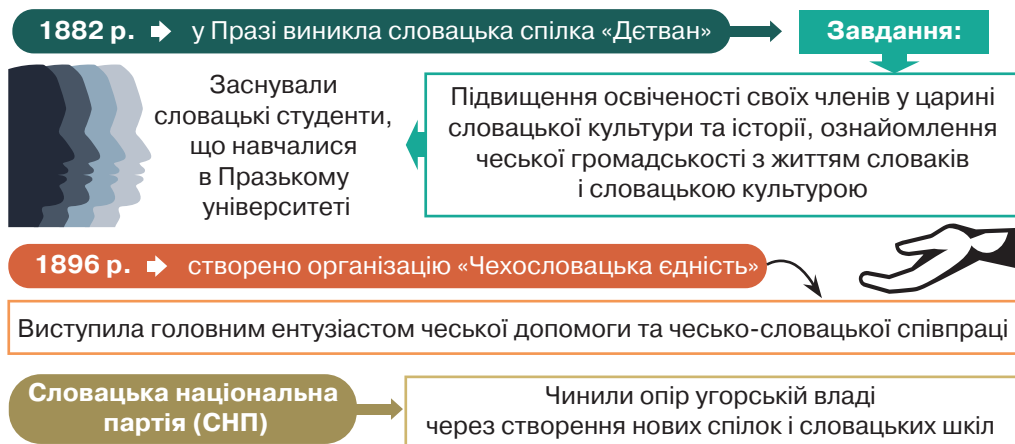
- володіло визначеною територією й мало визнане право на православне віросповідання;
- загалом співпрацювало з центральним урядом у Відні, який гарантував сербам їх привілеї;
- якби не ця підтримка, православним сербам не вдалося б довгий час протистояти тиску католицьких Угорщини та Хорватії

Сербське населення

- політична система в Угорщині давала можливість владі здійснювати мадяризацію і не зважати на настрої населення;
- національний рух словаків зображували як панславізм і державну зраду;
- під гаслами боротьби з панславізмом придушувалися всі словацькі національні прояви;
- осередками мадяризації мали стати школи, а її жертвами передовсім молодь

Православні румуни

- становили більшу частину населення Трансильванії, але не могли впливати на владу взагалі;
- майже всі без винятку були селянами-кріпаками і працювали на угорських землевласників;
- румунська шляхта, кількість якої становила приблизно 1 % від усього дворянства імперії, схилилася до співпраці з угорцями;
- на відміну від сербів, румуни жодних гарантованих привілеїв не мали

Західноукраїнські землі також входили до складу Австрійської імперії: Закарпаття залишалося у складі Угорщини, Східну Галичину приєднали після поділу Речі Посполитої, а Буковину — у **1775 р.** З цих земель утворили **Королівство Галичини і Лодомерії**, де східну частину населяли переважно українці, а західну — поляки. Етнічний кордон між польським і українським населенням умовно проходив по р. Сян. Галицькі русини мали певні культурні й політичні права, сповідували уніатство та поступово почали називати себе українцями.

4. ХОРВАТІЯ ТА СЛАВОНІЯ: ІЛЛІРІЙСЬКИЙ РУХ

Після 1815 р. Хорватія і Славонія мали окремі автономні інституції, але належали угорській короні. Угорці також контролювали всі фінансові важелі. Хорватську адміністрацію очолював **бан**, якого призначала Угорська Канцелярія у Відні — найголовніший орган адміністрації на угорських землях імперії. Представники вищих прошарків шляхти у Хорватії походили з італійських, німецьких та мадярських родин, тому більше опікувалися збереженням власного статусу, ніж боротьбою за національні хорватські права.

На всіх землях, підпорядкованих угорській короні, мовою адміністрування та освіти була латина. Проте угорські націоналісти вимагали змін — латина в управлінні та освіті мала бути замінена угорською мовою, яку слов'янам або румунам вивчити було надзвичайно важко. **Мовне питання стало головним пунктом спротиву хорватської опозиції.** Кількісно ця група була зовсім маленькою. Хорватські національні інтереси захищала група освічених людей, серед яких були й небагаті шляхтичі, окремі представники духовенства, інтелігенти та військові. Найбільш ініціативною була молодь, яка встигла здобути освіту та поділяла багато ідей своїх європейських однолітків. Важливою постаттю серед тогочасних хорватських інтелектуалів був **Людевіт Ґай**, якому судилося очолити **іллїрійський рух**.

Діємо: практичні завдання

Основна теза Ґая: «Слов'яни — справжні господарі Балкан». Напишіть коротку статтю, як би ця ідея вплинула на політичні прагнення південнослов'янських народів. Які переваги та ризики могла мати ідея єдності південнослов'янських народів?

«Іллірійці» прагнули дослідити слов'янське минуле й довести існування спільної слов'янської культури, здатної заперечити німецькі та угорські претензії на вищість. Ґай обґрунтовував зв'язок хорватів із давніми балканськими племенами — іллірійцями, проголошуючи слов'ян корінними господарями своїх земель.

Осередок навколо Ґая дістав назву «Іллірійський рух». Ґай вважав, що «іллірійські» землі простягалися «від Вілаха до Варни» та охоплювали території сучасних Словенії, Хорватії, Сербії, Чорногорії, північної Албанії, Болгарії й південної Угорщини. Він стверджував, що давні іллірійці згодом стали хорватами, сербами, словенами й болгарами, а південнослов'янські народи зберегли споконвічну єдність і мали об'єднатися в спільну державу. Ця ідея відома як «югославізм».

Поміркуймо!

Наскільки важливою є спільна історична пам'ять для об'єднання народів? Які ризики могли виникнути при об'єднанні різних народів в одну державу?

Варто запам'ятати!

Іллірізм — суспільно-політичний і культурний рух 30–40-х років XIX ст. у Хорватії та Славонії, походить від давньої назви західної частини Балканського півострова Іллірії. Головною метою ілліризму було спочатку літературно-мовне, пізніше — політичне об'єднання південних слов'ян.

Югославізм (сербохорв. jugoslavizamj / угославизам) — це концепція, що передбачала об'єднання всіх південнослов'янських народів у єдину югославську націю. Вона охоплювала варіанти «Великої Сербії» та «Великої Хорватії».

Ґай зосереджувався на мовному питанні, прагнучи усунути відмінності між південнослов'янськими мовами та підкреслити їхню єдність. Так постала літературна хорватська мова, якою згодом почали користуватися серби й більшість хорватів.

Діємо: практичні завдання

Чому угорські націоналісти вимагали замінити латину на угорську? Які проблеми це створювало для слов'янських народів? Складіть короткий план дій для хорватських інтелектуалів, покликаний зберегти мову та культуру.

Хорвати не підтримували мадярів і виступали проти нав'язування угорської мови та обмеження автономії. Щоб зменшити напруження, у 1843 р. Відень заборонив назву «іллірійський», однак прихильники руху замінили її словом «національний» і продовжили свою діяльність.

Підтримували рух хорвати, але за своєю сутністю він був уже **югославським рухом**, тобто стосувався всіх південних слов'ян, а не тільки мешканців Хорватії. Використовуючи іллірійську концепцію, можна було успішно протидіяти мадяризації та германізації, але щоб рух набув загальнослов'янського значення, потрібна була співпраця з сербами та словенцями.

Більшість **словенських** інтелектуалів від початку відкидали ідею подібної співпраці. Розвиваючи власне культурне життя, вони аж ніяк не бажали об'єднуватися з рухом, центр якого містився в угорських землях. А **серби** пишалися тим, що є сербами і православними — чого б то їм ставати іллірійцями? Не було сенсу в тому, щоб забути славу Косово та середньовічного сербського королівства задля давнього міфу. Ба більше, майже всі серби були послідовниками філолога **Вука Караджича**, який вважав усіх, хто розмовляв одним діалектом, сербами. Тому сербські лідери вважали хорватів розкольникими, які «перекинулись» у католицьку віру. У хорватському русі серби вбачали впливи Відня, а також експансію католицтва.

Арсенал громадянськості

У XIX ст. Вук Караджич реформував сербську мову, зробивши її зрозумілою для простих людей. Він збирав народну творчість і доводив, що культура та мова — основа нації. Як ви розумієте наведений вислів Вука Караджича? Чому мова посідає ключове місце у збереженні національної ідентичності будь-якого народу?

ВУК КАРАДЖИЧ

? Чи можливо об'єднати різні народи навколо спільної ідеї? Чи може мова бути інструментом боротьби за права? Які права громадян пов'язані з можливістю навчатися рідною мовою?

Політичні сили Хорватії (середина XIX ст.)

Іллірійський рух (до 1848 р.)

- Найвпливовіша сила у Хорватії
- Єдність південних слов'ян

Іллірійська / Національна партія (1841 р.)

- Поширення іллірійських ідей
- Підтримка югославської концепції

Опозиція ілліризму

- Хорватська націоналістична течія
- Партія Прав (Анте Старчевіч, 1861 р.)

- ✓ Захист хорватських прав
- ✓ Заперечення югославізму
- ✓ Всі південні слов'яни — це хорвати

Історичні подробиці

На початку жовтня 1871 р. деякі члени Хорватської Партії Прав, не погоджуючись із офіційною політикою партії, почали повстання в селі Раковиця в Кордуні. Повсталі проголосили такі цілі:

Звільнення хорватів від
австрійського та угорського
гноблення

Проголошення незалежної
Хорватії

Загальна рівність перед
Законом

Муніципальне
самоврядування

Скасування Військової
границі та утворення
вільних жупанів

Повага до всіх релігій

У 1868 р. Хорватія в Австро-Угорщині отримала статус окремого політичного регіону в складі королівства Угорщина з автономією у внутрішній політиці, судах, поліції, релігії та освіті. Водночас повноваження бана обмежили: його призначав король за рекомендацією угорського прем'єра, що забезпечувало підтримку угорських інтересів.

5. ЧЕХІЯ ТА ЧЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

Чеська державність була ліквідована ще у XVII ст., значна частина чеської шляхти зазнала поніме́чення або покато́личення, а інша мусила покинути батьківщину. Країну фактично колонізували німці, нею керували центральні австрійські інституції та місцеві чиновники, яких призначав уряд. Віденська влада послідовно інкорпорувала чеські землі до імперії, державною мовою була німецька. Знищуючи головні національно-історичні особливості Чехії, влада водночас закладала підвалини чеського національного руху. Його становлення тривало майже століття (остання третина XVIII — 60-ті роки XIX ст.). За умов поширення в Європі просвітницьких

ідей в чеському суспільстві розпочався процес відновлення народних традицій та становлення модерної культури, що ґрунтувався на культурно-історичній спадщині.

Поміркуймо!

Пригадайте, які ідеї лягли в основу Просвітництва. Як просвітницькі ідеї вплинули на формування націй у Європі? Які ідеї актуальні досі?

Етапи чеського націєтворення

- 1 **Культурне пробудження** Усвідомлення етнічної самобутності
 Дослідження культурних традицій Розвиток мови Інтерес до історії
- 2 **Поширення національної ідеї** (кінець 1810-х – 1840-ві роки)
 Активна пропаганда національних ідей Розширення національного руху
- 3 **Масовий рух** (1848–1860-ті роки)
 Участь майже всіх верств населення Перетворення руху на загальнонаціональний

Палкими носіями націоналізму виступали передусім чеські діячі науки та культури, яких згодом назвали «будителями». У Празькому університеті в 1784 р. було засновано **Королівське наукове товариство**, що поставило собі за мету вивчення природи та історії Чехії. У 1796 р. в Празі засновано Академію мистецтв, у 1798 р. — Празький театр, в 1802 р. — Празький технічний інститут, у 1810 р. — Празьку консерваторію.

Діємо: практичні завдання

Назву «будителі» ватажки національних рухів отримали за заклики до народу «прокинутися від багаторічного сну» і згадати про своє давнє коріння. Першість належала чехам — Йосефу Добровському та Йозефу Юнгману. «Батьком» словацької літературної мови вважають поета Людовита Штура.

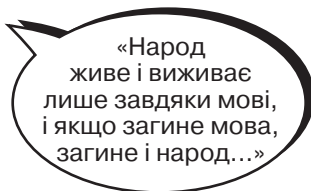

**Йосеф
Добровський**

Заклав основи наукової славістики, розпочав порівняльне дослідження слов'янських мов, вивчав виникнення та розвиток слов'янського письма

**Йозеф
Юнгман**

**Людовит
Штур**

Ідеолог словацького національного відродження у XIX ст., автор словацького мовного стандарту, що врешті привів до сучасної словацької літературної мови

Одним із провідних діячів чеської культури, що належать до «будителів», є **Йосеф Добровський** (1753–1829). Він видав низку критичних досліджень з історії давньої Чехії та слов'янства загалом. Відродженню чеської мови сприяла діяльність директора празьких, а згодом і всіх гімназій Чехії **Франтішека Прохазки** (1749–1809), який зробив вагомий внесок у видання багатьох чеських літературних пам'яток.

Багато сил справі національного виховання чехів віддав **Франтішек Полацький** (1798–1876). У 1831 р. він став одним із засновників просвітницького товариства «**Матиці Чеської**». У 1836 р. з'явилася друком перша книга п'ятитомної «Історії чеського народу в Чехії та Моравії», яка, по суті, була першою науковою історією чеського народу.

Посиленню відчуття слов'янської спільності в чеському суспільстві сприяла діяльність **Павла Шафарика** (1795–1861). У своїй праці «Слов'янські старожитності» (1837 р.) він обґрунтував індоєвропейське походження слов'ян, показав їхній внесок у світову історію.

У середовищі інтелігенції тоді навіть вважалося за можливе створення спільної слов'янської літературної мови.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте монету Словаччини номіналом 200 крон 1995 р. та українську поштову марку 1995 р., подану на наступній сторінці. Як ви розумієте нанесені на марку слова Т. Шевченка? Що означає фраза «звів єси в одне море слов'янські ріки»? Якби ви мали створити монету або марку, присвячену П. Шафаріку, які символи, цитати, зображення ви б могли використати?

У 1860-х роках національно-культурний розвиток чехів відбувався на тлі реформ Австрійської імперії та створення Австро-Угорщини (1867 р.). Величезне значення для формування модерної чеської нації мало створення літературної чеської мови та утвердження чеської мови в початковій, середній і вищій освіті. Знаменною подією в історії Празького університету стало виокремлення в його структурі німецької та чеської частини, за якою власне і закріпилася назва **Карлового університету** (1882 р.).

Піднесення чеської культури вплинуло і на українські землі, сприяючи розвитку університетської освіти в Наддніпрянщині. Чеські вчені зробили вагомий внесок у діяльність Харківського, Київського й Новоросійського університетів, а їхній патріотизм став прикладом для українців та інших слов'янських народів і посприяв зростанню національної самосвідомості.

Арсенал громадянськості

Які спільні риси має боротьба за мову й освіту в різних народів Європи? Уявіть, що навчання у вашій країні ведеться лише іноземною мовою. Які це матиме наслідки?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Коли і за яких історичних умов розпочалося чеське національне відродження?
2. Назвіть головних представників руху будителів. Яку роль відіграв Йосеф Добровський у відродженні чеської мови? Чим відзначився Йозеф Юнгман?
3. Які завдання ставили перед собою чеські просвітителі?
4. Порівняйте чеський національний рух із українським: що їх об'єднує, а що відрізняє?
5. Обговоріть вислів: «Мова — це серце нації». Чи актуальний він сьогодні?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою матеріалів параграфа і додаткових джерел інформації заповніть таблицю у зошиті або нотатнику:

Критерій	Хорватія	Славонія
Кількість шляхти		
Ступінь автономії		
Владні структури		
Населення		
Привілеї		

III. Мислимо творчо

Уявіть себе письменником або письменницею. Напишіть вірш або короткий маніфест, який міг би звучати на мітингу будителів у XIX ст.

§ 40

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ
В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Пригадайте. Який вплив на національний рух на західноукраїнських землях справила революція 1848–1849 рр. у Європі?

1. МОСКВОФІЛИ ТА НАРОДОВЦІ

Після поразки революції посилення польського впливу в Галичині спричинило розкол українського руху. Частина суспільства, розчарована у власних силах, почала шукати захисту від колонізації в орієнтації на Російську імперію. Подібні настрої поширювалися і на Буковині та Закарпатті.

У другій половині 1860-х років оформилася течія суспільно-політичного руху, яка отримала назву «**москвофільство**». Її представників приваблювала слов'янська схожість українців і росіян та ідеї панславізму.

МОСКВОФІЛИ

Визнавали провідну роль Росії серед слов'янських народів

Не визнавали право українства на самовизначення

Пропагували ідею «єдиної неподільної російської народності» від Карпат до Камчатки

Таке спрямування москвофілів цілком влаштовувало Росію, і вона надавала їм таємну щедрю фінансову та організаційну підтримку. На москвофільські позиції перейшла більшість старої української інтелігенції, зокрема Яків Головацький. На хвилі зростання антипольських настроїв популярність цієї течії збільшувалась, і на деякий час (у 1860–1880-х роках) московська орієнтація стала переважати в політичному і громадському житті західних українців.

Варто запам'ятати!

Москвофільство — шлях найменшого опору для тих українців, які не бажали політичної самостійності, а сподівалися на розв'язання всіх культурних і суспільних проблем від офіційної російської влади, очікували перехід західноукраїнських територій у випадку військових конфліктів під владу Російської імперії.

Поміркуймо!

Поширеною тезою серед москвофілів була думка про те, що «краще втопитися в російському морі, ніж у польському болоті». Як можна зрозуміти цю тезу? Про які особливості світогляду москвофілів вона свідчить?

Москвофільські настрої поширилися і серед селян, які вірили в «доброго» російського царя, що покарає поляків і роздасть їм поміщицькі землі. Ця наївна віра мала переважно соціальний, а не національний характер і була притаманна також чеським та болгарським селянам.

У 1870 р. москвофіли заснували політичну організацію — **Руську раду**, яку самі вважали прямою наступницею Головної руської ради і єдиним представником усіх місцевих українців. Було створено потужну видавничу базу. У 1880-х роках видавали три газети в Галичині, по одній — на Буковині та Закарпатті. Крім того, москвофіли мали власні установи, товариства і науково-літературні збірники, через які пропагували свої ідеї. Вони зробили спробу створити й нав'язати українцям окреме «язичіє» — суміш з російської, української, польської та церковнослов'янської мов, яке подавали як «руську» мову. Мову, якою розмовляв простолюду, вони вважали «говірною» неосвічених людей.

Поміркуймо!

На думку Івана Франка, «*наша москвофільська секта зітхає до Росії, якої, як правило, не знає, до національної єдності з великим російським народом, про який не має поняття, до російської мови, на якій не читає*». Чим, на вашу думку, можна пояснити таку прихильність москвофілів до Росії?

Думки істориків

qr.orioncentr.com.ua/QzAvk

Незважаючи на тимчасове посилення москвофільської течії, традиції «Руської трійці» і революції 1848 р. продовжували жити в західноукраїнському суспільстві. Українська національна течія в Західній Україні виявилася в русі народовців, що активізувався на початку 1860-х років. Його основу становила молода інтелігенція на чолі з **Володимиром Шашкевичем**. Народовці орієнтувалися не на Росію, а на український народ і присвятили себе служінню йому. Народовці доводили, що українці — окремий народ, який займає територію від Кавказу до Карпат і гостро потребує захисту своїх національних та політичних прав. Ряди народовців поповнювала переважно молода світська інтелігенція — учителі та студенти.

Варто запам'ятати!

Народівство — суспільно-політичний рух, представники якого розвивали традиції українського національного життя, обстоювали самобутність українського народу.

НАРОДОВЦІ

Пропаганда через пресу

- Поширення національних і культурно-освітніх ідей
- Журнали: «Вечорниці», «Нива», «Мета», «Русалка», «Правда»
- Галичина — центр вільного українського слова

Культурно-освітня діяльність

- Створення товариств, гуртків і освітніх закладів
- Поширення національної свідомості
- 1864 р. — перший український професійний театр у Львові

- Поступово стали головною силою українського руху
- Відтіснили москвофілів на другорядні позиції

Мету сприяння піднесенню культурно-освітнього рівня народу поставило засноване 1868 р. культурно-освітнє товариство «Просвіта».

«Просвіта»
у 1914 р. мала 77 філій,
2944 читальні,
504 читальні-доми,
197 035 членів читалень,
2364 бібліотеки
із загальним фондом
у 218 861 книгу

Непересічне значення для розвитку української мови й літератури мало створене 1873 р. Літературно-наукове товариство імені Т. Шевченка. Згідно зі статутом, головною метою товариства повинен був стати розвиток української словесності. Тому на початку своєї діяльності товариство займалося передусім культурно-просвітницькою роботою. Крім художньої літератури, товариство видавало українські журнали «Правда» і «Зоря». У 1892 р. воно змінило назву на Наукове товариство імені Т. Шевченка, оскільки на той час перетворилося на своєрідну академію наук, яка об'єднувала найкращі наукові сили національно-патріотичного спрямування.

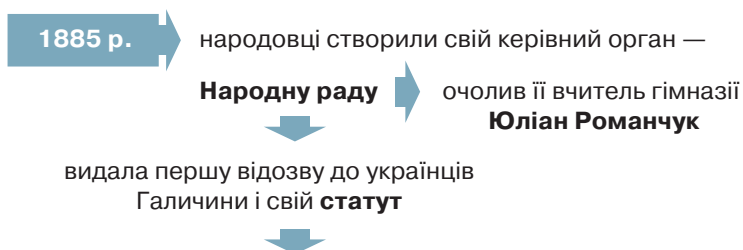
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА

Ініціатива перетворення товариства імені Т. Шевченка на наукове належала відомому наддніпрянському письменнику і громадському діячеві **Олександру Кониському**. Очолював Наукове товариство імені Т. Шевченка в 1897–1913 рр. видатний український історик **Михайло Грушевський** (1866–1934).

2. НАРОДОВЦІ ТА РАДИКАЛИ

Важливим етапом діяльності народовців стало видання *політичних часописів*. З 1879 р. видавалася газета для селян «Батьківщина». Наступного — 1880 р. у Львові почала виходити щоденна газета «Діло» на противагу москвофільській газеті «Слово». Популярності набув літературно-науковий часопис «Зоря».

Провідну роль у становленні цих видань відіграв відомий громадський діяч, публіцист і літератор **Володимир Барвінський** (1850–1883). За його ініціативою 30 листопада 1880 р. у Львові було проведено українське народне віче за участю двох тисяч селян, що стало першою спробою поєднання народовського руху із широкими народними масами.

проголошувалася **мета організації** — розвиток народу, захист його прав і поширення українських інтересів у всіх політичних, культурних, суспільних та економічних відносинах

Народна рада ставила перед собою завдання продовжити справу Головної Руської Ради і стала прообразом політичної партії

Процес зміцнення українського руху проходив на Буковині та Закарпатті складніше, ніж у Галичині. Початок національного відродження на Буковині припав на 1860-ті роки. Перші національні організації мали москвофільське спрямування. Буковинські освічені українці перейшли на національні позиції під впливом появи народовської течії в Галичині. Завдяки народовцям у краї почали поширюватися поезії Т. Шевченка. Поширення Шевченкового слова привело до появи «*буковинської трійці*» — **Юрія Федьковича** (1834–1888) та братів **Сидора** (1836–1903) і **Григорія** (1838–1884) **Воробкевичів**, зачинателів української літератури на Буковині. Ситуацію на краще різко змінило відкриття в Чернівцях у 1875 р. університету. Частину викладачів становили галицькі українці, які стали провідниками національної ідеї. У 1885 р. Ю. Федькович почав редагувати українську

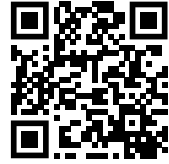
газету «Буковина». З кінця XIX ст. буковинське політичне життя розвивалося вже разом із галицьким.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/tOPt3

За допомогою QR-коду перегляньте відео від ютуб-каналу «Педагогічний музей України» — «Юрій Федькович (1834–1888): «великий приятель школи, учителів і народу»». За допомогою матеріалів параграфа і додаткових джерел інформації створіть коротку біографічну довідку про Ю. Федьковича для української вікіпедії.

У Закарпатті тривалий час переважала москвофільська течія. Сильний угорський тиск змушував закарпатських українців шукати допомоги ззовні. Перемога російського війська над угорськими революціонерами в 1849 р. породила надії на допомогу з Петербурга, однак розчарування сприяло зміцненню позицій народовців у Закарпатті. У 1880-х роках народовський рух у цьому краї був пов'язаний з діяльністю педагога **Василя Чопея** (1856–1935). З кінця 1890-х років у культурно-національне життя українців Закарпаття активно включився **Августин Волошин** (1874–1945).

Історичні подробиці

У 1945 р. при комуністичній владі Августина Волошина звинуватять у зраді та антидержавницькій діяльності. Володимир Марчук із Житомирщини, співакамерник Волошина в Бутирській тюрмі, згадував: «До мене в камеру-одиначку помістили Августина Волошина... Це був невисокий повний чоловік, років йому було за сімдесят. Він мав хворий шлунок і не міг їсти. Свою їжу він віддавав мені. Кожного дня Волошин розповідав про життя Ісуса Христа, також про себе, як він їздив до Рима, до Праги. Я дізнався, що Волошин зустрічався з Ріббентропом, Бандерою, Мельником... З кожним днем Августин Іванович слабнув. Навіть сам уже не міг виходити на прогулянку. Ми брали його під руки і виводили гуляти... На все життя запам'ятав я цю добру і розумну людину...».

Августин Волошин

Греко-католицький священник, педагог, «батько» українського відродження в Закарпатті. Найбільшою заслугою А. Волошина є те, що в ті часи найбільшої мадяризації пише і видає книги, шкільні підручники і редагує майже єдину на той час газету «Наука»... Працює в товаристві ім. Святого Василя Великого, а коли мадярська влада закрила це товариство, організує разом з іншими друкарню і книгарню «Унію»

? За допомогою поданого уривка зробіть припущення, яку діяльність вів А. Волошин з 1890-х років. Чому, на вашу думку, його могли переслідувати та ув'язнити у 1945 р.? За допомогою додаткових джерел інформації складіть коротку біографічну довідку про життя та діяльність А. Волошина.

У середині 1870-х років у Галичині з'явилася молода інтелігенція, яка стала критично оцінювати діяльність як москвофілів, так і народовців та прагнула надати українському рухові більш революційного характеру. Молоді українські політичні діячі **Іван Франко** (1856–1916), **Михайло Павлик** (1853–1915), **Остап Терлецький** (1850–1902) та інші звертаються до ідей соціалізму. Так в українському русі виникла ще одна, так звана **радикальна течія**. Радикали видавали декілька газет та журналів, вели пропагандистську роботу серед робітників і селян. Вони прагнули посилити вплив у громадських читальнях «Просвіти» і домагалися перетворення їх на свої осередки. Радикали критикували існуючий лад, москвофілів і народовців, прагнули захищати інтереси простих галичан у конкретних справах.

3. ПОЛІТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

Наприкінці XIX ст. національний рух у Галичині досяг нового рівня. Його учасники *почали переходити від культурно-просвітницької до політичної діяльності*. Вони дійшли висновку про важливість координації своїх зусиль у межах організації (чи організацій) із чітко визначеною програмою боротьби. Унаслідок цього сформувалися перші в історії України *політичні партії*.

1890 р.

перша українська політична партія — **Русько-Українська радикальна (РУРП)**

- утвердження соціалізму, демократизації суспільного життя
- використання здобутків культури й науки для піднесення національної свідомості
- перебудова внутрішнього життя Австро-Угорщини на засадах «правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархії в якнайкращім культурнім і національнім розвою провінцій і народностей»

**Михайло
Павлик**

**Іван
Франко**

**Євген
Левицький**

Питання про автономію як програмну мету РУРП спричинило в партії гостру дискусію. Так звані «молодші» радикали (Юліан Бачинський, В'ячеслав Будзиновський, Олександр Колесса та ін.) висловили незгоду із цим положенням. Кінцевою метою політичної діяльності партії вони вважали **державну самостійність України**, а автономію у складі перебудованої на федеративних засадах Австро-Угорщини — лише першим етапом на шляху до цієї мети. Ця ідея одержала в партії широку підтримку. У 1895 р. програма РУРП була доповнена окремим пунктом про те, що утвердження соціалістичних

ідеалів можливе лише за цілковитої політичної самостійності українського народу. Самостійність — стратегічна мета партії.

Свідчать документи

З Програми Русько-Української радикальної партії: «Зваживши, що теперішні економічні, політичні й культурні потреби нашого простого народу й інтелігенції такі, що обі наші старші партії — народовська і москалофільська, при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, — ми, русько-українські радикали, порозумівшись приватно в днях 4 і 5 н. ст. жовтня 1890 р., виступаємо от-се яко нова партія під назвою Русько-Українська радикальна партія з ось якою програмою:

1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власности средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без ріжниць пола, як найповнішого впливу на рішане всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, крайів, у справах, котрі тільки їх дотикають; уділення кожному народови можности якнайповнішого розвою культурного.

3) В справах культурних стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народу».

? На основі документа визначте, які відмінності мала радикальна течія в суспільно-політичному русі порівняно з москвофільською та народовською.

За рік, у 1895 р., один із «молодших» радикалів **Юліан Бачинський** опублікував брошуру «**Україна irredenta**» («Україна уярмлена»), в якій доводив історичну необхідність здобуття Україною повної політичної незалежності. Ця брошура відіграла важливу роль у розвитку національної самосвідомості й національно-визвольного руху як на західноукраїнських землях, так і на Наддніпрянщині.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Ідея української незалежності справді була галицькою. Іронія полягає в тому, що першими порушили питання незалежності України не галицько-українські націоналісти, а галицькі марксисты. На їхню думку, якщо в Україні мала бути соціалістична революція, мусив перед тим з'явитися український пролетаріат, а щоб він з'явився, була потрібна українська буржуазія, а вона своєю чергою не могла по-стати без національної — себто української — держави».

? Чому, на вашу думку, саме галицькі соціалісти першими пристали на ідею незалежності України?

Поступово ця ідея стала панівною в західноукраїнському національно-визвольному русі. Всі українські національні партії Західної України в подальшому стояли на самостійницьких позиціях. Наприкінці 1890-х років у Галичині відбувалося зближення частини народовців з тим крилом радикальної партії, яке дедалі більше відмовлялося від соціалістичної ідеології на користь національної ідеї. У 1899 р. було створено **Українську національну демократичну партію (УНДП)**. Одним із її керівників став І. Франко. Ця партія поряд з іншими питаннями ставила й рішучі національні завдання — зміцнення почуття єдності з «російськими українцями», пробудження серед українців Закарпаття того самого національного духу, що й у Галичині та на Буковині. Керівний орган партії — Народний комітет — виступив із закликом до українців боротися за незалежну Україну.

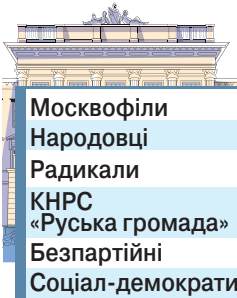
Щодо інших питань — це була типово ліберальна партія, яка прагнула уникати соціального радикалізму. Завдяки своїм поміркованості і націоналізму УНДП швидко стала найчисленнішою політичною партією на західноукраїнських землях. За вплив на суспільство з нею могла до певної міри змагатися лише РУРП. Фактично, в українському русі виникла двопартійна система.

Галицькі ж соціалісти у 1899 р. оголосили створення **Української соціал-демократичної партії (УСДП)**. Як і австрійська соціал-демократія, УСДП відмовилася від ідеї диктатури пролетаріату, прагнула досягти соціалізму через реформи, легальні парламентські методи боротьби. Водночас лідери УСДП підкреслювали історичну необхідність побудови в перспективі незалежної соборної української держави, що, зі свого боку, зумовлювало потребу активізації виховної роботи серед українських робітників.

Так, у 90-х роках XIX ст. національно-визвольний рух у Галичині піднявся на якісно новий щабель. Еволюцію від автономізму до незалежності прискорила брошура Ю. Бачинського «Україна irredenta» і перехід на самостійницькі позиції Івана Франка.

Пожевжилось і суспільно-політичне життя Буковини. В 1905 р. буковинські народовці об'єдналися в «Національну раду русинів на Буковині», орієнтуючись на зразок Народно-демократичної партії у Галичині. У червні 1907 р. від неї відокремилось ліве крило, заснувавши Радикальну партію. Майже одночасно утворилася і марксистська Соціал-демократична партія. Однак більшість її гасел були

незрозумілі буковинським селянам, а робітників у краї майже не було. У 1911 р. на виборах до Буковинського крайового сейму було обрано 17 українських депутатів, 15 з яких були народовцями. У 1914 р. на Буковині було 590 різних українських товариств і установ.

	1870– 76	1877– 82	1883– 89	1889– 95	1895– 01	1901– 08	1908– 13	1913– 14
Москвофіли	35	17	5	8	–	6	9	1
Народовці	3	1	5	11	1	6	16	27
Радикали	–	–	–	1	3	1	3	6
КНРС «Руська громада»	–	–	–	–	13	1	–	–
Безпартійні	3	1	5	5	6	6	–	–
Соціал-демократи	–	–	–	–	–	1	–	–

Український рух на Закарпатті залишався «пораним братом». Суспільство зазнавало примусової мадяризації. Панівні позиції зберігали москвофіли, нечисленні народовці вимушені були обмежуватись питаннями мови, літератури, історії та освіти. Питання про автономію навіть не поставало.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «москвофільство», «народовство», «радикалізм», «РУРП», «УНДП», «УСДП».
2. У чому виявлялася діяльність народовців у другій половині XIX ст.?
3. Які основні культурно-просвітницькі товариства діяли в Західній Україні?
4. Назвіть основні положення програми Русько-Української радикальної партії.
5. Коли і які українські політичні партії виникли в Галичині наприкінці XIX ст.?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. Спільними зусиллями створіть порівняльну таблицю.

Ознаки	Москвофіли	Народовці	Радикали
Орієнтація			
Головні ідеї			
Діячі			
Видання / організації			
Українське питання			

III. Мислимо творчо

Створіть інфографіку або постер «Від москвофільства до Українських партій: шлях пробудження Галичини».

§ 41

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНЩИНІ

Пригадайте. Коли і за яких обставин почалося українське націєтворення? Який внесок в український національний рух зробило Кирило-Мефодіївське товариство?

1. ВИНИКНЕННЯ ГРОМАД ТА ЇХНЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ

Організаційною формою українського національно-визвольного руху в 1860–1890-х роках були напівлегальні непартійні об'єднання, які одержали назву «**громади**».

Варто запам'ятати!

Грома́ди — напівлегальні національно-культурні об'єднання української інтелігенції.

Перша така громада в **1859 р.** виникла в Петербурзі. У столиці імперії мешкало чимало українців, на яких справляли великий вплив патріотично налаштовані українські письменники та громадські діячі. Помітно пожвавилось духовне життя української громади Петербурга після приїзду до нього щойно амністованих колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства В. Білозерського, М. Костомарова й особливо Т. Шевченка.

Поміркуймо!

Які особливості становища українського народу під владою Російської імперії могли слугувати причинами розгортання громадівського руху?

1861–1862 рр. — перший український журнал «**Основа**» (виходив українською та частково російською мовами)

- Видавцями журналу були В. Білозерський, П. Куліш і М. Костомаров
- Публікувалися художні твори, праці з історії та народознавства
- Вперше друкувалися твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, С. Руданського, наукові твори М. Костомарова, М. Максимовича, П. Єфименка

Цілі «Основи» обмежувалися розвитком української літератури та культури, відмовляючись від мети політичної автономії

Михайло Драгоманов

Центром громадівського руху став Київ. Навесні **1861 р.** студенти й викладачі Київського університету та представники місцевої інтелігенції створили **Київську громаду**. Кількість членів громади сягнула 200 осіб. На таємній раді група громадівців затвердила програмні положення.

Організувалися громади в Чернігові, Вінниці, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Харкові, а також у Москві та Катеринодарі на Кубані

Відкривали недільні й щоденні школи, працювали в них учителями, організовували публічні лекції та бібліотеки

Український народ є окремою нацією, кожен свідомий українець повинен віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу, ставитися дружно до братів-слов'ян й допомагати їм у боротьбі з гнобителями

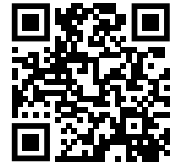
Одним із головних напрямів діяльності була організація недільних шкіл для дорослих. Першу в Російській імперії недільну школу відкрили в **1859 р.** у Києві. Чернігівська громада, крім традиційної діяльності, започаткувала видання щотижневика «**Чернігівський листок**». Його літературна частина виходила українською мовою. Видавцем і редактором газети був відомий байкар **Леонід Глібов** (1827–1893).

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/SH8y2

Пригадайте, що ви знаєте про байки Леоніда Глібова та його особистість. Скориставшись QR-кодом або покликанням прослухайте вірш Леоніда Глібова «Журба». Якими були умови життя українців у другій половині XIX ст.? Знайдіть зв'язок між ними та настроєм поезії. Створіть до поезії ілюстровану поштову листівку.

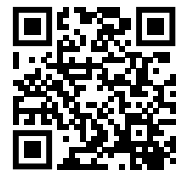

2. ХЛОПОМАНСТВО.

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

Київський університет у 1860-ті роки за складом студентів і викладачів залишався переважно польським. Своїм завданням поляки вважали відбудову так званої «Історичної Польщі» — польської держави до поділів Речі Посполитої. Проте із середовища нащадків польської шляхти виокремилася група студентів, які обирали собі українську ідентичність та захоплювалися інтересами селянина — «хлопа» польською. Місцеві поляки Правобережної України зневажливо називали їх *хлопоманами*.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/TWoLD

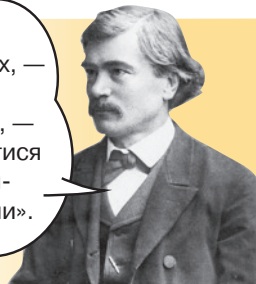
Лідерами хлопоманів були здебільшого представники спольщеної української шляхти, деякі з яких не мали жодного етнічного відношення до українців. Лідер руху **Володимир Антонович** (1834–1908) був поляком. Не маючи й краплини української крові в своїх жилах, він націоналізувався під впливом народної стихії, яка його оточувала в селах і містечках Правобережжя. Те саме можна стверджувати і про його побратимів, етнічних поляків, але українців за політичним вибором — братів Рильських, К. Михальчука, О. Юркевича, Б. Познанського.

Поміркуймо!

Поміркуйте, чому В. Антонович закликав поляків перейнятися українською ідеєю. Чи може людина залишатися осторонь національного життя? Які це має наслідки?

«Інший шлях, — писав Антонович, — це залишатися зайдами-паразитами».

Належність частини цих діячів до польської культури сприяла їхньому більш радикальному відстоюванню української культурної окремішності та послідовнішому відмежуванню від російського впливу. Останні перебували здебільшого під впливом російських ідей, відповідно до яких Україну розглядали як культурну частину Росії. Тож коли ідейне спрямування Київської громади визначав В. Антонович — вона була більшою мірою опозиційно налаштована до російського уряду і радикальніше протистояла об'єднавчим тенденціям в середовищі громадівців.

Як і їхні українські товариші, хлопомани почали вивчати історію українського народу, його фольклор і мову. Вони заперечували польські твердження, що Правобережжя — це частина Польщі, що український народ — лише відгалуження польського народу, а його мова — діалект польської.

Свідчать документи

Зі статті В. Антоновича «Моя сповідь»: «Для польської шляхти, що живе в Україні, є лише два шляхи: або полюбити народ, серед якого живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої їхніми предками, і невсипущою працею й любов'ю мірою своїх сил загладити все зло, заподіяне ними народові, що вигодував багато поколінь вельможних колоністів..., або ж, якщо для нього забракне моральної сили, переселитися в землю польську, заселену польським народом...

Мені легше було з ними (шляхетськими звичками) розлучитися, аніж з народом, серед якого я виріс, котрий я знав, котрого гірку долю я бачив у кожному селі,

де тільки володів ним шляхтич, з уст якого я чув не одну сумну пісню, що краляла серце...».

? Як В. Антонович пояснює свою позицію щодо українства?

Варто запам'ятати!

Хлопомани — молоді представники польсько-шляхетських родин, які присвятили себе українському національному рухові.

Хлопомани прагнули показати свою єдність із народом: говорили українською мовою, носили національний одяг і дотримувалися народних традицій. Вони подорожували селами, збирали пісні, казки й звичаї, розповідали про історію України та пояснювали причини бідності селян.

Однак їхня діяльність викликала підозру місцевої влади — хлопоманів затримували й допитували. У 1861 р. через поліцейський тиск вони припинили мандрівки селами та приєдналися до українських організацій у містах. Згодом Володимир Антонович очолив Київську громаду.

3. ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1863–1864 рр. і УКРАЇНА

Великим потрясінням для Російської імперії стало чергове польське повстання. Воно почалося в січні 1863 р., тому ввійшло в історію як **Січневе повстання 1863 р.**

Польське повстання 1863 р. остаточно розмежувало польський і українській національні рухи. Польська суспільна думка орієнтувала польське населення на відновлення Польщі в історичних кордонах 1772 р. («Історична Польща»). Інтереси українського і білоруського та литовського населення не враховувалися. Ці народи не визнавалися польським суспільством політичними націями.

На боці повсталих поляків воювало понад 500 українців, білорусів, росіян. Серед них вирізнялися Андрій Потебня і Андрій Красовський. Однак **масової підтримки повстання не здобуло**

«ЗА НАШУ І ВАШУ
СВОБОДУ!»

Українські «хлопомани» також не підтримали польського повстання 1863 р. Отже, польське повстання 1863–1864 р. було фактором, який змусив освічені верстви визначатися зі своєю національною самоідентифікацією.

Поміркуймо!

Висловіть припущення, чому польське повстання 1863 р. не отримало масової підтримки серед українців.

До травня 1864 р. Росія з допомогою Австрії та Пруссії придушила повстання, а над його учасниками вчинила розправу. Опосередкованим наслідком польського повстання був уже відомий вам, трагічний для українців, **Валуєвський циркуляр 1863 р.** Російський уряд побачив, що українці на Правобережній Україні можуть створити більшу небезпеку для царату, ніж поляки.

Валуєвський циркуляр 1863 р.

«Видання духовного змісту на малоросійській говірці не дозволяти, адже вони можуть мати негативний вплив на розум простолюдинів...»

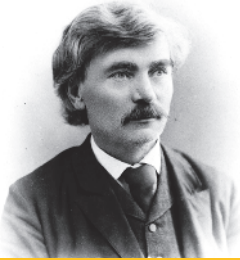
? «Ніякої окремої малоросійської мови не було, нема і бути не може» — що ця фраза П. Валуєва говорить про політику Російської імперії? Чому заперечення мови є небезпечним для нації?

Було організовано цькування учасників культурно-просвітницького руху з боку офіційної преси, розгромлено Полтавську і Чернігівську громади, проведено арешти в Києві та Харкові, припинено видання «Чернігівського листка», закрито всі недільні школи. Окремих українських інтелігентів із заарештованих, таких як **Павло Чубинський** (1839–1884) та **Олександр Кониський** (1836–1900), після суду і слідства заслано в північні губернії Росії. Після циркуляра в розвитку національного руху почалася перерва, яка тривала понад десять років.

4. ВІДРОДЖЕННЯ ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ НА ПОЧАТКУ 1870-х рр. НАСЛІДКИ ЕМСЬКОГО УКАЗУ

Царський уряд вважав, що після розгрому перших громад і підписання Валуєвського циркуляра національному рухові України завдано остаточної поразки і він уже не може бути небезпечним. Контроль за внутрішнім життям українського суспільства дещо послабився. Але дух української інтелігенції не зламався, і з кінця 1860-х років вона почала поступово відновлювати громади, зокрема в Києві, Полтаві, Чернігові.

- Вступ до громад не афішувався, засідання відбувалися таємно
- Громадівці здебільшого займалися науковою та видавничою роботою

**В. Антонович, лідер
Київської громади**

Друкованим органом
в 1874–1875 рр.
стала газета
«Киевский телеграф».

Члени громад зуміли також згуртувати кращі наукові сили. У 1873 р. вони утворили **Історичне товариство Нестора Літописця** і започаткували **Південно-Західний відділ Російського географічного товариства**. До своєї діяльності Товариство залучило чимало міської та сільської інтелігенції. На 1875 р. у ньому налічувалося 200 дійсних членів і членів-кореспондентів.

**Імператор
Олександр II**

1875 р.

Створив
спеціальну комісію
«для вироблення
засобів боротьби з
українофільською
діяльністю»

1876 р.

ЕМСЬКИЙ УКАЗ

**Повна заборона
української мови**

Жорстоким ударом для українського національного руху став Емський указ 1876 р. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства було закрито, його лідерів П. Чубинського та М. Драгоманова вислано з України. Було заборонено видавати «Киевський телеграф» і звільнено низку професорів Київського університету. Центр українського національного руху треба було переносити за межі Наддніпрянщини.

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/5RZGH

За допомогою QR-коду або покликання проаналізуйте карту «**Адміністративно-територіальний устрій українських земель**» і складіть до неї легенду.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/MFXDo

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео від ютуб-каналу «Останній Bastiон». Уявіть, що Павло Чубинський сьогодні живе в Україні. Напишіть короткий лист або пост у соцмережі від його імені про значення слів «*Ще не вмерла Україна*» у наш час.

- 1) На стіні Мліївського меморіального музею родини Симиренків, що на Черкащині, у жовтні 2016 року урочисто відкрили меморіальну дошку Павлу Чубинському
- 2) Пам'ятник Павлу Чубинському в Борисполі (2020 р.)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте власне визначення поняття «*громада*».
2. Хто такі хлопомани?
3. Яку позицію щодо українства висловив Володимир Антонович у статті «Моя сповідь»?
4. Визначте причини, через які польське повстання 1863 р. не отримало суттєвої підтримки серед українців.
5. Які обмеження й заборони передбачали Валуєвський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.)?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у дві групи. Проведіть у класі дебати на тему: «Володимир Антонович — поляк, який зробив Україну українською».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе діячем / діячкою громадівського руху. Створіть власну сторінку сучасного випуску журналу «Основа»: **1)** оберіть тему номера; **2)** придумайте назви статей; **3)** доберіть цитати, ілюстрації.

§ 42

ПОЛІТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Пригадайте. Визначте основні проблеми розвитку Російської та Австро-Угорської імперій на початку XX ст. Які обставини загострювали політичну ситуацію в Україні сильніше, ніж в інших регіонах обох імперій?

1. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА.

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ І МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Володимир Антонович відіграв важливу роль у формуванні історичної пам'яті українського національного руху, тому його вважають творцем ідеї «Нової України». Розвиваючи погляди Миколи Костомарова, він досліджував історію окремих земель Давньої Русі, на яких згодом сформувалася Україна. Саме Антонович одним із перших запропонував назву «Україна-Русь».

В. Антоновичу належить упровадження в суспільну свідомість українців ідеї, що споконвічною формою самоорганізації українського суспільства від княжих до Нових часів є сільська і міська громада, яка оберігала традиційні риси української культури, народної самосвідомості та економічного життя. Громадівська теорія була головним елементом розмежування з російською і польською національними ідеями.

Історичні подробиці

Після Емського указу 1876 р. саме В. Антонович звернув увагу на Галичину і необхідність українсько-польського порозуміння. Це порозуміння дало б можливість утворити з Галичини центр для розвитку і плекання загальноукраїнської культури. В. Антонович почав розглядати Галичину як інтегральну частину української історії, і йому належить формулювання ідеї **соборництва**.

За В. Антоновичем, лише народ був тією силою в історії України, яка трималася національних основ і не піддавалася колонізаційним і русифікаторським впливам. Натомість верхні суспільні шари відходили від свого народу і йшли на службу розвиненішим державним культурам Польщі та Росії. Тому завданням України він вважав накопичення культурних та інтелектуальних сил, які, набравши потуги, зможуть поставити вимоги культурної і політичної автономії.

Свідчать документи

Зі щоденника О. Кистяківського: «...Про ідеї Антоновича, дивно, я нічого сказати певного не можу... про подробиці ідеї малоросійської. Що вони в голові Антоновича дуже ясні й дуже виразні, це безсумнівно... Принаймні вони більш радикальні, ніж ця видима оболонка його натури, скромної, в якій немає різкості. Бо ж він великий тактик, дипломат і людина собі на умі, тож його важко розкусити.

Вихований у польському суспільстві, він великий майстер у тому середовищі, де діють таємно, непомітно...».

? Як, на вашу думку, якості Антоновича дали йому змогу кілька десятиліть очолювати Київську громаду?

Михайло Драгоманов (1841–1895) поруч із Володимиром Антоновичем до середини 1870-х років був лідером Київської громади.

Арсенал громадянськості

За допомогою додаткових джерел інформації складіть біографічну довідку про М. Драгоманова. Визначте, які ідеї та цінності він обстоював. Чому ці цінності були важливими у XIX ст.? Чи актуальні вони сьогодні? Які поради міг би дати Драгоманов сучасній молоді? Напишіть три короткі поради, використавши цитати або тези з праць М. Драгоманова.

**Володимир
Антонович**

- Виступав за культурницький розвиток українського руху
- Завданням українського руху вважав накопичення культурних та інтелектуальних сил, які, набравши потуги, зможуть поставити вимоги культурної і політичної автономії

- Скептично ставився до позитивної співпраці з російськими ліберально-демократичними колами
- Підтримував впровадження гармонізації між людьми, що представляють капітал, і народними масами. Не виступав за соціалістичне перетворення суспільства, вважав еволюційний розвиток єдиною можливим вибором для України

- Виступав за радикалізацію українського руху і припустимість нелегальних форм боротьби з імперським ладом
- Підтримував спільний російсько-український революційний фронт і соціалістичний рух

**Михайло
Драгоманов**

- Розвивав думку про єдиний інтерес у демократій Росії та України і спільного ворога — самодержавство, поміщиків та капіталістів
- Висловлював думку, що національний рух може бути лише демократичним, а все консервативне є чужим, неукраїнським
- Соціальний аспект ставив над національним

Місія М. Драгоманова в Женеві відкрила нову добу в діяльності української еміграції. Саме М. Драгоманов у загальноєвропейському масштабі представив українську проблему і цим висунув її за межі суто внутрішнього російського чи польського питання.

Ідеї М. Драгоманова вабили соціалістично налаштовану українську молодь як у Наддніпрянщині, так і в Галичині.

Поміркуймо!

Прокоментуйте вислів Ярослава Грицака: «Драгоманов вкинув у галицько-русинський рух сильний український вірус, а Франко своїм талантом і своїми творами довів його до масштабів цілої епідемії».

Михайло Драгоманов

Був прибічником політичної еволюції і не підтримував терористичні методи здобуття влади, пропонувані російськими революціонерами

Був прихильником легальних методів приходу до влади, висунувши тезу «Чиста справа робиться чистими руками»

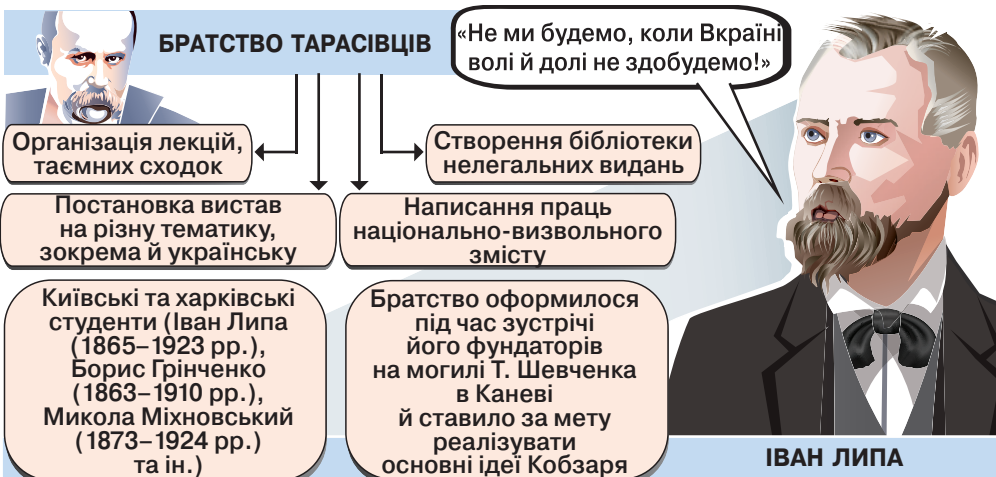
Доводив самотність українців, висловлював переконання, що під російською владою українці більше втратили, ніж здобули

Він не виступав за відокремлення України від Росії, займаючи федералістські позиції та виходячи з мети реорганізувати саму Російську імперію на засадах федерації та культурної автономії

М. Драгоманов і В. Антонович були ніби два крила одного українського птаха. Перший підносив українство до європейського радикалізму й політичної активності, другий сповідував консервативні цінності й закликав нагромаджувати культурний потенціал, збільшувати кадри свідомого освіченого українства. На жаль, органічно синтезувати ці два складники національного руху українці не змогли. Молодь пішла за М. Драгомановим, частково відірвавшись від українських коренів, а старе покоління залишилося при віджилому українофільстві.

2. МОЛОДІ ГРОМАДИ. БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ

У 1870–1880-х роках український громадівський рух зазнав радикалізації. Молодь більше не задовольнялася культурницькою діяльністю старших громадівців і під впливом ідей Михайла Драгоманова та європейських мислителів почала створювати більш рішучі, «**молоді громади**». Це надало визвольному руху нового імпульсу. Як наслідок, на початку 1890-х років виникла таємна організація **Братство тарасівців**, яка першою в Наддніпрянській Україні відкрито виступила за **повну державну незалежність**. Попри арешти 1893 р., організація діяла до кінця 1890-х років.

Свідчать документи

Зі спогадів Івана Липи (1922 р.): «Ми, свідомі українці, рішучо і назавжди пориваємо зв'язок з українофілами. Ми... оддаємо наші сили на творення української культури, на національно-політичне визволення поневоленого українського народу. Ми вживаємо тільки українську мову. Ми працюємо тільки для українського народу. ...Але «святая святых» для тарасівців це була самостійна Україна. Іншої України ніхто з тарасівців собі не уявляв».

Наскільки актуальними є ідеї тарасівців у сучасній Україні?

3. САМОСТІЙНИЦЬКА І АВТОНОМІСТСЬКА ТЕЧІЇ У НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ

Наприкінці XIX — на початку XX ст. український національний рух зазнав якісних змін під впливом процесів націєтворення. У ньому сформувалися течії, які відображали інтереси різних суспільних верств. Старша інтелігенція зосереджувалася на скасуванні Емського указу та мовних заборон, однак культурницька діяльність уже не відповідала новим викликам. Нові, більш масштабні завдання могли забезпечити тільки політичні партії. У 1897 р. на з'їзді громад у Києві було створено **Загальну українську організацію (ЗУО)** на чолі з В. Антоновичем та О. Кониським.

ЗАГАЛЬНА УКРАЇНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ

У лютому 1900 р. вони об'єдналися в **Револьюційну українську партію (РУП)** — першу українську національну партію. Її лідером став **Дмитро Антонович** — син ідеолога Київської громади, професора київського університету Володимира Антоновича. Програмним документом РУП була брошура «Самостійна Україна», яку написав молодий адвокат **Микола Міхновський** у 1900 р. Брошура починається з оцінки міжнародного становища, яке характеризується як початок епохи «боротьби націй» — повстань проти іноземного панування

і воєнного конфлікту між європейськими імперіями, що назрівав. Історичний прогноз щодо неминучої світової війни, краху імперій та епохи національних революцій, які охоплюють усі континенти і супроводжуватимуться появою нових незалежних держав, блискуче виправдався у XX ст.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації укладіть коротку біографічну довідку про М. Міхновського. Створіть чекліст цитат Міхновського. Які ідеї української інтелігенції того часу вони відображають. Як ви розумієте слова М. Міхновського: *«Як не можна спинити річку, що, зламавши кригу навесні, бурхливо несеться до моря, так не можна спинити націю, що ламає свої кайдани, прокинувшись до життя»*.

Микола Міхновський називав українців «зрабованою нацією» та наголошував, що нормальний розвиток можливий лише за умов повної свободи. Він стверджував, що перебування у складі чужої держави не забезпечить ні духовного, ні матеріального поступу. Звідси простий і переконливий висновок: *«Державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність — національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин»*.

Свідчать документи

З праці М. Міхновського «Самостійна Україна» 1900 р.: *«Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться... Українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ...»*

Всі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Вкраїнців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружя...».

? Як наведене джерело відображає процес політизації українського руху? Чи погоджуєтесь ви з автором? Відповідь аргументуйте.

Постать в історії

МІХНОВСЬКИЙ МИКОЛА (1873–1924 рр.) — ідеолог та основоположник українського самостійництва, адвокат, публіцист.

Ю. Коллард «Спогади з минулого»: *«Міхновський був одним із перших самостійників, відвертий і безкомпромісний. Своїх поглядів тримався непохитно аж до своєї трагічної смерті. ...Саме Міхновський спричинився... до революційного українського націоналізму»*.

Титул брошури
М. Міхновського
«Самостійна
Україна» (1900 р.)

П. Скоропадський «Спогади»: «Усі мені говорили, що з цією зарозумілою людиною важко знайти спільну мову... Особисто на мене він не справив такого враження, якщо вважати його вкрай шовіністичного українського напрямку, який йому все псував. У соціальному відношенні й він, і його партія були мені завжди симпатичні. Ця партія... перейнята не теоретичними гаслами, а прагне приступитися до справи».

В. Євтимович: «Микола Міхновський — це українська стихія, ...лише опанована сильним та благородним інтелектом. Він був високоосвічений і досвідчений правник, ...тонкий психолог, щасливий ініціатор, видатний організатор, блискучий промовець, талановитий публіцист, розумний і тактовний керманіч, мілітарист з інтуїції, добрий знавець нашої минувшини, історичної та побутової, революціонер, як тип людини, здатної на рішучий чин...».

? Чому, на вашу думку, постать Міхновського сприймалася тогочасними політиками неоднозначно? У чому полягає значення Міхновського для українського руху?

РУП не була марксистською партією. У ній завдання соціального звільнення народу пов'язувалося із національним звільненням українців. Для засновників партії головним було не панування соціалізму, до чого прагнула будь-яка марксистська програма соціал-демократичних партій, а передусім звільнення України з-під імперського ярма. Бо саме він визнавався причиною всіх інших національних проблем: браку соціального статусу, заможності, культурної й освітньої відсталості. Отже, і сама РУП була не стільки єдиною силою, заснованою на ґрунті певної ідеології, скільки сполученням різних ідейних напрямів, об'єднаних ідеєю побудови самостійної України. Згодом серед частини членів партії виникла незгода із самостійницьким курсом. Поширювалася думка, що слід домагатися автономії у складі Російської держави, а самостійність — далекий ідеал, про який поки що всерйоз немає сенсу й говорити.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте та проведіть у класі дискусію на тему: ««Самостійна Україна» Міхновського — політична програма чи політична фантастика?».

Противники самостійності, очолювані М. Меленевським, вийшли з РУП та утворили **Українську соціал-демократичну спілку**, яка в 1904 р. приєдналася до РСДРП (меншовиків). Міхновський і група його прибічників стояли на своєму: наприкінці 1901 — на початку 1902 р. вони створили **Українську народну партію (УНП)**, яка продовжувала відстоювати ідею самостійності України. Залишки РУП в 1905 р. перетворилися в **Українську соціал-демократичну робітничу**

партію (УСДРП), яка стояла на позиціях автономії України. Лідером уже української соціал-демократії став не Дмитро Антонович, а Микола Порш.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/xTQRc

За допомогою QR-коду або покликання ознайомтеся з ідеями партії УНП (згідно із текстом 1904 р.). Складіть чек-ліст заповідей УНП. Як ці ідеї відображають політичну позицію М. Міхновського та його прибічників?

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«У цілому ж, як і в Австро-Угорщині, так і в Росії аж до Першої світової війни в політичних програмах національних рухів переважали вимоги автономії, а не самостійності. За винятком угорців, чий національний рух успішно завершився досягненням напівдержавного статусу в 1867 р., жодна політична група не вимагала повної політичної незалежності. Навіть у польському таборі після поразки революції 1848 р. і повстання 1863–1864 рр. головною метою була політична автономія. У Російській імперії лише фінський національний рух досяг певної автономії, хоча вона мала скоріше регіональний, а не національний характер. Серед інших національних рухів лише литовський висунув вимогу політичної автономії під час революції 1905 року.

Український історик Іван Лисяк-Рудницький:

«Ми можемо зрозуміти, що означало панування федералістичної концепції в українській політичній думці: це була спроба знайти компромісний характер між національними й імперськими інтересами... Сила федералістичної концепції полягала у її відповідності об'єктивному станові українського народу до 1917 р. Було очевидно, що поступ української національної справи залежить від еволюції Росії в цілому».

Канадський історик Іван-Павло Химка:

«Інтелігенція зробила націю, і нація розпочала боротьбу за власну державу... За ідею української державності найперше почали боротися у Галичині, де конституція та наявність національно свідомого духовенства дозволяли перейти до описаної вище схеми розвитку. Де ж такого розвитку не було, так у підросійській Україні, українська інтелігенція не могла бачити далі поза ідеєю федералізму, аж поки війна... не відкрила їм очі».

Порівняйте між собою оцінки істориків. Зробіть висновок, чому автономістський рух переважав над самостійницьким на початку ХХ ст.?

До РУП і УНП (а пізніше — УСДРП) увійшла рішуче налаштована молодь. Старші члени ЗУО, переважно ліберали, ухвалили в 1904 р. рішення про створення **Української демократичної партії (УДП)**. Програма новозаснованої партії ґрунтувалась на засадах лібералізму. Незабаром від українських демократів відкололася група радикалів (налаштованих більш рішуче, ніж демократи), яка утворила **Українську радикальну партію (УРП)**.

Ці партії, їхні засновники та лідери — відомі громадські й культурні діячі **Євген Чикаленко (1861–1929)**, **Борис Грінченко (1863–1910)**, **Сергій Єфремов (1876–1937)** та ін. в національному житті також відстоювали політичну автономію України. Як і соціалісти, щодо соціально-економічних перетворень підтримували ідею загальнонародної власності, водночас вважали, що вилучення у приватних осіб власності все ж повинне супроводжуватися компенсацією. Українські демократи і українські радикали віддавали перевагу змінам через проведення державою реформ, а не шляхом руйнівної боротьби між класами. Так відбулося формування ліберально-демократичної течії українського руху.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання прослухайте аудіовірш авторства Б. Грінченка «До народу». Які проблеми, описані Грінченком, залишились актуальними? Що б він сказав українцям зараз? Створіть плакат або колаж за мотивами вірша «До народу».

qr.orioncentr.com.ua/bFzy0

Ідеї: передайте головну ідею твору символічно: світло — темрява, книга — кайдани, пробудження — сон; підберіть цитату з вірша, яка стане гаслом композиції. Результати роботи представте у класі.

Розгляньте ювілейну монету. Як ви розумієте вислів Б. Грінченка, нанесений на аверс монети? Створіть власний проект монети, присвяченої одному з відомих діячів українського національного руху початку ХХ ст. на ваш вибір.

Монета
«Борис Грінченко»
2 гривні. 2013 рік.
Аверс

Монета
«Борис Грінченко»
2 гривні. 2013 рік. Реверс

4. ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ

У 1905 р. національно-визвольна боротьба в Україні була ще малопомітною, якщо порівняти її з масовими соціально-політичними рухами, які очолювали загальноросійські партії. У цих умовах українські партії вагалися: йти їм у революцію у складі відповідних російських партій спільним фронтом, сподіваючись, що після перемоги будуть задоволені національні вимоги українців, чи домагатися своєї мети під знаменами власних партій. Така невизначеність послаблювала їх вплив на населення, яке у своїй більшості орієнтувалося на соціально-економічні (ліквідація поміщицького землеволодіння, поліпшення життя всіх верств трудового населення) і загальнополітичні (ліквідація самодержавства і демократизація життя) гасла.

Після проголошення 17 жовтня 1905 р. в Росії політичних свобод і скасування основних національно-культурних обмежень (насамперед Емського указу) починається швидкий розвиток українського національного життя. Наприкінці 1905 р. УРП та УДП об'єдналися в **Українську демократично-радикальну партію (УДРП)**. З'явилася українська преса. У листопаді 1905 р. почала виходити перша українська газета Наддніпрянщини «Хлібороб». На початку 1906 р. — щоденна газета «Громадська думка», пізніше перейменована в «Раду». Але після Третьочервненого перевороту почалася реакція, і революційні партії, зокрема українські, змушені були йти в підпілля.

Думки
істориків

qr.orioncentr.
com.ua/33OUF

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації складіть коротку біографічну довідку / постер / відеоролик тощо про одного з лідерів УДРП. Результати роботи обговоріть у класі методом «Галерея історичних постатей».

Лідери УДРП

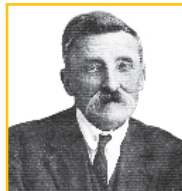
Борис
Грінченко

Сергій
Єфремов

Євген
Чикаленко

Модест
Левицький

Федір
Матушевський

Українська демократично-радикальна партія (УДРП) через слабку організацію не змогла ефективно діяти в підпіллі. Частина її членів відійшла від політики або приєдналася до російських кадетів, інші шукали нові форми роботи. У 1908 р. було вирішено перейти до

безпартійної діяльності, що призвело до створення **Товариства українських поступовців (ТУП)**, яке об'єднало представників різних політичних напрямів.

Програма ТУП

1. Парламентаризм
як основа
загальнодержав-
ного ладу

2. Федеративна
перебудова
Росії як засіб
забезпечення
прав українського
населення

3. Запровадження
вивчення української
мови, літератури та
історії в навчальних
закладах,
видання літератури
українською мовою

Члени ТУП (тупівці) розуміли, що власними силами вони не в змозі досягти поставлених цілей. Тому схилялися до пошуку політичних союзників. Особливі надії покладалися на споріднену політичну силу — загальноросійську Конституційно-демократичну партію. Незважаючи на великодержавний шовінізм, який у цей час нарастив у середовищі кадетів (як і в інших російських партіях), ТУП зміцнив зв'язки з КДП.

На виборах до III Думи УДРП співпрацювала з каде́тами, але провести своїх депутатів не змогла. Попри це, українські депутати внесли законопроект про викладання українською мовою в початкових школах, який було відхилено, а сама Дума залишалася байдужою до українського питання.

У IV Думі (1912 р.) завдяки угоді між каде́тами і ТУП українські вимоги звучали активніше, хоча обмежувалися культурними питаннями без ідеї автономії. Передвиборний союз сприяв тому, що навіть частина російських депутатів підтримала захист української мови в школах.

Свідчать документи

З промови депутата від Катеринослава Г. Петровського на засіданні IV Державної думи:

«...В Росії великоросів всього 43 %. Це значить менше половини населення, а тим часом усю решту Росії визнано інородницькою. Таким чином, більшість населення Росії не має права і можливості говорити рідною мовою і зазнає безконечного насильства і гніту. Тепер нашому великоруському націоналізмові і поміщицькому патріотизмові нема, здається, рівних у Європі, і не тільки в Європі, але навіть в Азії. ...Ніде на земній кулі нема такої дикої середньовічної установи, як смуга єврейської осілості. У цій клоаці розвиваються всякі здирства, і тільки на ґрунті такого огидного кріпосницького порядку можуть виникати такі безсоромні потворні справи, як справа Бейліса. Переслідуються особливо слов'янські нації, білоруси,

українці і поляки... Чорносотенці та їхні лакеї називають Росію великою слов'янською державою, мабуть тільки тому, що в цій великій державі практикується найбільше гноблення слов'янських народностей. Арешти, обшуки, штрафи, поліцейські переслідування за таємне навчання рідної мови — скажіть, де це ще збереглося? Де це може бути в ХХ столітті?».

- ? Підготуйте повідомлення про національне питання в Російській імперії на початку ХХ ст.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Заповніть таблицю, спираючись на матеріали параграфа.

Історична постать	Основні ідеї / погляди	Форми діяльності	Значення для українського руху
Михайло Драгоманов			
Володимир Антонович			
Борис Грінченко			
Микола Міхновський			

2. Яких нових рис набув український національний рух наприкінці ХІХ ст.?
 3. Яку роль у формуванні політичної свідомості відіграла праця Миколи Міхновського «Самостійна Україна»?
 4. Які організації стали попередниками українських політичних партій?
 5. Як би ви визначили головну місію української інтелігенції кінця ХІХ ст.?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у дві групи.

Група 1 аргументує, що запропонований Драгомановим шлях розвитку національного руху (через освіту, еволюційний розвиток, автономію у складі імперії) був найреальнішим.

Група 2 доводить, що позиція Міхновського (самостійна Україна, політична боротьба) була єдино правильною. Потім спробуйте сформулювати спільний висновок: чи можливе було поєднання цих двох підходів?

III. Мислимо творчо

Виконайте вправу «Голос поколінь». Створіть текст-заклик або відеозвернення «Від імені Бориса Грінченка до українців початку ХХ століття». Як би він звернувся до членів Братства тарасівців, до Антоновича, Драгоманова, Міхновського? Що б підтримав, у чому застеріг би?

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович
СЕКИРИНСЬКИЙ Дмитро Олександрович
ВЛАСОВА Наталія Сергіївна
ЖЕЛІБА Олександр Володимирович
КРОНГАУЗ Владислав Олександрович
ПОСУНЬКО Анастасія Миколаївна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

**Підручник інтегрованого курсу для 9 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)**

Частина 1

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Головна редакторка *І. В. Красуцька*
Редакторка *А. В. Вознюк*
Науковий редактор *К. Ю. Галушко*
Головна художниця *І. П. Медведовська*
Художня редакторка *Н. А. Андрійченко*
Коректорка *Ю. А. Полулященко*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Художниці *Н. В. Гожя, О. С. Шуклінова*

Розробка інфографік — *Наталія Власова*
Світлини — *Тетяна Будкевич, Наталія Власова, Тетяна Григораши, Валерій Соловійов*
Карти у підручнику розроблені картографічною редакцією
УОВЦ «Оріон» під керівництвом *І. С. Руденко*

В оформленні підручника використано фото з вільних джерел мережі «Інтернет»
та матеріали з фотобанку *Shutterstock*
Бренди та ресурси зображуються лише з освітньою метою
та не є закликом для їх купівлі / відвідування

Формат 70×100¹/₁₆. Ум. друк. арк. 20,8 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 18,72 + 0,55 форзац.
Зам. №
Наклад 21 434 пр.

ТОВ «Український освітнянський видавничий центр «Оріон»
Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.
Адреса видавництва: 03061, м. Київ, вул. Миколи Шепелева, 2

Віддруковано
на ТОВ «Поліпрінт», вул. Лугова, 1-а, м. Київ, 04073, Україна.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 1250 від 27.02.2003.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

ISBN 978-966-991-512-2

9 789669 915122

*«Довге» ХІХ століття
свобода • модерні нації • громадянськість
політичні ідеї*